

**ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ
ΠΜΣ: ΝΕΟΤΕΡΗ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΙΣΤΟΡΙΑ - ΛΑΟΓΡΑΦΙΑ
ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ: ΛΑΟΓΡΑΦΙΑ
ΕΙΔΙΚΕΥΣΗ: ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ-ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ ΔΟΜΕΣ
ΣΥΛΛΟΓΙΚΗ ΜΝΗΜΗ ΚΑΙ ΤΑΥΤΟΤΗΤΕΣ**

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

**«ΝΟΜΙΜΟΤΗΤΑ, «ΠΑΡΑΝΟΜΙΑ» ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΚΡΙΣΗ: ΟΙ
ΠΑΡΑΤΥΠΟΙ ΚΑΠΝΟΚΑΛΛΙΕΡΓΗΤΕΣ ΤΟΥ ΑΓΡΙΝΙΟΥ»**

ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ

ΑΜ: 220

**ΕΞΕΤΑΣΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ
ΕΠΙΒΛΕΠΟΥΣΑ: ΜΠΑΛΑ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΑ, ΚΑΘΗΓΗΤΡΙΑ
ΜΕΛΗ: ΝΙΤΣΙΑΚΟΣ ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ, ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ
ΔΑΛΚΑΒΟΥΚΗΣ ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ, ΑΝΑΠΛΗΡΩΤΗΣ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ**

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2018

Ευχαριστίες

Η παρούσα αποτελεί διπλωματική εργασία στο πλαίσιο του μεταπτυχιακού προγράμματος «Νεότερη και σύγχρονη Ιστορία – Λαογραφία», του τμήματος Ιστορίας – Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων.

Πριν την παρουσίαση των αποτελεσμάτων της έρευνας, ας μου επιτραπεί να εκφράσω κάποιες ευχαριστίες για τη συνδρομή και την υποστήριξη που μου παρείχαν άνθρωποι χωρίς τους οποίους η διεξαγωγή της έρευνας και η παραγωγή αυτού του κειμένου θα ήταν αδύνατη.

Αρχικά θα ήθελα να ευχαριστήσω την επιβλέπουσα Καθηγήτρια Κοινωνικής Λαογραφίας στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων κυρία Κωνσταντίνα Μπάδα. Τόσο μέσα από τα σεμιναριακά μαθήματα στο πλαίσιο του μεταπτυχιακού προγράμματος, όπου ασχολήθηκα για πρώτη φορά με το θέμα, όσο και κατά τη διάρκεια της συγγραφής, με συνεχή ενθάρρυνση και γόνιμη ανατροφοδότηση, μου έδωσε τη δυνατότητα να επιλέξω θεωρητικές κατευθύνσεις και να οργανώσω το υλικό ώστε να πάρει τη σημερινή του μορφή.

Σημαντική ήταν η συμβολή του κ. Βασίλη Νιτσιάκου, Καθηγητή της Κοινωνικής Λαογραφίας στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, χάρη στην επιμονή του στην οικοδόμηση ενός στέρεου, από άποψη θεωρίας και πρακτικής, επιστημονικού τρόπου θέασης των κοινωνικών φαινομένων.

Επίσης ευχαριστώ τον κ. Βασίλη Δαλκαβούκη, Αναπληρωτή Καθηγητή Εθνογραφίας του Ελλαδικού Χώρου στο Τμήμα Ιστορίας και Εθνολογίας του Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης, για τις πολύτιμες παρατηρήσεις και διορθώσεις του, κυρίως στο πλαίσιο του ερευνητικού προγράμματος που διοργανώθηκε τον Μάιο του 2017 στον Ελαφότοπο.

Θα ήθελα ακόμη να αναφέρω εδώ τον υποψήφιο διδάκτορα του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων Μάνθο Σταμούλη, με την παρακίνηση του οποίου αποφάσισα αρχικά να εμπλακώ στη γοητευτική διαδικασία της κοινωνικής έρευνας.

Φυσικά, η βάση για όλη αυτή την προσπάθεια υπήρξε η αγάπη και η αδιάκοπη υποστήριξη των δικών μου ανθρώπων.

Τέλος, νιώθω την ανάγκη να εκφράσω την ευγνωμοσύνη μου προς τους ανθρώπους που συμμετείχαν στην έρευνα. Θα ήμουν ευτυχής, αν το κείμενο που ακολουθεί, καταφέρει να εκφράσει, εκτός από την ανησυχία τους για τις καθημερινές δυσκολίες, έστω και ένα μέρος από τη γενναιότητα με την οποία τις αντιμετωπίζουν.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Εισαγωγή	4
1 ^ο Κεφάλαιο: Θεωρία και Μέθοδος.....	11
1.1 Θεωρητική προσέγγιση.....	11
1.2 Χώρος και χρόνος	13
1.3 Πραγμάτευση Βασικών εννοιών.....	31
1.4 Μέθοδος.....	51
2 ^ο Κεφάλαιο: <i>Είναι νόμιμο και παρανόμιμο! Νόμος, Ηθική</i>	58
3 ^ο Κεφάλαιο: <i>Τελικά, το παράνομο ανεβάζει και την τιμή... Αγορά, Αξία</i>	68
4 ^ο Κεφάλαιο: <i>Εμείς από πάντα, μόνο τον καπνό ξέρουμε. Ταυτότητες</i>	78
5 ^ο Κεφάλαιο: <i>Πρέπει να 'χεις κόσμο. Οικογένεια, Δίκτυα</i>	89
6 ^ο Κεφάλαιο: <i>Κάνω ό,τι κάνουν κι αυτοί..., Σχέσεις δύναμης</i>	101
Συμπεράσματα.....	115
Βιβλιογραφία.....	118

Εισαγωγή

Κατά τη διάρκεια της τρέχουσας κρίσης, έχουν αναπαραχθεί εικόνες και αφηγήσεις έντονης φτώχειας και εξαθλίωσης μεγάλων τμημάτων του πληθυσμού. Περιγραφές οι οποίες, αν και αναμφισβήτητα επιβεβαιώνονται από την καθημερινή πραγματικότητα, τείνουν -στον βαθμό που υιοθετούνται- να δώσουν μια ρομαντική χροιά στις σχετικές έρευνες μιας και χαρακτηρίζονται συνήθως από την παθητικότητα που αποδίδουν στους ανθρώπους που αφορούν.¹ Οι τελευταίοι εμφανίζονται συχνά ως τα άβουλα θύματα δυνάμεων και διαδικασιών που βρίσκονται πολύ μακριά από την επιρροή τους και πολύ περισσότερο από τον έλεγχό τους. Αυτό που σε πολλές προσεγγίσεις παραβλέπεται, είναι οι τρόποι τους οποίους εφευρίσκουν ή ανασύρουν αυτοί οι άνθρωποι, προκειμένου να υπερπηδήσουν τα εμπόδια που τίθενται ενώπιόν τους, εκμεταλλευόμενοι τα κενά που δημιουργούνται από την πολυεπίπεδη αναταραχή και τη γενικευμένη ρευστότητα που συνοδεύει την οικονομική κρίση.²

Στην ευρύτερη περιοχή του Αγρινίου οι αποθήκες, οι εγκαταστάσεις αποξήρανσης, η γη, όλα πληροφορούν για τη βαθιά σχέση του τόπου και των ανθρώπων του με την καπνοκαλλιέργεια. Ο καπνός ταξινομείται στην περιοχή ως πλουτοπαραγωγική πηγή αλλά και ως στοιχείο που ορίζει την τοπική πολιτισμική ταυτότητα. Ένα σύμβολο, που όμως αφορά μια περασμένη εποχή, αφού από το 2006 και μετά η καλλιέργεια του καπνού κατέρρευσε στην περιοχή, ως αποτέλεσμα κυρίως της εφαρμογής της κοινοτικής αγροτικής πολιτικής (ΚΑΠ). Η κατάσταση που δημιουργήθηκε με την

¹ Knight D.M., 2015, "Opportunism and Diversification: Entrepreneurship and Livelihood Strategies in Uncertain Times", *Ethnos: Journal of Anthropology*, 80:1, pp. 117-144 (118). Κάτι αντίστοιχο παρατηρεί ο Πιζάνιας μελετώντας τις στρατηγικές επιβίωσης των φτωχών (συχνότατα προερχόμενων από την ύπαιθρο) αστικών στρωμάτων κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου: «Οι φτωχοί εμφανίζονται ως άβουλοι, σαν να επιβιώνουν χάρη στη συνδρομή τρίτων». Πιζάνιας Π., 1993, *Οι φτωχοί των πόλεων: η τεχνογνωσία της επιβίωσης στην Ελλάδα το Μεσοπόλεμο*, Αθήνα: Θεμέλιο, σ. 103.

² Εδώ πρέπει να επισημανθεί ότι ερευνητές από διάφορους χώρους και κατ' εξοχήν ανθρωπολόγοι, φέρνοντας στο προσκήνιο τον λόγο των δρώντων υποκειμένων, δίνουν πολύτιμες περιγραφές αλλά και ερμηνείες για την υιοθέτηση τέτοιων στρατηγικών. Δεν λείπουν βέβαια και οι προσεγγίσεις που υπερτονίζουν την ενεργή δράση, την «αντίσταση» των πληττόμενων ομάδων. Οι περισσότερες αναφορές σχετίζονται με το αστικό περιβάλλον. Η εξέταση του θέματος στον χώρο της υπαίθρου παραμένει πολύ περιορισμένη. Ο Ν. Καμπέρης ωστόσο στρέφει το ενδιαφέρον του στον αγροτικό κόσμο και ειδικότερα στον νομό Αιτωλοακαρνανίας. Βλ. Καμπέρης Ν., 2016, *Αδιέξοδα και απελπισία στην ελληνική ύπαιθρο*, Αθήνα, Ακαδημία Αθηνών.

αποτυχία αντικατάστασής της από κάποια άλλη καλλιέργεια, βιώσιμη κι εξίσου προσοδοφόρα, υπήρξε για μια αγροτική περιοχή όπως αυτή του Αγρινίου τουλάχιστον δυσχερής. Με την ανάδυση όμως λίγο αργότερα της κρίσης έγινε απελπιστική.

Η σχετική ευημερία που βίωσαν οι κάτοικοι της περιοχής μέχρι τις αρχές του 21ου αιώνα συνοδευόταν από μια γραμμική κατανόηση για την πορεία της ζωής, στην οποία κυριαρχούσε η προσδοκία για μια απρόσκοπτη περαιτέρω βελτίωση της ποιότητας της οικογενειακής και κοινοτικής διαβίωσης. Αυτή η αντίληψη για την καθημερινότητα υποστηριζόταν ως το 2006 από την γενικευμένη στον νομό Αιτωλοακαρνανίας ενασχόληση με την καπνοκαλλιέργεια και τα έσοδα που συνεπαγόταν για τους αγρότες της περιοχής. Από το 2009 ωστόσο, κίνδυνοι που παρέμεναν αδρανείς όπως η ανεργία, η φτώχεια αλλά και η γενικότερη πίεση των επιδεινούμενων οικονομικών συνθηκών στις κοινωνικές σχέσεις, ήρθαν ορμητικά στο προσκήνιο και βρέθηκαν σε σύγκρουση με τις προηγούμενες προσδοκίες για το μέλλον, που είχαν αναπτυχθεί μέσα σε συνθήκες ευημερίας και οικονομικής ανάπτυξης. Παρόλο που το χτύπημα που δέχτηκαν οι κάτοικοι με την εφαρμογή της ΚΑΠ και την εκδήλωση της οικονομικής κρίσης ήταν κοινό, τόσο ο αντίκτυπος στον καθέναν από αυτούς, όσο και οι τρόποι αντίδρασης ποικίλλουν. Το εθνογραφικό υλικό καταδεικνύει την έκταση στην οποία οι καπνοκαλλιεργητές αναπροσάρμοσαν τις θεωρήσεις τους για την οικονομία και αναδιατύπωσαν τις προσδοκίες τους καθώς η εικόνα της αέναης οικονομικής προόδου αποδείχτηκε τελικά πρόσκαιρη και διαλύθηκε.

Έτσι δεν αποτελεί έκπληξη το γεγονός ότι στην παρούσα οικονομική συγκυρία πολλοί από τους ανθρώπους αυτούς, ταυτισμένοι ιστορικά με την καπνοκαλλιέργεια, εκμεταλλεύονται τα συγκριτικά πλεονεκτήματα της οικογενειακής αγροτικής εκμετάλλευσης και στρέφονται, όπως λένε οι ίδιοι, σ' αυτό που ξέρουν να κάνουν από πάντα, δηλαδή στην καλλιέργεια του καπνού, εντασσόμενοι όμως στην παρούσα φάση, σε μια άτυπη, «γκρίζα» οικονομία. Αναλαμβάνουν δηλαδή το ρίσκο της παράτυπης αρχικά καλλιέργειας και της παράνομης στη συνέχεια πώλησης του καπνού. Η επιλογή αυτή, παρουσιάζει ένα πλήθος από πολιτισμικές, ηθικές και αξιολογικές ιδιαιτερότητες που επηρεάζουν το πολιτικό, κοινωνικό και φυσικά το οικονομικό περιβάλλον στο οποίο εκδηλώνεται. Αποκτά δηλαδή ερευνητικό ενδιαφέρον. Το γεγονός ότι η απειλή για την επιβίωση μιας κοινωνικής ομάδας, σε

συνδυασμό με μια γενικότερη οικονομική και εργασιακή δυσχέρεια, θα οδηγήσει πιθανότατα σε κάποιου είδους αναταραχή ή/και αναπροσαρμογή, φυσικά δεν αρκεί ως εξήγηση των κοινωνικών φαινομένων. Αντίθετα, αυτού του είδους η θεώρηση δείχνει να τερματίζει τη συζήτηση, ακριβώς στο σημείο που αρχίζει να αποκτά ενδιαφέρον: σε καθεστώς επαπειλούμενης διαβίωσης και εντός ενός εχθρικού οικονομικού πλαισίου, ποιες επιλογές κάνουν οι συγκεκριμένοι άνθρωποι; «Πώς επιλέγουν να τροποποιήσουν τη συμπεριφορά τους με βάση τη συνήθεια, την κουλτούρα και τη λογική»;³ Και τελικά ποια είναι τα αποτελέσματα που αυτή η αναδιαπραγμάτευση παράγει στο επίπεδο των εννοιολογήσεων, των ταυτοτήτων αλλά και των σχέσεων που εγγράφονται στο κοινωνικό πεδίο, αφού τελικά το νόημα των κοινωνικών επιστημών είναι η βαθιά κατανόηση του τι κινητοποιεί τους ανθρώπους.⁴

Προκειμένου να μελετηθεί αυτή η πραγματικότητα, επιλέχθηκε μια κοινότητα που ανήκει στον ευρύτερο δήμο Αγρινίου και λόγω του μεγέθους της αλλά και της ιστορίας της, μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως δείγμα για την ευρύτερη περιοχή. Η κοινότητα αυτή, σύμφωνα με μια συνηθισμένη πρακτική στην ανθρωπολογία, μετονομάστηκε για τις ανάγκες αυτής της εργασίας και πήρε το όνομα «Περιθώριο». Η ονομασία επιλέχθηκε με τη σκέψη πως, κατανοητό ως γεωγραφικός αλλά και εννοιολογικός χώρος, το περιθώριο όπου η κυριαρχία συνεχώς αμφισβητείται αλλά και σθεναρά προστατεύεται, μπορεί να είναι πολύ παραγωγικό για να περιγράψει μια διαδικασία η οποία εμφανίζει ακριβώς αυτά τα χαρακτηριστικά: την αμφισβήτηση και την αμυντική διαφοροποίηση. Αυτές οι παρατηρήσεις γίνονται γιατί δεν πρέπει σε καμία περίπτωση να δοθεί από την επιλογή του συγκεκριμένου ονόματος μια εικόνα γενικευμένης ανομίας και ανυπαρξίας κανονιστικών προτύπων. Στο Περιθώριο, όπως και στο μεγαλύτερο μέρος της ελληνικής υπαίθρου, υπάρχει η αβεβαιότητα για το μέλλον και κυρίως για το παρόν, υπάρχει ο θυμός, υπάρχει πάνω απ' όλα η φτώχεια αλλά δεν υπάρχει το χάος. Αντίθετα, αυτό είναι που το κάνει συναρπαστικό. Έτσι, ελπίζω πως το ενδιαφέρον δεν θα εξαντληθεί στην αποκρυπτογράφηση του πραγματικού ονόματος του χωριού, μιας και κάτι τέτοιο δεν ενδιαφέρει στην πραγματικότητα. Επιπλέον, η πρακτική αυτή δεν αφορά μόνο το συγκεκριμένο χωριό, αλλά όπως είπε ένας από τους κατοίκους στην αρχή της συζήτησής μας:

³ Thompson E. P., 1971, "The moral economy of the English crowd in the eighteenth century", *Past & Present*, 50 (1), 76-136, σ. 77.

⁴ Graeber D., 2001, *Toward an Anthropological Theory of Value: The False Coin of Our Own Dreams*, New York: Palgrave, σ. 25.

Δε βάζει καπνό μόνο το δικό μας το χωριό. Αλλά το δικό μας βάζει το περισσότερο!

Σε κάθε περίπτωση επιβάλλεται η διατήρηση της ανωνυμίας των πληροφορητών καθώς είναι μάλλον προφανείς οι κίνδυνοι που διατρέχουν. Έτσι, όλα τα ονόματα και τοπωνύμια που αναφέρονται είναι αλλαγμένα προκειμένου να προστατευθεί η πραγματική ταυτότητα των καλλιεργητών που συμμετείχαν στην έρευνα διακινδυνεύοντας από το να έχουν προβλήματα με τις Αρχές έως το να στιγματιστούν στο εσωτερικό των κοινοτήτων τους. Πρέπει εδώ να γίνει μια σημαντική διευκρίνιση: αν και για λόγους συντομίας στο κείμενο που ακολουθεί θα γίνεται κάποιες φορές αναφορά σε «καπνοκαλλιεργητές» χωρίς κάποιον προσδιορισμό, αυτό που σε κάθε περίπτωση εννοείται, είναι καπνοκαλλιεργητές οι οποίοι παράγουν παράτυπα τον καπνό (χωρίς να διαθέτουν τη σχετική άδεια) και αναλαμβάνουν την παράνομη (λαθραία) πώληση του παραγόμενου προϊόντος.

Το σημαντικότερο δίλημμα που αντιμετώπισα κατά τη διεξαγωγή της έρευνας και τη συγγραφή της εργασίας, αφορούσε την ίδια την επιλογή μου να ασχοληθώ με το συγκεκριμένο θέμα μιας και πάντα ελλοχεύει ο κίνδυνος να αποδυναμωθεί μέσω της δημοσιοποίησης, μια πρακτική που αποτελεί όπλο πολλών από αυτούς τους ανθρώπους για την επιβίωση.⁵ Σ' αυτό το δίλημμα πήρα θέση σκεπτόμενος αφενός την άποψη των ίδιων των πληροφορητών κάθε φορά που εξέφρασα αυτές τις επιφυλάξεις, ότι η εργασία πρέπει να δημοσιοποιηθεί ώστε ένα ευρύτερο κοινό να γνωρίσει τις αντιξοότητες της καθημερινότητάς τους και αφετέρου τη δική μου πίστη, ότι η εξέταση του συγκεκριμένου ζητήματος μπορεί πραγματικά να συνεισφέρει στον διάλογο που γίνεται σε μια εποχή που χαρακτηρίζεται από ανακατατάξεις και ανανοηματοδοτήσεις σε ολόκληρο τον χώρο (τουλάχιστον) της υπαίθρου.⁶

Έχει υποστηριχθεί πως θα πρέπει να τεθούν στο επίκεντρο της έρευνας οι υπάρχουσες «ζώνες διαφορετικότητας» εντός και μεταξύ των πολιτισμών οι οποίες

⁵ Said E. W., 1989, "Representing the Colonized: Anthropology's Interlocutors", *Critical Inquiry*, Vol. 15, No. 2, Winter, pp. 205-225 (220).

⁶ Ανθοπούλου Θ., Πέτρου Μ., 2015, Όψεις της κρίσης και της επιστροφής στον αγροτικό χώρο: Η συζήτηση για την αγροτική ανθεκτικότητα, στο ηλεκ. περ. Αειχώρος, τ. 20, (96-121).

ορίζονται ως «πεδία παραγωγής πολιτισμού που απαιτούν διερεύνηση».⁷ Σίγουρα τέτοια πεδία δημιουργούνται με την ασάφεια των ορίων μεταξύ παράτυπου και αποδεκτού, νόμιμου και παράνομου. Έτσι, στο δεύτερο κεφάλαιο γίνεται μια απόπειρα να διερευνηθεί η «γκρίζα ζώνη» που δημιουργείται με την παράτυπη καπνοκαλλιέργεια και την παράνομη πώληση του παραγόμενου καπνού και στην οποία φαίνεται να συνυπάρχουν η νομιμότητα και η παρανομία. Η «παρανομία» ερευνάται εδώ με σκοπό να από-ουδετεροποιηθεί και να ασκηθεί κριτική στη νομιμότητα, να αποκαλυφθεί δηλαδή η κοινωνικοπολιτική κατασκευή της και να φανούν οι βαθιές επιπτώσεις της στις ζωές των δρώντων υποκειμένων. Ως ένας ισχυρός δείκτης των κοινωνικών, πολιτικών και φυσικά των οικονομικών ανισοτήτων, η «παρανομία» πρέπει να μελετηθεί όχι κατ' αντίστιξη αλλά από κοινού με το ίδιο το κράτος, την εξουσία, την ηθική και τον Νόμο. Έτσι θα φανούν οι συνέπειες της διάκρισης μεταξύ νομιμότητας και παρανομίας αλλά και η σημασία που έχει η τελευταία ως αναλυτική κατηγορία.

Εδώ και χρόνια οι μελετητές του ελληνικού αγροτικού χώρου έχουν εντοπίσει την ανεπάρκεια δυϊσμών όπως αγροτικότητα/αστικότητα, παράδοση/νεωτερικότητα, τοπικότητα/σύνολη κοινωνία προκειμένου να αναλυθεί η κοινωνία της υπαίθρου.⁸ Η ανεπάρκεια εξηγείται με την ιδιαιτερότητα που χαρακτηρίζει την ελληνική (τουλάχιστον) υπαίθρο, την ιστορική της σύνδεση με τα αστικά κέντρα και την ύπαρξη του λεγόμενου αγροτο-αστικού συνεχούς,⁹ ιδιαιτερότητα η οποία συντέλεσε στο να παρουσιάζει μεγάλη ευελιξία προσαρμογής στις μεταβολές που συντελούνται κατά τη βαθμιαία της (αλλά πάντοτε ανολοκλήρωτη σύμφωνα με αυτήν τη θεώρηση) καπιταλιστική ενσωμάτωση.¹⁰ Στο τρίτο κεφάλαιο πραγματοποιείται μια διερεύνηση του εύρους και του τρόπου αποδοχής από τους κατοίκους στη συγκεκριμένη στιγμή, του κυρίαρχου θεσμού της σύγχρονης καπιταλιστικής οργάνωσης, της Αγοράς.

⁷ Rosaldo R., 1989, *Culture and Truth: The Remaking of Social Analysis*, Boston: Beacon Press, σσ. 28, 208.

⁸ Δαμιανάκος Σ., Προβλήματα αγροτικού μετασχηματισμού: κυρίαρχες τάσεις και τοπικές λογικές. Εισαγωγή στο Δαμιανάκος Σ., Νιτσιάκος Β., Ζακοπούλου Ε., Κασίμης Χ., ό. π., σσ. 28-31.

⁹ Redfield R., 1956, *Peasant Society and Culture*, Chicago: The University of Chicago Press, βλ. επίσης, Δαμιανάκος Σ., 2002, *Από τον Χωρικό στον Αγρότη. Η Ελληνική Αγροτική Κοινωνία Απέναντι στην Παγκοσμιοποίηση*, μτφ. Βουγιούκα Α., Αθήνα: Εξάντας, σσ. 166-167. Βλ. επίσης Κουτσού Σ., Ανθοπούλου Θ., 2008, «Μεταναστευτικές Ροές και Τοπικά Αγροτοπαραγωγικά Συστήματα. Χωρικές και Κοινωνικές Ανασυνθέσεις στον Ύπαιθρο Χώρο», στο: *Αγροτικότητα, Κοινωνία και Χώρος*, Ζακοπούλου Έ., Κασίμης Χ., Λουλούδης Λ. (επιμ.), Πλέθρον: Αθήνα, σσ. 120-121.

¹⁰ Δαμιανάκος Σ., Προβλήματα αγροτικού μετασχηματισμού: κυρίαρχες τάσεις και τοπικές λογικές, ό. π., σσ. 28-31.

Αναμένεται εξάλλου να θιγούν μια σειρά από διαφορετικές αξιολογικές θεωρήσεις στις οποίες προχωρούν οι αγρότες αλλά και οι επίσημοι φορείς προκειμένου να διαλευκανθούν τόσο τα κίνητρα όσο και οι συνέπειες της τοποθέτησής τους.

Έχει εκφρασθεί η άποψη πως σε καιρούς κρίσης, το παρόν αποκτά μια διαφορετική ποιότητα, φωτίζονται πλευρές του που κανονικά παραμένουν αθέατες.¹¹ Το παρόν τότε εμφανίζεται να προμηνύει το μέλλον, με μια συγκεκριμένη όμως έννοια: ότι το μέλλον θα είναι είτε η επανάληψη, είτε η επιστροφή του παρελθόντος. Ενός παρελθόντος ωστόσο, οι προκλήσεις του οποίου αντιμετωπίστηκαν εκ των πραγμάτων με επιτυχία με τη χρήση συγκεκριμένων πρακτικών επιβίωσης. Έτσι, στο τέταρτο κεφάλαιο ελέγχεται ο βαθμός στον οποίο η ενασχόληση με την παράτυπη καπνοκαλλιέργεια και η δραστηριοποίηση εντός του οικείου πολιτισμικού της χώρου, μπορεί να προσφέρει (ίσως μάλιστα το μεγαλύτερο πλεονέκτημά της να είναι αυτό) κάποιου είδους συναισθηματική ασφάλεια και αισιοδοξία πως τελικά οι δυσκολίες της καθημερινότητας θα υπερνικηθούν. Μπορεί επίσης να σκοπεύει και στην ανάκτηση του χαμένου κύρους του καπνοκαλλιεργητή το οποίο ειδικά για τους άνδρες συνδέεται τελικά με την έννοια της τιμής.¹² Η διερεύνηση στο επίπεδο του γυναικείου φύλου έχει σημασία, ειδικά καθώς ο καπνός είχε ανέκαθεν συνδεθεί με την παραγωγική ενεργοποίηση των γυναικών. Αυτό που τελικά ενδιαφέρει, είναι το πώς η αναζήτηση τρόπων άμυνας έναντι των συνεπειών της κρίσης, βρίσκει απάντηση με την ενεργοποίηση κοινωνικά εγγεγραμμένων πολιτιστικών προτύπων δράσης, καθώς και τις διαφοροποιήσεις που συνεπάγεται στο επίπεδο των ταυτοτήτων αυτή η ενεργοποίηση για τα ίδια τα δρώντα υποκείμενα.

Η αβεβαιότητα, ως συνάρτηση της βιαιότητας των εφαρμοζόμενων πολιτικών, οδηγούν τους ανθρώπους στην επιλογή βραχυπρόθεσμων κι εν πολλοίς καιροσκοπικών λύσεων.¹³ Τέτοιες λύσεις καθίστανται αποτελεσματικές με την ταυτόχρονη ύπαρξη δομών που επιτρέπουν την επέκταση της σφαίρας επιρροής της αγροτικής οικογένειας. Το πέμπτο κεφάλαιο οργανώνεται γύρω από την υπόθεση πως

¹¹ Bryant R., 2016, "On Critical Times: Return, Repetition, and the Uncanny Present", *History and Anthropology*, 27:1, 19-31 (20).

¹² Herzfeld M., *Η ποιητική του ανδρισμού. Ανταγωνισμός και ταυτότητα σε ένα ορεινό χωριό της Κρήτης*, ό. π., και Campbell J. K., *Honour, family and patronage: a study of institutions and moral values in a Greek mountain community*, ό. π.

¹³ Knight D. M., "Opportunism and Diversification: Entrepreneurship and Livelihood Strategies in Uncertain Times", ό. π., σσ. 117-144.

ευνοείται υπ' αυτές τις συνθήκες η ανάπτυξη ή επανενεργοποίηση διαφόρων μορφών δικτύων που μπορεί να βασίζονται (κυρίως) στη συγγένεια, να εξυπηρετούν εμπορικές συναλλαγές, να θεμελιώνονται πάνω σε πελατειακές ή ακόμα και σχέσεις εξάρτησης. Τίθεται στο επίκεντρο λοιπόν, η αποκάλυψη της δυναμικής που τα χαρακτηρίζει, η οποία επιτρέπει την εξέταση των κοινωνικοπολιτισμικών φαινομένων ως ανοιχτές διαδικασίες αντί για κλειστά συστήματα. Έμφαση θα δοθεί στην αποσαφήνιση της βαρύτητας της οικογένειας, αφού η σημασία της για τη δημιουργία τέτοιων δομών που βασίζονται αναπόφευκτα σε μεγάλο βαθμό εμπιστοσύνης, είναι θεμελιώδης.

Στο έκτο κεφάλαιο αυτής της εργασίας, επιχειρείται να αποσαφηνιστεί μια διαδικασία κοινωνικής αλλαγής κατά την οποία μια κοινωνική ομάδα ρευστοποιεί και επανορίζει τα κριτήρια για το τι δέχεται ως νόμιμο, ηθικό, εν τέλει αποδεκτό. Μέσα από την ανάλυση αυτών των διευθετήσεων, θα επιχειρηθεί να αποκαλυφθεί η δυναμική της εξουσίας, καθώς διαφορετικοί παράγοντες επιδιώκουν να καθορίσουν το πολιτικό, και ιδεολογικό τοπίο. Ο τρόπος δηλαδή με τον οποίο χαράσσονται όρια μεταξύ κράτους και κοινωνίας, νόμου και παρανομίας, πώς αυτά τα όρια γίνονται αντικείμενο διαπραγμάτευσης και πώς περιφρουρούνται.¹⁴ Ενδιαφέρει επομένως να φωτιστεί, τόσο το ευρύτερο πλαίσιο, όσο φυσικά και η κατάσταση που διαμορφώνεται στο εσωτερικό της κοινότητας, αλλά και η εμπλοκή των επίσημων εκπροσώπων του κράτους στην περιοχή.

Αρχικά όμως θα πρέπει οπωσδήποτε να διατυπωθούν με ευκρίνεια οι θεωρητικές και μεθοδολογικές βάσεις της έρευνας και να διευκρινιστούν θεωρητικά κάποιες από τις βασικότερες έννοιες που την απασχολούν. Θα γίνει ακόμη μια πρώτη γνωριμία με την ερευνώμενη κοινότητα, την ιστορία της και κυρίως τους ανθρώπους της.

¹⁴ Banister J. M. et. al., 2015, "Illicit Economies and State(less) Geographies: The Politics of Illegality", *Journal of the Regional Studies Association*, σ. 1.

1. Θεωρία και Μέθοδος

1.1 Θεωρητική προσέγγιση

Πριν ξεκινήσει η διαπραγμάτευση του θέματος αυτής της εργασίας, είναι απαραίτητο να γίνει αναφορά σε κάποιες θεμελιώδεις θεωρητικές θέσεις στις οποίες στηρίχθηκε. Τόσο η λημματογραφική μέθοδος που χαρακτηρίζεται από την αποσπασματικότητα και την αδιαφορία για το κοινωνικό πλαίσιο εντός του οποίου συμβαίνουν τα φαινόμενα που ερευνώνται,¹⁵ όσο και η δομολειτουργική προσέγγιση που είχε ως κύριο μέλημά της «τη διατήρηση της κοινωνικής τάξης, εμφανίζοντας ταυτόχρονα τις κοινωνίες ως αποκλεισμένες από τυχόν εξωτερικές επιρροές, ως κλειστά ενιαία σύνολα»,¹⁶ κρίνονται καταρχήν ανεπαρκείς.

Έχει γίνει αντιληπτό πως η ιστορία και τα κοινωνικο-πολιτισμικά συμφραζόμενα αλληλοσυνδέονται. Δεν είναι επομένως δυνατό να εξεταστούν ως ξεχωριστές ολότητες. Υποστηρίζεται εδώ πως συνιστά ουτοπία η θεώρηση των κοινωνικών φαινομένων ως αυτόνομων συστημάτων έξω από τη ροή της ιστορίας.¹⁷ Ο σκοπός είναι να γίνει μια σφαιρική σύλληψη της κοινωνικο-πολιτισμικής πραγματικότητας που ενσωματώνει στο ερευνητικό της πεδίο την ιστορική διάσταση των φαινομένων που μελετά.¹⁸ Πρόκειται για μια προσέγγιση που εξετάζει «εκτός από τα επίπεδα ενός κοινωνικού οργανισμού -οικονομικές και κοινωνικές σχέσεις, ιδεολογία- και τις μεταξύ τους συναρθρώσεις».¹⁹ Σύμφωνα με τον Evans-Pritchard, πρέπει κάθε κοινωνική δραστηριότητα να εξετάζεται σε σχέση με τα ευρύτερα κοινωνικο-πολιτισμικά συμφραζόμενα έτσι ώστε να βλέπουμε το επιμέρους πάντοτε με τη βοήθεια του γενικού.²⁰

¹⁵ Κυριακίδου - Νέστορος Άλκη, *Λαογραφικά Μελετήματα* τ. Ι, Αθήνα 1989: Ελιά, σσ. 49-50.

¹⁶ Γκέφου-Μαδιανού Δήμητρα, *Πολιτισμός και Εθνογραφία: Από τον εθνογραφικό ρεαλισμό στην πολιτισμική κριτική*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1999, σσ. 93-94.

¹⁷ Δημητρίου-Κοτσώνη Σίβυλλα, Δημητρίου Σωτήρης, 1996, *Ανθρωπολογία και Ιστορία*, Αθήνα: Καστανιώτης, σ. 23.

¹⁸ Δημητρίου-Κοτσώνη Σίβυλλα, Δημητρίου Σωτήρης, στο ίδιο, σ. 25.

¹⁹ Νιτσιάκος Β., 1995, *Οι ορεινές κοινότητες της Βόρειας Πίνδου: Στον απόηχο της μακράς διάρκειας*, Αθήνα: Πλέθρον, σ. 154.

²⁰ Evans-Pritchard E.E., 1987, *Κοινωνική Ανθρωπολογία*, μτφ. Παρίση Αριστέα, Αθήνα: Εκδόσεις Καρδαμίτσα, σ. 159.

Η ρευστότητα και ο πολυδιάστατος χαρακτήρας του αγροτικού χώρου ως ερευνητικού αντικειμένου,²¹ η εναλλαγή στην ενεργοποίηση μηχανισμών αναπαραγωγής και ρήξης, επιβάλλει μια προσέγγιση που θα λαμβάνει υπόψη τον χώρο αλλά και τον χρόνο, μια προσέγγιση τελικά διεπιστημονική.²² Αντλώντας από τον θεωρητικό πλούτο αλλά και το μεθοδολογικό οπλοστάσιο διαφορετικών επιστημών όπως η Ανθρωπολογία, η Ιστορία, η Κοινωνιολογία και η Λαογραφία, επιχειρείται στην πραγματικότητα μια ολική θεώρηση όπου τα επιμέρους φαινόμενα εξετάζονται και συναρτější «ενός πλαισίου ευρύτερων σχέσεων μέσα στο οποίο εντάσσονται και που αφορούν τόσο τον χώρο όσο και τον χρόνο δίνοντας όμως τη δέουσα προσοχή στις έννοιες της μετάβασης και τους μετασχηματισμούς».²³ Πρόκειται, όπως σημειώνει η Μπάδα, για τη μελέτη του παρόντος ως δυναμική σύνθεση του αφομοιωμένου παρελθόντος με τις προσδοκίες από το μέλλον, σε μια ερευνητική προσέγγιση που επιχειρεί να αναδείξει τα μέλη της ερευνώμενης κοινότητας ως ιστορικά υποκείμενα.²⁴ Μια προσπάθεια που αφορά τη μελέτη ενός κοινωνικού και πολιτισμικού φαινομένου από όλες τις πλευρές. Ο σκοπός δεν μπορεί να είναι άλλος από την ολιστική σύλληψη των πραγμάτων, από την ολότητα στα επιμέρους συστατικά της και τελικά στην ανασύστασή της.²⁵ Όπως επισημαίνεται από την Strathern, η προσέγγιση αυτή αποκτά εγκυρότητα υπό την έννοια ότι απηχεί αυτό που συμβαίνει στην ίδια την κοινωνία: «αποδιάθρωση των λειτουργικών διαφορών ανάμεσα στις ξέχωρες περιοχές της κοινωνικής ζωής» και εμφάνιση πολυλειτουργικών δεξιοτήτων και τρόπων οργάνωσης κατά τη διαδικασία διαμόρφωσης της κοινωνικής πραγματικότητας²⁶. Μόνο με αυτόν τον τρόπο η

²¹ Δαμιανάκος Στ., *Από τον Χωρικό στον Αγρότη. Η Ελληνική Αγροτική Κοινωνία Απέναντι στην Παγκοσμιοποίηση*, ό. π., σ. 12.

²² Μπάδα Κ., 2004, *Ο Κόσμος της Εργασίας, Οι ψαράδες της λιμνοθάλασσας Μεσολογίου (18^{ος} - 20^{ός} αιώνας)*, Αθήνα: Πλέθρον, σ. 88 και Κυριακίδου-Νέστορος Α., 1993, «Προφορική Ιστορία και Λαογραφία», στο: Κυριακίδου-Νέστορος Α., *Λαογραφικά Μελετήματα II*, Αθήνα: Πορεία, σσ. 227-270, και Ζακοπούλου Έ., 2008, «Ο θρίαμβος του χωρικού»: Η θέση του Στάθη Δαμιανάκου για την αγροτικότητα της νεοελληνικής κοινωνίας, στο: *Αγροτικότητα, Κοινωνία και Χώρος*, Ζακοπούλου Έ., Κασίμης Χ., Λουλούδης Λ. (επιμ.), Πλέθρον: Αθήνα.

²³ Νιτσιάκος Β., 2008, *Προσανατολισμοί: Μια κριτική εισαγωγή στη Λαογραφία*, Αθήνα: Κριτική, σ. 179.

²⁴ Μπάδα Κ., *Ο Κόσμος της Εργασίας, Οι ψαράδες της λιμνοθάλασσας Μεσολογίου (18^{ος} - 20^{ός} αιώνας)*, ό. π., σ. 21.

²⁵ Μπάδα Κωνσταντίνα, «Προς μια διεπιστημονική προσέγγιση της κοινωνίας και του πολιτισμού», στο Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικής Συνάντησης: Όψεις της ανθρωπολογικής σκέψης και έρευνας στην Ελλάδα (7-8 Δεκεμβρίου 2001), Ελληνική Εταιρεία Εθνολογίας, Αθήνα 2004, σσ. 275-289 (288).

²⁶ Strathern Μ., 2004, «Διεπιστημονικότητα και λογοδοσία», στο: Δερμεντζόπουλος Χ., Σπυριδάκης Μ. (επιμ.), *Ανθρωπολογία, Κουλτούρα και Πολιτική*, Αθήνα: Μεταίχμιο, σσ. 33-36.

επιστημονικά αξιόπιστη γνώση θα μετατραπεί, επίσης, σε γνώση που θα είναι «κοινωνικά εύρωστη».²⁷

Με δεδομένη τη συσσώρευση της βιωμένης εμπειρίας γενεών σχετικά με την καπνοκαλλιέργεια στην περιοχή, ιδιαίτερη σημασία αποδίδεται στην προφορική ιστορία. Σύμφωνα με την Abrams, πέρα από την παραγωγή χρήσιμου υλικού με τη μορφή περιγραφών και γεγονοτολογικών πληροφοριών, «έχει ιδιαίτερη σημασία η καθαυτή προφορική αφήγηση, επειδή αποτελεί έναν τρόπο με τον οποίο οι άνθρωποι διατυπώνουν υποκειμενικές εμπειρίες για το παρελθόν μέσα από το πρίσμα του παρόντος».²⁸ Η κοινωνική μνήμη εφοδιάζεται έτσι με έναν δυναμικό χαρακτήρα αφού «συνομιλεί» με το παρελθόν, οδηγώντας το στο παρόν.²⁹ Η θεώρηση αυτή γίνεται ακόμα πιο ενδιαφέρουσα αφού προοδευτικά εντοπίζονται διαφορετικά επίπεδα σχηματισμού της συλλογικής μνήμης ανάλογα με την τοποθέτηση στους άξονες κοινωνικής ισχύος. Παρατηρείται έτσι η δημιουργία μιας «αντιμνήμης» προκειμένου να αμφισβητηθεί η ηγεμονική αφήγηση.³⁰

1.2 Χώρος και Χρόνος

Η έννοια του χώρου στην παραδοσιακή προσέγγιση προσδιορίζεται με βάση την ευκλείδεια γεωμετρία. Εκλαμβάνεται ως μια αντικειμενική, φυσική διάσταση, η οποία σχετίζεται με μετρήσιμες παραμέτρους όπως η απόσταση, η κατεύθυνση και υφίσταται ανεξάρτητα από την ανθρώπινη ύπαρξη. Η Καντανζόγλου επισημαίνει πως σ' αυτήν τη θεώρηση διαχωρίζεται ο χώρος από την ανθρώπινη δράση και θεωρείται «μια επιφάνεια δεδομένη, αυθύπαρκτη, απόμακρη και αδιάφορη».³¹ Ένα

²⁷ Strathern M., «Διεπιστημονικότητα και λογοδοσία», στο ίδιο, σ. 34.

²⁸ Abrams L., 2010, *Θεωρία Προφορικής Ιστορίας*, μτφ. Ρινόπουλος Λ., επιμ. Μπούσχοτεν Βαν Ρ., Αθήνα: Πλέθρον, σ. 19.

²⁹ Μαντόγλου Ά., 2013, «Πρόλογος στην ελληνική έκδοση», στο Halbwachs Maurice, *Η συλλογική μνήμη*, μτφ. Τίνα Πλυτά, Αθήνα: Παπαζήση, σσ. 12-28.

³⁰ Μπάδα Κ.-Ματσούκη Ε., 2010, «Προσεγγίσεις στην υλική μνήμη και στους μνημονικούς τόπους», στο: Κορρέ Κατερίνα, Κούζας Γεώργιος (επιμ.), *Η έρευνα και διδασκαλία του υλικού πολιτισμού στα ελληνικά πανεπιστήμια, Πρακτικά Διημερίδας Αθήνα (7-8 Μαΐου 2007)*, Αθήνα: Πανεπιστήμιο Αθηνών, σσ. 375-399. Για τη χρήση της προφορικής ιστορίας στην κατεύθυνση του μετασχηματισμού του ίδιου του περιεχομένου και του σκοπού της ιστορίας, στην απόδοση δηλαδή κεντρικού ρόλου στους ανθρώπους που δημιούργησαν και βίωσαν την ιστορία και συνήθως παραμένουν «φωμωμένοι», βλ. Abrams L., *Θεωρία Προφορικής Ιστορίας*, μτφ. Ρινόπουλος Λ., επιμ. Μπούσχοτεν Βαν Ρ., ό. π., σσ. 209-238.

³¹ Καντανζόγλου Ρ., 2001, *Στην σκιά του ιερού βράχου: Τόπος και μνήμη στα Αναφιώτικα*, Αθήνα:

πλαίσιο για τις σημαίνουσες δραστηριότητες των ανθρώπων, μια έννοια που δε χρήζει περαιτέρω ανάλυσης. Ωστόσο ο χώρος, εκτός από φυσική διάσταση, αποτελεί επίσης το μέσο και το αποτέλεσμα κοινωνικών διεργασιών και σχέσεων, συνεπώς συνιστά κοινωνική κατασκευή. Η έννοια του χώρου περικλείει μέσα της μια σχέση η οποία προσδιορίζεται κοινωνικά, που συνδέει τα υποκείμενα με κάποιον τόπο ή τόπους και παράλληλα τον διατηρεί σε απόσταση από κάποιους άλλους.

Ο Foucault³² εκφράζει τη θέση ότι ο χώρος πρέπει να πάψει να αντιμετωπίζεται ως «νεκρός, παγωμένος, μη διαλεκτικός, ακίνητος». Σύμφωνα με τον Σπυριδάκη, μακριά από το να είναι ένα απλό φυσικό μέγεθος, δεν αποτελεί ένα δοχείο που εμπεριέχει την κοινωνική δράση, αλλά διαμορφώνεται και παράγεται εκ νέου από αυτήν εξυπηρετώντας σκοπούς, συμφέροντα, επιλογές.³³ Παράγεται κοινωνικά, αφού είναι αυθαίρετο να διαχωρίζουμε την πρακτική των κοινωνικών σχέσεων από τον χώρο στον οποίο δραστηριοποιούνται οι άνθρωποι. Τα συμφραζόμενα του χώρου είναι αυτά που του προσδίδουν σημασίες. Διαφορετικά υποκείμενα πιθανολογείται να αντιλαμβάνονται διαφορετικά τον χώρο, να τον διαβάζουν ανάλογα με τις προθέσεις τους και τις παραστάσεις τους, επομένως ο χώρος δεν αποτελεί οικουμενική ουσία.³⁴ Ο Σταυρίδης αναφέρει πως, «ο χώρος δεν έχει απεριόριστη διαφάνεια έτσι που να αποκαλύπτει τις σχέσεις που στεγάζει, συχνά κρύβει, παραπλανά, γίνεται ακατανόητος για κάποιον που τον παρατηρεί».³⁵ Κατά τον Lefebvre, αναδεικνύεται έτσι η διαλεκτική σχέση χώρου, κοινωνικών διαδικασιών και υποκειμένων από τη στιγμή που ο χώρος αντιμετωπίστηκε κυρίως ως κοινωνική και πολιτισμική διαδικασία και γενικότερα ως πεδίο όπου τα υποκείμενα συνδιαλέγονται με τη φύση, ως πεδίο στο οποίο δραστηριοποιούνται αναπτύσσοντας κοινωνικές και οικονομικές σχέσεις, ως πεδίο συμβολικών αναπαραστάσεων.³⁶

Όπως έχει επισημανθεί, οι αναπαραστάσεις του χώρου στις κοινωνικές επιστήμες

ΕΚΚΕ-Ελληνικά Γράμματα, σ. 32.

³² Foucault M., 1980, "Questions on Geography" στο: Gordon C. (ed), *Power/Knowledge, Selected Interviews and Other Writings 1972-1977* by Michel Foucault, New York: Pantheon Books, p. 70.

³³ Σπυριδάκης Μ. (επιμ.), 2009, *Μετασχηματισμοί του χώρου. Κοινωνικές και πολιτισμικές διαστάσεις*, Αθήνα, σ. 107.

³⁴ Καυταντζόγλου Ρ., *Στην σκιά του ιερού βράχου: Τόπος και μνήμη στα Αναφιώτικα*, ό. π., σ. 32.

³⁵ Σταυρίδης Στ., 1990, *Η Συμβολική Σχέση με το Χώρο: Πώς οι Κοινωνικές Αξίες Διαμορφώνουν και Ερμηνεύουν το Χώρο*, Αθήνα: Κάλβος, σ. 17.

³⁶ Lefebvre H., 1991, *The Production of Space*, Oxford: Basil Blackwell.

είναι σημαντικά εξαρτημένες από εικόνες καμπής, ρήξης, ασυνέχειας.³⁷ Συγκεκριμένες κοινωνικές και πολιτισμικές δομές ή σύνολα καθίστανται διακριτά χάρη σε μια απροβλημάτιστη διαίρεση του χώρου τον οποίο καταλαμβάνουν. Υπάρχει όμως ο κίνδυνος σε μια έρευνα στηριγμένη στην τοπικότητα, να υπερτονιστούν συγκεκριμένες ιδιαιτερότητες, και να αγνοηθούν πλευρές που απαιτούν την ενσωμάτωση στην ευρύτερη συζήτηση που πραγματοποιείται στα πλαίσια διαφορετικών επιστημονικών κλάδων. Προκειμένου ένας χώρος να αναλυθεί και να γίνει κατανοητός, απαιτείται να τοποθετηθεί αναλυτικά εντός ενός ευρύτερου (ή ευρύτερου) συγκειμένου. «Ο ίδιος ο σχηματισμός της ταυτότητας ενός χώρου, η κοινωνική του δομή, ο πολιτικός του χαρακτήρας, ο «τοπικός» πολιτισμός, είναι προϊόν αλληλεπιδράσεων».³⁸

Αμφισβητώντας τον κατακερματισμό του χώρου σε ανεξάρτητες πολιτισμικές και οικονομικές μονάδες, αρχίζει κανείς να αναρωτιέται για τον κοινωνικό μετασχηματισμό ως μέρος ενός πλέγματος αλληλοσυνδεόμενων χώρων. Έτσι η μελέτη μιας ομάδας παραγωγών προσδιορισμένη και περιορισμένη τοπικά, μπορεί να αποδεικνύεται αποκαλυπτική μέσω της διευκρίνισης των τρόπων με τους οποίους ενσωματώνεται σε ευρύτερες οντότητες,³⁹ τόσο σε εθνικό, όσο και σε ευρύτερο, ευρωπαϊκό ή και παγκόσμιο επίπεδο.⁴⁰ Σε αυτό υπάρχουν και πολιτικές συνέπειες: αμφισβητώντας έναν κόσμο χωρισμένο «φυσικά» σε διακριτές κουλτούρες αντιμετωπίζει κανείς ένα σύνολο σχέσεων που παράγουν διαφοροποίηση και αντί να αντιπαραθέτει προϋπάρχουσες διαφορές, εξερευνά την οικοδόμηση αυτών των διαφορών σε μια ιστορική διαδικασία.⁴¹ Η διαδικασία της παραγωγής της πολιτισμικής διαφοράς συμβαίνει σε συνεχή, αλληλοσυνδεόμενο χώρο,

³⁷ Gupta A. and Ferguson J., 1992, "Beyond Culture: Space, Identity, and the Politics of Difference", *Cultural Anthropology*, Vol. 7, No. 1, pp. 6-23.

³⁸ Massey D., 2001, *space, place and gender*, Minneapolis: University of Minnesota Press, σ. 120.

³⁹ Herzfeld M., 2012, *Η ποιητική του ανδρισμού. Ανταγωνισμός και ταυτότητα σε ένα ορεινό χωριό της Κρήτης*, σ. 26.

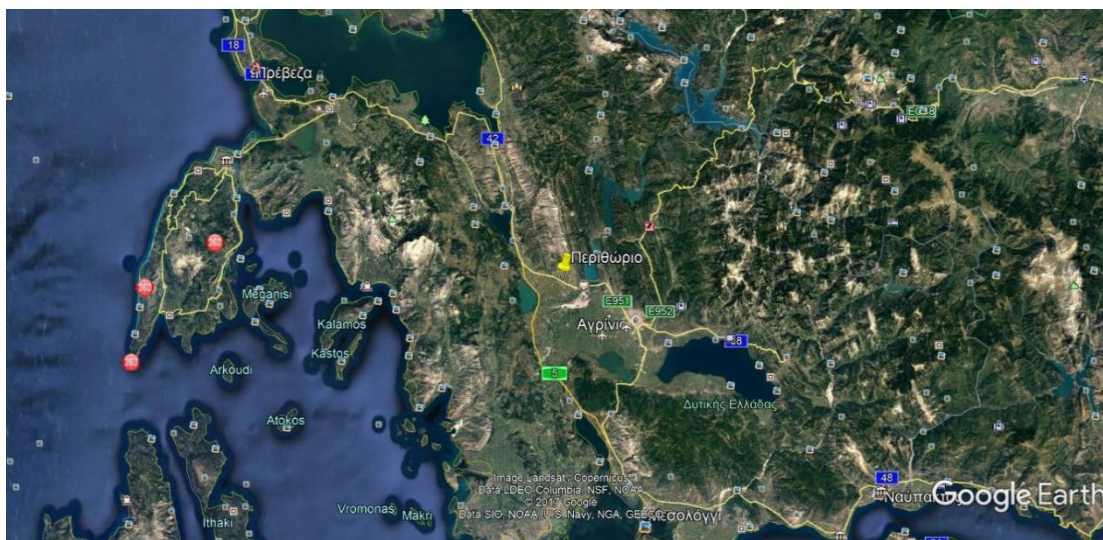
⁴⁰ Για τον τρόπο με τον οποίο η Ανθρωπολογία συνδέει το τοπικό με το παγκόσμιο βλ. Marcus G. E. and Fischer M., 1986, *Anthropology as Cultural Critique. An Experimental Moment in The Human Sciences*, Chicago: The University of Chicago Press. Για τη δυνατότητα γενίκευσης του τοπικού σε ευρωπαϊκό τουλάχιστον επίπεδο, βλ. Narotzky S. and Smith G., 2006, *Immediate Struggles People, Power and Place in Rural Spain*, Los Angeles: University of California Press, σ. 9.

⁴¹ Massey D., *For Space*, Sage: London, ό. π., σ. 120.

στιγματισμένο όμως από οικονομικές και πολιτικές σχέσεις ανισότητας.⁴² Ο χώρος λοιπόν μπορεί να παράγεται με τρόπο ανοιχτό κι η εν εξελίξει παραγωγή του συμβαίνει διαρκώς. Το κλειδί για μια τέτοιου τύπου θεώρηση είναι να «εμβολιαστεί» ο χώρος με τη χρονικότητα.

Ο τόπος

Έχει υποστηριχθεί από την Οικονόμου πως «ο χώρος (space) μετατρέπεται σε οικείο τόπο (place) και (...) δεν μπορεί να υπάρξει έξω από τα γεγονότα και τις δραστηριότητες των υποκειμένων, δεν έχει υποστασιακή ουσία από μόνος του, αλλά νοείται μόνο σχεσιακά: παράγεται κοινωνικά, κατασκευάζεται πολιτισμικά, δομείται φαντασιακά, προσλαμβάνεται αισθητικά, ονοματίζεται και αναπαρίσταται λεκτικά και εικονικά μέσα από την πρακτική και τον λόγο των δρώντων υποκειμένων».⁴³ Το τοπίο κατά τον Νιτσιάκο, προκύπτει από την αλληλεπίδραση του φυσικού περιβάλλοντος με μια πολιτισμική ομάδα.⁴⁴

Εικόνα 1

⁴² Gupta A. and Ferguson J., “Beyond Culture: Space, Identity, and the Politics of Difference”, ό. π., σ. 16.

⁴³ Οικονόμου Α., 2011/2012, «Τόπος, τοπίο, τοπωνύμιο: Θεωρητικά σχόλια με αφορμή εθνογραφικά παραδείγματα», *Εθνολογία* 15, σσ. 91-107, σ. 92.

⁴⁴ Νιτσιάκος Β., 2003, *Χτίζοντας το χώρο και το χρόνο*, Αθήνα: Οδυσσέας, σσ. 13-14 και Νιτσιάκος Β., 2015, Πεκλάρη: Κοινωνική Οικονομία Μικρής Κλίμακας, Ιωάννινα: Ισνάφι, σσ. 19-20. Βλ. επίσης Narotzky S., 1997, *New Directions In Economic Anthropology*, London: Pluto Press, σ. 9 αλλά και Gupta A. and Ferguson J., “Beyond Culture: Space, Identity, and the Politics of Difference”, *Cultural Anthropology*, ό. π., σ.76. Ο Gupta περιγράφει την κοινωνική παραγωγή της τοπικότητας ως τη δημιουργία του τόπου (place making) την οποία ορίζει ως «συναισθηματικές δομές οι οποίες ενώνουν τον χρόνο, τον χώρο και τη μνήμη στην παραγωγή της συγκεκριμένης τοποθεσίας».

Η κοινότητα που ερευνήθηκε, το Περιθώριο (βλ. εικόνα 1), βρίσκεται δυτικά του Αχελώου και είναι χτισμένο σε υψόμετρο 190μ. Έχει κοινοτική έκταση 45.000 στρέμματα αλλά η καλλιεργήσιμη γη είναι σημαντικά λιγότερη. Ο λόγος γι' αυτό είναι πως το χωριό είναι χτισμένο στους πρόποδες βουνού ενώ στα νότια ανοίγεται η πεδιάδα του Αχελώου, την οποία όμως γειτονικές κοινότητες εκμεταλλεύονται πιο προνομιακά. Έτσι μεγάλο μέρος της καλλιεργήσιμης γης είναι ημιορεινό ενώ από τη βόρεια πλευρά τα εδάφη είναι πετρώδη, φτωχά και με δυσκολότερη άρδευση, συνθήκη που τα καθιστά ιδανικά για την καπνοκαλλιέργεια.

Στην απογραφή του 2011 ο πληθυσμός ήταν 2.090 κάτοικοι.⁴⁵ Η πλειοψηφία των κατοίκων ασχολείται με την κτηνοτροφία και την καλλιέργεια της ελιάς, ενώ μετά τη δραματική ελάττωση της καπνοκαλλιέργειας τα τελευταία χρόνια, το μεγαλύτερο μέρος των ορεινών ή ημιορεινών κτημάτων μετατρέπονται σε βοσκότοπους ή απλώς μένουν ακαλλιέργητα. Με τον καπνό να αποτελεί στο πρόσφατο παρελθόν τη σπουδαιότερη παραγωγική διαδικασία, στην οποία απασχολούνταν το σύνολο σχεδόν του πληθυσμού του χωριού, οι περισσότεροι από τους πρώην καπνοκαλλιεργητές αδυνατώντας να οικοδομήσουν μια εναλλακτική, νέα εργασιακή ταυτότητα, αυτοπροσδιορίζονται ως άνεργοι γεγονός που έχει σημαντικές συνέπειες στο επίπεδο της αυτοαντίληψης και του κοινωνικού κύρους. Για λόγους που αφορούν την ανεπάρκεια των στατιστικών στοιχείων, όπως αποτυπώνονται στις επίσημες κρατικές μετρήσεις και θα εξεταστούν αναλυτικότερα στη συνέχεια, είναι προτιμότερο στο σημείο αυτό να γίνει χρήση των στοιχείων που προκύπτουν από τον λόγο των ίδιων των κατοίκων. Έτσι στο χωριό υπάρχει ένα ζωικό κεφάλαιο που αποτελείται από περίπου 3.000 βοοειδή και 2.000 αμνοερίφια καθιστώντας σήμερα την κτηνοτροφία την κυριότερη, για τις επίσημες στατιστικές παραγωγική δραστηριότητα.

Παρόλο που οι μετανάστες δε δείχνουν να εντάσσονται στην ερευνώμενη δραστηριότητα, αναζητήθηκαν στοιχεία σε μια προσπάθεια να γίνει μια ευκρινέστερη αποτύπωση της κοινωνικής σύνθεσης της κοινότητας. Όπως εξηγεί ο Καμπέρης,

⁴⁵ Στο σημείο αυτό πρέπει να αναφερθεί ότι πολλοί ερευνητές του ελληνικού αγροτικού χώρου αμφισβητούν την ακρίβεια τέτοιων στοιχείων καθώς παρατηρείται το φαινόμενο στις απογραφές πληθυσμού αρκετοί κάτοικοι αστικών κέντρων να μεταβαίνουν στις κοινότητες καταγωγής τους προκειμένου να απογραφούν εκεί και να ενδυναμώσουν τη στατιστική αποτύπωσή του ενισχύοντας τους δεσμούς τους με την κοινότητα. Βλ. εντελώς ενδεικτικά: Δαμιανάκος Σ., Νιτσιάκος Β., Ζακοπούλου Ε., Κασίμης Χ., 1997, *Εξουσία, εργασία και μνήμη σε τρία χωριά της Ηπείρου. Η τοπική δυναμική της επιβίωσης*, Αθήνα: Πλέθρον.

αντίθετα με την περίοδο ως το 2004 που στιγματίστηκε από την καλλιέργεια της ποικιλίας «virginia» η οποία χαρακτηρίστηκε από την είσοδο στην παραγωγή πολλών μεταναστών ως εποχικών εργατών γης, η καλλιέργεια της ποικιλίας «τσεμπέλι», ιστορικά συσχετίστηκε με την αξιοποίηση του εργατικού δυναμικού της οικογένειας. Ακριβώς αυτήν τη μορφή φαίνεται να παίρνει η τελευταία και στην παρούσα άτυπη φάση της.⁴⁶ Κρίνοντας πως οι στατιστικές υπηρεσίες ενδέχεται να διατηρούν στοιχεία που δεν ανταποκρίνονται στην πραγματικότητα, μετά από επαφή με το Δημοτικό Σχολείο της κοινότητας, προκύπτει πως στην κοινότητα ζουν λιγότερες από δέκα οικογένειες μεταναστών με παιδιά-μαθητές. Έτσι η παρουσία των ανθρώπων αυτών περιορίζεται σε ένα σύνολο μερικών δεκάδων. Αυτή η εικόνα επιβεβαιώθηκε και από τις μαρτυρίες των πληροφορητών. Σημαντικό είναι εδώ το ότι ο πληθυσμός των μεταναστών, οι οποίοι προέρχονται κυρίως από την Αλβανία και βρέθηκαν στο χωριό μετά το 1990 προκειμένου να εργαστούν στις καπνοκαλλιέργειες, μειώθηκε αισθητά αφού πολλοί το εγκατέλειψαν τα τελευταία χρόνια, ενώ όσοι παραμένουν εργάζονται σχεδόν αποκλειστικά στην κτηνοτροφία.

Σε μικρή απόσταση από το Περιθώριο διέρχεται η εθνική οδός Αντιρρίου-Ιωαννίνων, που αποτελεί τη μοναδική διέξοδο επικοινωνίας προς τα ανατολικά και το Αγρίνιο και δυτικά προς την Αμφιλοχία, τη Λευκάδα και την Ήπειρο. Το χωριό βρίσκεται σε μικρή απόσταση από το Αγρίνιο, το οποίο είναι το μεγαλύτερο αστικό κέντρο της περιοχής και αποτελεί την έδρα του δήμου στον οποίο ανήκει και το Περιθώριο. Για τα υπόλοιπα χωριά της περιοχής όπως και για το Περιθώριο, το Αγρίνιο αποτελεί, το επίκεντρο ενός δικτύου βασισμένου σε οικονομικές, αλλά κυρίως σε συγγενικές και κοινωνικές σχέσεις. Αυτή η πραγματικότητα εμφανίζει μια ενδιαφέρουσα, σημασιολογικού τύπου αποτύπωση: στην καθημερινή τους επικοινωνία οι κάτοικοι των χωριών που περιβάλλουν το Αγρίνιο αναφέρονται στην κοντινή πόλη χρησιμοποιώντας το επίρρημα «μέσα», εκφράζοντας έτσι την πολυεπίπεδη αλληλεξάρτηση του αστικού κέντρου με τον αγροτικό χώρο που το περιβάλλει και το τροφοδοτεί αδιάκοπα με ανθρώπινο δυναμικό αλλά και υλικούς και πολιτιστικούς πόρους. Στο υλικό/οικονομικό (κι όχι μόνο) επίπεδο, αυτή η

⁴⁶ Καμπέρης Ν., *Αδιέξοδα Και Απελπισία Στην Ελληνική Ύπαιθρο: Οι αυτοκτονίες των αγροτών. Έρευνα στον Νομό Αιτωλοακαρνανίας 1994 – 2008*, ό. π., σσ. 33-37.

αλληλοδιασύνδεση στιγματίστηκε από τη δεσπόζουσα επί πολλές δεκαετίες, παρουσία του καπνού.

Η ιστορία του καπνού στην περιοχή

Κρίνεται σε αυτό το σημείο αναγκαίο να γίνει μια αναφορά σε κάποια στοιχειώδη δεδομένα που αναδεικνύουν την ιστορική διάσταση της καπνοκαλλιέργειας στην ευρύτερη περιοχή που ερευνάται, με σκοπό την πληρέστερη κατανόηση της σημερινής πραγματικότητας η οποία δεν μπορεί παρά να είναι ένα στιγμιότυπο σε μια μάλλον μακρά πορεία ανατοποθετήσεων κι αναδιαπραγματεύσεων.

Η σύνδεση της κοινωνικής και οικονομικής προόδου της ευρύτερης περιοχής του Αγρινίου με την ολοένα εντεινόμενη καλλιέργεια καπνού πραγματοποιείται στις τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αι., παρόλο που οι πρώτες σχετικές αναφορές εντοπίζονται στον 17^ο αι. ήδη και γίνονται από τον Τούρκο περιηγητή Elviya Celebi.⁴⁷ Σε εφημερίδα του 1898 τονίζεται πως «Η άφθονος παραγωγή των καπνών έδωσαν αρκετήν ζώήν εις τους κατοίκους οι οποίοι πάντες ζώσιν ανέτως».⁴⁸ Πρόκειται για την εποχή κατά την οποία μέσω της καπνοκαλλιέργειας, η τοπική οικονομία αναπροσανατολίζεται αποκτώντας εξωστρέφεια και οδηγούμενη για πρώτη φορά στον εκχρηματισμό και την εμπορευματοποίηση.⁴⁹ Ο καπνός του Αγρινίου, από ένα προϊόν προοριζόμενο για την τοπική αγορά, φθάνει να εξάγεται μαζικά σε χώρες της Β. Ευρώπης αλλά και στην Αίγυπτο μεταξύ άλλων.⁵⁰ Σε μια πιστή εφαρμογή των κυβερνητικών πολιτικών της εποχής, οι αγρότες στρέφονται μαζικά στην εντατική καλλιέργειά του, αφού ως εξαγωγίμο προϊόν αποκτά προστιθέμενη αξία λόγω της εισροής συναλλάγματος.⁵¹

⁴⁷ Γιαννακοπούλου Ε., «Βραχώρι: Οικισμός-Κοινωνία-Οικονομία», στο: «Αγρίνιο. Η πόλη του καπνού», ό. π., σσ. 6- 10.

⁴⁸ Bada K. and Aggeli M., 2008, "The women of tobacco", στο: Trono A., Rizzello K., Ruppi F. (eds), *The language of the mother in history. New cultural itinerates*, Lecce: Edizioni del Grifo.

⁴⁹ Πατρώνης Β., 2003, «Η οικονομία του καπνού και το καπνεργατικό ζήτημα στο Αγρίνιο του Μεσοπολέμου», στο: Μπάδα Κ. (επιμ.), *Η μνήμη του επαρχιακού αστικού τόπου και τοπίου: Το Αγρίνιο μέχρι τη δεκαετία του '60*, Πρακτικά Ημερίδας (23 Σεπτεμβρίου 2001), Μεταίχμιο-Δήμος Αγρινίου, Αθήνα, σσ. 161-169 (161).

⁵⁰ Παπαστράτος Ε., 2012, *Η δουλειά και ο κόπος της*, Αθήνα: Gema, σσ. 81-82.

⁵¹ Βεργόπουλος Κ., *Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα*, Αθήνα: Εξάντας, σ. 112 και Πατρώνης Β., ό. π., σσ. 117-130.

Στις αρχές του 20ού αι. σημαντικό ρόλο παίζει η «εισροή εργατικού δυναμικού, προερχόμενου από τον προσφυγικό πληθυσμό της Μ. Ασίας». «Περίπου 2.500 πρόσφυγες με εμπειρία και τεχνογνωσία, προτιμούνται στις καπνικές εργασίες και συμβάλλουν στην αλματώδη ανάπτυξη της παραγωγής».⁵² Αποτέλεσε έτσι η οικονομία του καπνού το όχημα για την ενσωμάτωση χωρίς μεγάλες τριβές, ενός πληθυσμού που αντιπροσώπευε περίπου το 15% των κατοίκων της πόλης σύμφωνα με την απογραφή του 1928.⁵³

Σε σχέση με την παραγωγή του καπνού στα χωράφια και την επεξεργασία του στις καπναποθήκες, αναπτύσσεται η εργατική και αγροτική ταξική συνείδηση των απασχολούμενων σε αυτές τις δραστηριότητες. Αναλυτικότερα, το πρώτο σωματείο καπνεργατών δημιουργείται στην πόλη του Αγρινίου το 1911, με σκοπό τη βελτίωση των άθλιων και χωρίς καμιά νομική κάλυψη συνθηκών εργασίας στις καπναποθήκες και την αύξηση των μεροκάματων.⁵⁴ Στις 8 Αυγούστου 1926, μετά από συγκέντρωση απεργών καπνεργατών και καπνεργατριών, σημειώνονται συγκρούσεις με τη Χωροφυλακή, με αποτέλεσμα να χάσουν τη ζωή τους δύο άνθρωποι, η μία εκ των οποίων ήταν η έγκυος καπνεργάτρια Βασιλική Γεωργαντζέλη.⁵⁵

Αλλά και οι αγρότες των περιχώρων έχουν τους δικούς τους νεκρούς, σε ταραχές που σημειώνονται τον Σεπτέμβριο του 1962. Κατά τη διάρκεια των κινητοποιήσεων που κορυφώνονται με τον αποκλεισμό της εθνικής οδού Αγρινίου-Ιωαννίνων, με αίτημα την αύξηση της τιμής αγοράς του καπνού από τους καπνεμπόρους, αστυνομικοί σκοτώνουν τον αγρότη Δημήτριο Βλάχο από το χωριό Λεπενού. Ακολουθεί πολύκροτη δίκη 18 συλληφθέντων καπνοπαραγωγών, στην οποία μετά από πιέσεις της τοπικής κοινωνίας, οι περισσότεροι αθώνονται.⁵⁶ Μεταπολεμικά δηλαδή και στην περιοχή του Αγρινίου, η γεωργική παραγωγή συμμορφώνεται απολύτως με τις επιταγές της κοινωνικής ενσωμάτωσης, δια μέσου της εμπέδωσης

⁵² Bada K., Aggeli M., "The women of tobacco", ό. π.

⁵³ Πατρώνης Β., «Η οικονομία του καπνού και το καπνεργατικό ζήτημα στο Αγρίνιο του Μεσοπολέμου», ό. π.

⁵⁴ Πατρώνης Β., «Ο καπνός και το καπνεργατικό κίνημα», στο «Αγρίνιο: Η πόλη του καπνού», *Ελευθεροτυπία- Ιστορικά* 152 (26 Σεπτεμβρίου 2002), Τράπεζα Πειραιώς, σσ. 30-35.

⁵⁵ Πατρώνης Β., στο ίδιο, σ. 31.

⁵⁶ Αγγέλη Μ., 2008, *Ο Κόσμος της εργασίας: Γυναίκες και άνδρες στην παραγωγή και επεξεργασία του καπνού (Αγρίνιο 19ος-20ός αι.)*, διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, (αδημοσίευτη), σσ. 405-421 και Μπακόλας Γ., 2001, *Η δίκη των καπνοπαραγωγών Ξηρομέρου-Βάλτου στο Αγρίνιο το 1962*. Γενικές σκέψεις πάνω στο Αγροτικό Πρόβλημα, εκδ. Δήμου Στράτου.

των οικογενειακών αγροτικών επιχειρήσεων», οι οποίες «παρακινούνται προς την εντατικοποίηση και την εκμηχάνιση». ⁵⁷ Παράλληλα, γίνεται κατανοητό ότι ο καπνός αποτελεί ένα προϊόν μέσω της καλλιέργειας του οποίου, «ο παραγωγός έρχεται αντιμέτωπος με τους μηχανισμούς του εμπορίου και της διεθνούς αγοράς, αλλά και με το κράτος και την πολιτική εξουσία μέσω της αγροτικής πίστης, της φορολογίας και της εκάστοτε αγροτικής πολιτικής». ⁵⁸

Αξίζει να σημειωθεί ότι όλη αυτήν την περίοδο, ως το 1980, το συντριπτικά μεγάλο μέρος της παραγωγής αφορά τη συγκεκριμένη ποικιλία καπνού «τσεμπέλι Αγρινίου» και την ποικιλία «μυρωδάτο» που καλλιεργείται σχεδόν αποκλειστικά στην περιοχή της Μακρυνείας στην ανατολική όχθη της λίμνης Τριχωνίδας. Μόνο μετά το 1980 και στο πλαίσιο της εφαρμογής της ΚΑΠ, εισάγονται δυναμικά νέες ποικιλίες και κυρίως τα καπνά «Virginia», λόγω της μεγαλύτερης απόδοσης και των γενναιόδωρων επιδοτήσεων, αλλάζοντας όμως ταυτόχρονα τον χαρακτήρα της μικρής οικογενειακής αγροτικής μονάδας, εξαιτίας των επενδύσεων σε υλικοτεχνική υποδομή και της ανάγκης για επιπλέον εργατικά χέρια (συνήθως μεταναστών από την Αλβανία) που συνεπάγεται η καλλιέργειά τους. ⁵⁹

Αυτές οι εξελίξεις συμβαίνουν σε έναν χώρο ο οποίος βαθμιαία κυριαρχείται από την παρουσία του καπνού. Στις εικόνες 2 και 3 φαίνεται η εξάπλωση της καπνοκαλλιέργειας στον νομό σε μια περίοδο που ήδη είχε εκδηλωθεί η λεγόμενη «κρίση του καπνού» με χαρακτηριστικό της την άρση του κρατικού προστατευτισμού, τη δεκαετία του '90. ⁶⁰ Ακόμα κι έτσι ο νομός κυριαρχεί (και κυριαρχείται) από την καπνοκαλλιέργεια. Τα στοιχεία αφορούν τόσο τις εκτάσεις γης που αφιερώνονται στη συγκεκριμένη καλλιέργεια, όσο και τους κατοίκους που απασχολούνται στον τομέα αυτόν. Ο καπνός αποτελεί έναν «μικρόκοσμο, ένα φανταστικό σύμπαν με τη δική του λογική και αισθητική, τη δική του ορθολογικότητα και μεταφυσική, τους δικούς του τρόπους δημιουργίας παραστάσεων

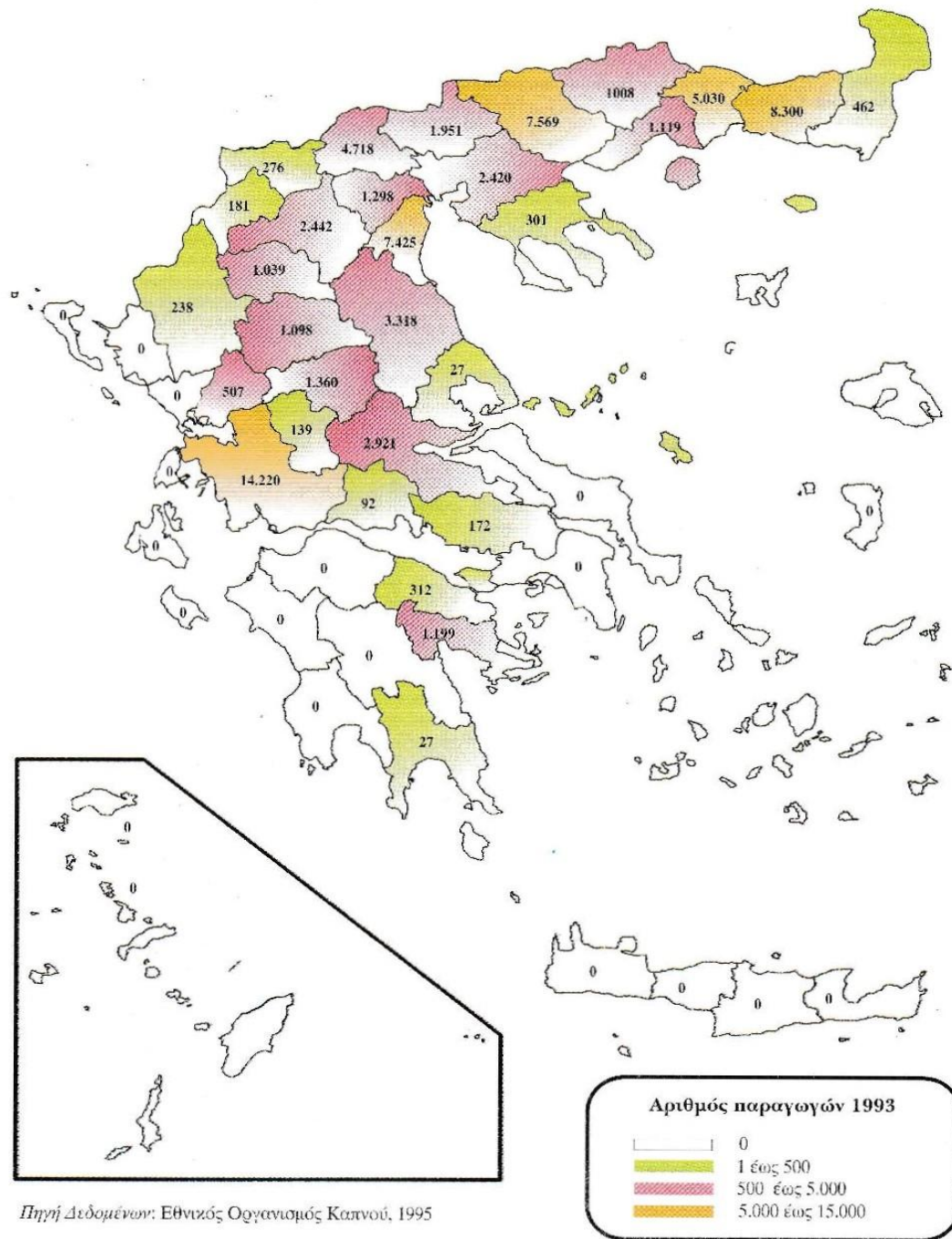
⁵⁷ Βεργόπουλος Κ., *Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα*, ό. π., σ. 214.

⁵⁸ Πατρώνης Β., «Η οικονομία του καπνού και το καπνεργατικό ζήτημα στο Αγρίνιο του Μεσοπολέμου», ό. π., σ. 163.

⁵⁹ Αγγέλη Μ., *Ο Κόσμος της εργασίας: Γυναίκες και άνδρες στην παραγωγή και επεξεργασία του καπνού (Αγρίνιο 19ος-20ός αι.)*, ό. π., σσ. 190-194.

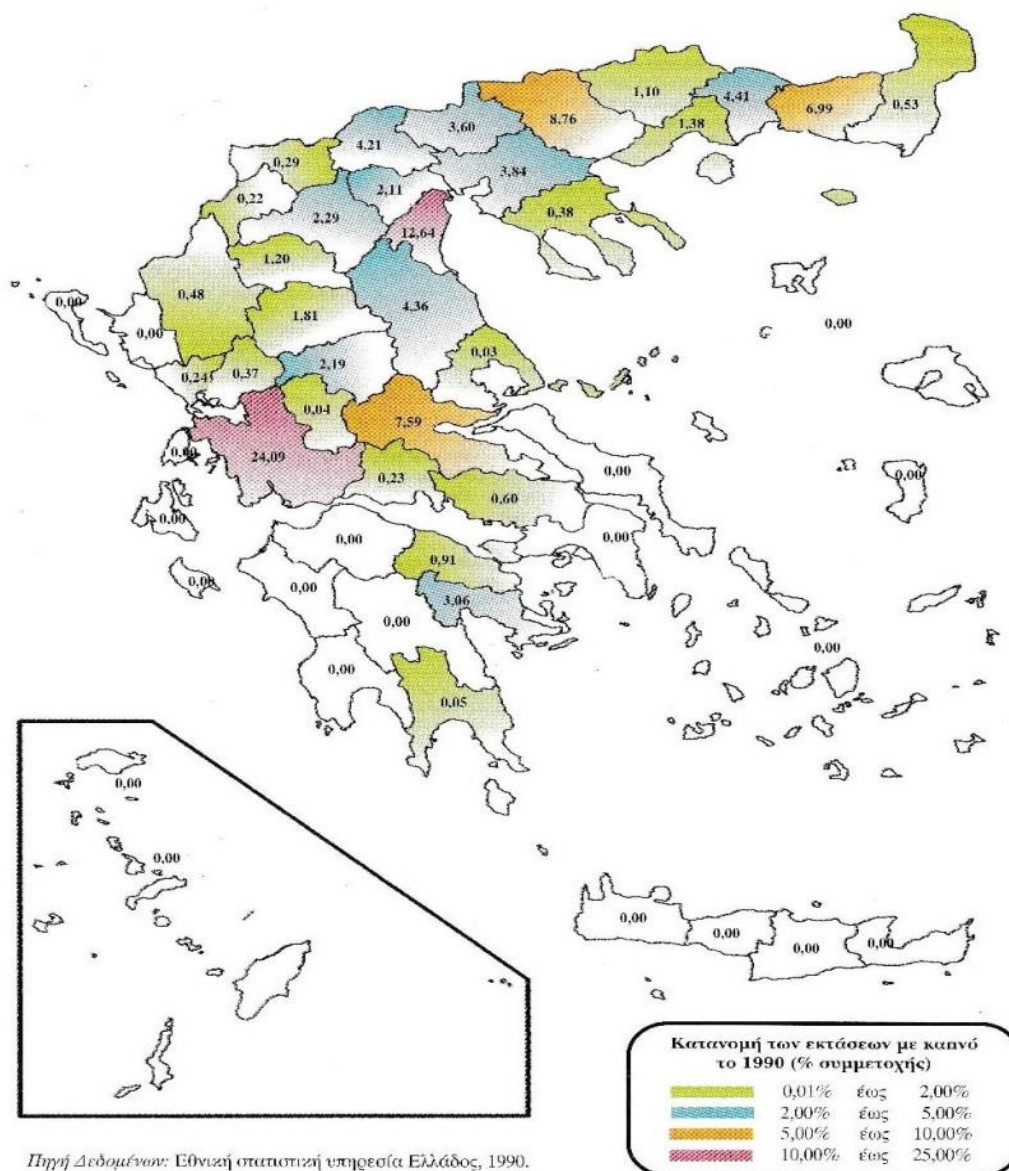
⁶⁰ Οι χάρτες προέρχονται από το βιβλίο των Δημαρά και Σκούρα: *Η Καλλιέργεια του Καπνού στην Ελλάδα*, Δημαρά Ε., Σκούρας Δ., 1997, *Η Καλλιέργεια του Καπνού στην Ελλάδα*, Αθήνα: Όμβρος.

και συγκρότησης αισθημάτων, τη δική του μνήμη και λήθη, τη δική του κανονικότητα»».⁶¹

εικόνα 2

⁶¹ Βλ. Καμπέρης Ν., *Αδιέξοδα και Απελπισία στην Ελληνική Υπαιθρο: Οι Αυτοκτονίες των Αγροτών*, ό. π., σ. 44.

εικόνα 3

Η εφαρμογή των κοινοτικών οδηγιών σχετικά με τον καπνό από όλες τις ελληνικές κυβερνήσεις από το 1998 και μετά, ήταν αυτή που επέφερε το καίριο πλήγμα στην παραγωγή. Με άξονα την περικοπή των επιδοτήσεων, σε συνδυασμό με την απαλλοτρίωση των αδειών, πραγματοποιείται σταδιακή μείωση που κορυφώνεται το 2006. Τότε παρατηρείται πτώση κατά 83% καθώς από 120.000 τόνοι το 2005, παράγονται μόλις 23.000 τόνοι την επόμενη χρονιά. Τα επόμενα 2 χρόνια έχουμε

περαιτέρω ελάττωση και η παραγωγή σταδιακά εκμηδενίζεται.⁶² Σύμφωνα με στοιχεία της ΕΣΥΕ, στον νομό Αιτωλοακαρνανίας και ως το 2004, 14.572 οικογένειες εγκαταλείπουν την καλλιέργεια της ποικιλίας «τσεμπέλι». Ειδικότερα στις ορεινές περιοχές του νομού η μείωση εκτινάσσεται στο 96,2% για την περίοδο 1997-2004. Σε αυτούς θα πρέπει να προστεθούν και οι 2.500 περίπου οικογένειες των απασχολούμενων στην εμπορία και τη μεταποίηση του καπνού.⁶³ Έστω και αν συνυπολογίσει κανείς ότι ταυτόχρονα 5.576 οικογένειες ασχολούνται με την ποικιλία «virginia», η σύντομη διάρκεια της καλλιέργειας αυτής στην περιοχή (ως το 2006),⁶⁴ αφήνει την αρχική εικόνα ουσιαστικά αναλλοίωτη.

Σποραδικές κι εν πολλοίς σπασμωδικές προσπάθειες που έγιναν για την αντικατάσταση της καλλιέργειας του καπνού και οι οποίες διαφημίστηκαν κατά καιρούς ως πανάκεια (π.χ. σπαράγγια, στέβια, ροδιά) οδήγησαν σε κατασπατάληση πολύτιμων πόρων από πλευράς των πρώην καπνοκαλλιεργητών καθώς απαιτήθηκαν επενδύσεις σε υποδομές, ενώ δε συνοδεύτηκαν από συστηματική υποστήριξη και γρήγορα εγκαταλείφθηκαν. Ο Καμπέρης παρατηρεί πως η ανάδειξη του καπνού σε κυρίαρχο συμβολικό σύστημα και σε μια παγιωμένη «τοπική παράδοση», εμπόδισε τους παραγωγούς να συνειδητοποιήσουν τις αλλαγές στην αντιμετώπιση του καπνού από το κράτος και τον εμπορικό κόσμο.⁶⁵ Έτσι οι πρώην καπνοκαλλιεργητές, υπό το βάρος συχνά και επιπλέον οικονομικών δυσκολιών όπως τα ανεξόφλητα χρέη, περιέρχονται σταδιακά σε μια κατάσταση αδυναμίας εξασφάλισης της καθημερινής επιβίωσης και της οικογενειακής και κοινοτικής αναπαραγωγής, μια κατάσταση που παρουσιάζει συχνά συμπτώματα μιας γενικευμένης κοινωνικής παθογένειας.⁶⁶

⁶² Αγγέλη Μ., στο ίδιο, σσ. 94-98 και Καμπέρης Ν., *Αγροτική Κρίση, Εργασιακή Ανασφάλεια και Κοινωνική Αβεβαιότητα στους Νέους Αγρότες*, έρευνα στον Νομό Αιτωλοακαρνανίας, ό. π., σσ. 40-41.

⁶³ Βλ. Καμπέρης Ν., *Αδιέξοδα και Απελπισία στην Ελληνική Ύπαιθρο: Οι Αυτοκτονίες των Αγροτών*, ό. π., σσ. 44-45.

⁶⁴ Καμπέρης Ν., στο ίδιο.

⁶⁵ Καμπέρης Ν., 2007, *Όψεις της εφαρμογής του Προγράμματος των Νέων Αγροτών στο μεταβαλλόμενο πρότυπο της αγροτικής ανάπτυξης*, Μια εμπειρική έρευνα βασισμένη στους Νέους Αγρότες των δήμων Αρακύνθου και Μακρυνείας του νομού Αιτωλοακαρνανίας, Δημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή, Τμήμα Αγροτικής Οικονομίας και Ανάπτυξης, Γεωπονικό Πανεπιστήμιο Αθηνών, σ. 68.

⁶⁶ Βλ. Καμπέρης Ν., *Αδιέξοδα και Απελπισία στην Ελληνική Ύπαιθρο: Οι Αυτοκτονίες των Αγροτών*, ό. π.

Παράδοση «ανταρσίας»

Ο τρόπος που επιλέγουν σήμερα οι συγκεκριμένοι άνθρωποι προκειμένου να πετύχουν τον ρητά διακηρυγμένο στόχο της επιβίωσης, δηλαδή η άτυπη παραγωγή και η παράνομη πώληση του καπνού, δεν είναι τόσο πρωτότυπη όσο ίσως αρχικά δείχνει. Μια «παράδοση» της ευρύτερης περιοχής της δυτικής Ελλάδας είναι η εμπλοκή των κατοίκων, κατά τη διάρκεια περιόδων κοινωνικής αναστάτωσης, σε δραστηριότητες που κινούνται στα όρια (συχνότατα μάλιστα τα ξεπερνούν) αυτού που οι επίσημες Αρχές θεωρούν νόμιμο. Από τον 17^ο αι. και τη δράση των κλεφτών ως τη μεταγενέστερη (ως τον 20^ό αι.) δράση των ληστών,⁶⁷ οι οποίοι «αρνούνται να πληρώσουν φόρους, προκαλούν αναταραχές, ζουν εξεγερμένοι»,⁶⁸ η περιοχή αυτή και πιο συγκεκριμένα η Αιτωλοακαρνανία έχει δώσει πολλά παραδείγματα έμπρακτης αμφισβήτησης των επικρατουσών αξιολογήσεων περί νομιμότητας και ηθικής.

Κοινό χαρακτηριστικό στις περισσότερες από αυτές τις περιπτώσεις αποτελούσε η διαρκής ανατοποθέτηση στο συνεχές νομιμοφροσύνης-ανομίας καθώς όσοι επέλεγαν αυτόν τον δρόμο, «σε τελική ανάλυση, ήταν υποχρεωμένοι αν δεν ήθελαν να χαθούν, να συμβιβαστούν με οποιαδήποτε ανώτερα κέντρα εξουσίας είχαν τη διάθεση να τους ανεχτούν».⁶⁹ Είναι μάλιστα απ' αυτήν την άποψη χαρακτηριστικό, ότι το πέρασμα από τη νομιμότητα στην παρανομία ήταν τόσο πρόσκαιρο, ακριβώς όσο και η εδραίωση ή η υποχώρηση κάποιας ισχυρά επιβαλλόμενης ανώτερης εξουσίας όπως το ελληνικό ή νωρίτερα το οθωμανικό κράτος αφού η κοινωνική σημασία των δραστηριοτήτων του ληστή εγγράφεται «στη διατήρηση ή την αποκατάσταση της παραδοσιακής τάξης πραγμάτων».⁷⁰ Σύμφωνα με τον Ασδραχά, «η άρνηση των όρων της ζωής δεν είχε ως απαραίτητο πόρισμα την ανατροπή των όρων αυτών αλλά την υποκατάσταση, μέσα στο ίδιο σύστημα, των φορέων της εξουσίας».⁷¹

⁶⁷ Βλ. γενικά: Δαμιανάκος Σ., 2003, *Παράδοση, ανταρσία και λαϊκός πολιτισμός*, Αθήνα: Πλέθρον και ειδικότερα: Ασδραχάς Σ., 1988, «Από τη συγκρότηση του αρματολισμού, ένα ακαρνανικό παράδειγμα», *Ελληνική κοινωνία και οικονομία ιη' και ιθ' αι.*, Αθήνα: Ερμής, σσ. 232-233 και Παπατρέχας Γ., 1997, *Αρματολισμός και κλεφτουριά στην Ακαρνανία και Αιτωλία*, Αθήνα: Ιστορική και Αρχαιολογική Εταιρεία Δυτικής Ελλάδας, σσ. 21-34 και Παπατρέχας Γ. Η., 1991, *Ιστορία του Αγρινίου*, Αθήνα: Εκδόσεις Δήμου Αγρινίου, σσ. 337-363.

⁶⁸ Hobsbaum E., 2010, *Ληστές*, μτφ. Κούρκουλος Ν., Αθήνα: Θεμέλιο, σ. 28.

⁶⁹ Hobsbaum E., στο ίδιο, σ. 33.

⁷⁰ Hobsbaum E., στο ίδιο, σ. 17.

⁷¹ Ασδραχάς Σ., «Από τη συγκρότηση του αρματολισμού, ένα ακαρνανικό παράδειγμα», ό. π., σ. 11.

Ο καπνός, ως ένα προϊόν με μεγάλη εμπορική αξία, έχει από παλιά συνδεθεί με αφογήσεις που συνδυάζουν τη σύγκρουση με τον επίσημο νόμο, το παράνομο εμπόριο και αξίες όπως η ανδρεία.⁷² Έτσι, παράλληλα με την «επίσημη» ιστορία του καπνού στην περιοχή εξελίσσεται και η ανεπίσημη. Στα 1883, η κυβέρνηση Τρικούπη επέβαλε ειδικό φόρο στον καπνό καταργώντας τον χύμα καπνό που ως τότε διακινούνταν νόμιμα και επιβάλλοντας κρατικό μονοπώλιο στα σιγαρόχαρτα.⁷³ Το λαθρεμπόριο άνθισε και οι καταστηματαρχές της εποχής που είδαν τεράστια μείωση κρέμασαν μαύρες σημαίες και καλούσαν τον κόσμο να «μαυρίσει» τον Τρικούπη στις επερχόμενες εκλογές,⁷⁴ ενώ «φύλλα καπνού επίσης έστρωσαν οι κάτοικοι εις τας οδούς, όπως αποδοκιμάσωσι τοιούτω τρόπω» τον Μεσολογγίτη πρωθυπουργό κατά την επίσκεψή του στο Αγρίνιο.⁷⁵ Το 1927 το κράτος παραχωρεί στους καπνοπαραγωγούς το δικαίωμα να καπνίζουν τον καπνό τους χρησιμοποιώντας ειδικά ροζ χαρτάκια που οι παλιοί καπνιστές θυμούνται, υπό τον όρο η χρήση του καπνού να γίνεται εντός του οικισμού στον οποίο παρήχθη. Για την αυστηρότερη εφαρμογή των μέτρων και την συνεπή επιβολή των υψηλών προστίμων οι διωκτικές αρχές διενεργούν συνεχείς ελέγχους σε καφενεία και σε όλους τους δημόσιους χώρους, προβαίνοντας και σε σωματικούς ελέγχους ενώ για κάθε παράβαση που βεβαιώνεται ο αστυνομικός εισπράττει 25 δραχμές.⁷⁶ Από την πλευρά τους οι παράνομοι πια καπνιστές απονέμουν στους χωροφύλακες το μειωτικό προσωνύμιο «εικοσιπεντάρης».⁷⁷ Στη δεκαετία του '50 οι ποινές αυστηροποιούνται και περιλαμβάνουν εκτός του προστίμου και πολύμηνη φυλάκιση.

⁷² Χουμεριανός Μ., 2002, «Λαθρέμποροι και Λαθρεμπόριο στο Αϊβαλί», *Εγκυκλοπαίδεια Μείζονος Ελληνισμού*, Μ. Ασία.

⁷³ Μπαρχαμπάς Αρ., 2007, *Καπνεργάτες: Οι κυνηγοί του ονείρου*, Αγρίνιο: Ίβυκος, σ. 45.

⁷⁴ Χαριτάτος Μ., Γιακουμάκη Π., 1998, *Η Ιστορία του Ελληνικού Σιγάρου*, Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο, Αθήνα, σ. 40.

⁷⁵ Μπαρχαμπάς Αρ., *Καπνεργάτες: Οι κυνηγοί του ονείρου*, ό. π., σ. 45.

⁷⁶ Μια αυθεντική περιγραφή της κατάστασης από την πλευρά των ανθρώπων που συμμετείχαν σ' αυτό το λαθρεμπόριο δίνει ο Μάρκος Βαμβακάρης στην αυτοβιογραφία του: «Τότες οργίαζε το λαθρεμπόριο. Ο θεός μου, ο μπακάλης, έκανε κι αυτός λαθρεμπόριο ζάχαρης και τσιγαρόχαρτου. Ο πατέρας μου βοηθούσε τον κουινιάδο του, μα και η μητέρα μου βοηθούσε. Εξωνότανε σαν μπλάστρι τη ζάχαρη και το τσιγαρόχαρτο και το κουβαλούσε στην αγορά, στον Πέτσα τον μπακάλη. Από τις πολλές φορές ένας υπενωματούχης, ο Κιράνης, την έπιασε. Μας κουβαλήσανε τότες στο κρατητήριο... Δεχτήκαμε και πήγαμε και φυλακή κι εμείς τα μωρά μαζί με τη μάνα μας, δεκαπέντε μέρες», Βαμβακάρης Μ., 1978, *Η αυτοβιογραφία μου*, Κάιλ-Βέλλιου Α., Αθήνα: Παπαζήση, κεφάλαιο: «Αποκλεισμός, λαθρεμπόριο και αποκρύψεις τροφίμων», σελ. 237.

⁷⁷ Μπαρχαμπάς Αρ., *Καπνεργάτες: Οι κυνηγοί του ονείρου*, ό. π., σ. 47.

Ο χρόνος και ο χώρος ως βιωμένη εμπειρία

Οι καπνοπαραγωγοί του Αγρινίου θυμούνται φυσικά αυτά τα χρόνια, την καταπίεση αλλά και τις μεθόδους που μηχανεύονταν προκειμένου να διεξάγουν το παράνομο εμπόριο του καπνού. Ο Πέτρος, ο οποίος είναι σήμερα 85 ετών και έζησε ως καπνοπαραγωγός όλη την ιστορική εξέλιξη της καλλιέργειας στην περιοχή θυμάται:

Πέρναγαν οι αγωγιάτες με τα μουλάρια και τα γαϊδουράκια και μόλις πέρναγαν τον Αχελώο γινότανε το φόρτωμα. Αυτοί πηγαίνανε στην Ήπειρο αλλά υπήρχε σταθμός, τελωνείο στο Βάλτο. Έκρυβαν τον καπνό κάτω απ' τα σαμάρια σε πακέτα, ε πλήρωναν και τίποτα σε κανένα χωροφύλακα δεν ξέρω, αλλά πέρναγαν. Τι μου θύμισες τώρα...

Αυτό που παρουσιάζει ενδιαφέρον δεν είναι οι ιστορικές λεπτομέρειες ή ακόμα και ανακρίβειες,⁷⁸ αλλά το ότι τα γεγονότα και οι διαδικασίες που αναφέρθηκαν πιο πάνω διατηρούνται στη μνήμη των κατοίκων της περιοχής και μάλιστα εμπλουτισμένα, καθώς με βάση την ατομική και τη συλλογική μνήμη δημιουργούνται πολλαπλά επίπεδα ανάγνωσης του βιωμένου παρελθόντος⁷⁹ και κατανόησης του δυναμικά συνυφασμένου με αυτό παρόντος.⁸⁰ Πρόκειται για μια τάση που έχει ήδη εμπεδωθεί στις κοινωνικές επιστήμες τα τελευταία χρόνια αφού μέσα από τον προφορικό λόγο αποκαλύπτονται οι πολιτιστικές ταυτότητες των υποκειμένων.⁸¹ Χαρακτηριστικό είναι ότι οι καπνοπαραγωγοί, όταν αναφέρονται στις δυσκολίες που αντιμετωπίζουν (και) λόγω της οικονομικής κρίσης αλλά και στις στρατηγικές που επιστρατεύουν για να υπερσκελίσουν τις δυσκολίες, στερεότυπα χρησιμοποιούν τις φράσεις: *Όπως κάναμε παλιά* ή *Όπως έκαναν οι παλιοί*. «Αυτό συμβαίνει διότι ό,τι τα άτομα θυμούνται το θυμούνται ως μέλη μιας ομάδας».⁸² Αναδεικνύεται έτσι μια ιδιαίτερη αίσθηση του χρόνου ο οποίος βιώνεται ως επιστροφή. Επιστροφή σ' ένα παρελθόν όχι

⁷⁸ Σύμφωνα με την Abrams, μια βιοαφήγηση δίνει μεγαλύτερο βάρος στην αλήθεια μιας αφήγησης, παρά στην αφήγηση μιας αλήθειας, υπό την έννοια πως ενδιαφέρει περισσότερο η πιστή απόδοση νοημάτων, παρά η αυστηρή ακρίβεια των πληροφοριών. Βλ. Abrams L., 2010, *Θεωρία Προφορικής Ιστορίας*, σ. 70.

⁷⁹ Le Goff, J., 1998, *Ιστορία και Μνήμη*, μτφ. Κουμπουρλής Γ., Αθήνα: Νεφέλη, σ. 140.

⁸⁰ Halbwachs M., 2013, *Η συλλογική μνήμη*, μτφ. Πλυτά Τ., Αθήνα: Παπαζήση, σ. 75.

⁸¹ Πασσερίνι Λ., 1998, *Σπαράγματα του 20ού αι. Η ιστορία ως βιωμένη εμπειρία*, μτφ. Βαρών-Βασάρ Ο., Λαλιώτου Ι., Πεντάζου Ι., Αθήνα: Νεφέλη, σ. 41.

⁸² Μπάδα Κ., 2008, «Η εμπειρία της μετανάστευσης από την πλευρά των γυναικών. Από τα ορεινά χωριά στις πόλεις. Το παράδειγμα του Αγρινίου», στο: *Αγροτικότητα, Κοινωνία και Χώρος*, Ζακοπούλου Ε., Κασίμης Χ. Λουλούδης Λ. (επιμ.), Αθήνα: Πλέθρον, σσ. 95-114 (99).

ειδυλλιακό (κάθε άλλο), αλλά ταυτισμένο αφενός με την ύπαρξη πρακτικών που επέτρεψαν την επιβίωση, και αφετέρου με την αναμφισβήτητη επιτυχία της εφαρμογής εκείνων των πρακτικών.

Έτσι αυτήν τη στιγμή, σύμφωνα με τους κατοίκους, περισσότερες από 100 οικογένειες στο χωριό συμμετέχουν στην παράτυπη καλλιέργεια και την παράνομη πώληση του καπνού με ποσότητες που κυμαίνονται από μερικές εκατοντάδες κιλά ως αρκετούς τόνους. Φυσικά οι μικρές ποσότητες αντιπροσωπεύουν την πλειοψηφία των περιπτώσεων ενώ ελάχιστοι είναι εκείνοι που φθάνουν τους δύο ή τρεις τόνους καπνού. Σε αυτούς πρέπει να προστεθούν και πρόσωπα που δεν κατοικούν συνήθως εντός της κοινότητας, ή λόγω επαγγέλματος κινούνται έξω από τα όριά της (π.χ. επαγγελματίες οδηγοί, φοιτητές) αλλά συνδέονται συγγενικά ή φιλικά με τους παραγωγούς και συμμετέχουν στη διάθεση του καπνού σε περιοχές όπου η ζήτηση είναι αυξημένη. Από τον αριθμό τους εξαρτάται συνήθως και η ποσότητα που ο κάθε παραγωγός καταφέρνει να διαθέσει. Από το μέγεθος αυτού του δικτύου που κατορθώνει να συγκροτήσει ο κάθε παραγωγός, εξαρτάται και η ποσότητα του καπνού που θα παράξει.

Παρόλο που η καπνοκαλλιέργεια έχει επίσημα εξαλειφθεί εδώ και αρκετά χρόνια, ο χώρος φέρει τα σημάδια της: δεξαμενές νερού (στέρνες) δίπλα στα χωράφια, αρδευτικό δίκτυο, αποξηραντήρια, αποθήκες, όλα σχεδόν εγκαταλειμμένα, αλλά και το μνημείο λίγο πιο πέρα που μαρτυρά τη σύνδεση της καπνοκαλλιέργειας με αγωνιστικές διεκδικήσεις των αγροτών της περιοχής τη δεκαετία του '60. Η εικόνα που διαμορφώνεται με τις μακριές λωρίδες ακαλλιέργητης γης, διάσπαρτης με σκουριασμένες εγκαταστάσεις ανάμεσα στους ελαιώνες και τις λιγιστές άλλες καλλιέργειες, είναι αυτή της ρήξης, της ασυνέχειας. Πρόκειται για ένα τοπίο πολιτισμικά προσδιορισμένο κατά το παρελθόν μέσα από την παραγωγική διαδικασία της καπνοκαλλιέργειας (καπνοχώραφα)⁸³ το οποίο περιέρχεται σταδιακά σε αυτό που ο Μ. Augé ονομάζει «μη τόπος».⁸⁴ Η ανθρώπινη δραστηριότητα εκεί έχει προ πολλού ανασταλεί ενώ, μιας και όπως λέγεται, η φύση απεχθάνεται το κενό, σε κάποια σημεία το δάσος επανέρχεται.

⁸³ Καμπέρης Ν., *Αγροτική Κρίση, Εργασιακή Ανασφάλεια και Κοινωνική Αβεβαιότητα στους Νέους Αγρότες*, έρευνα στον Νομό Αιτωλοακαρνανίας, ό. π., σσ. 32-33.

⁸⁴ Augé M., 1995, *Non-Places: Introduction to an Anthropology of Supermodernity*, London: Verso.

Ο προσεκτικός όμως παρατηρητής θα προσέξει πως ανάμεσα στα εκατοντάδες ακαλλιέργητα χωράφια, υπάρχουν πολλά στα οποία ο καπνός έχει επιστρέψει. Πρόκειται για τις αδήλωτες στις κρατικές υπηρεσίες καλλιέργειες τις οποίες εξετάζουμε εδώ και οι οποίες περιλαμβάνουν έκταση αρκετών εκατοντάδων στρεμμάτων. Συγκροτούν με αυτόν τον τρόπο, θα 'λεγε κανείς, μian ασυνέχεια μέσα στην ασυνέχεια των ακαλλιέργητων κατά τα τελευταία χρόνια εκτάσεων. Το ενδιαφέρον είναι πως η (διπλή) ρήξη στον χώρο υπαινίσσεται ασυνέχεια και στο επίπεδο των κοινωνικών σχέσεων, ανάμεσα δηλαδή στις άμεσες σχέσεις ατόμων και ομάδων.⁸⁵ Αυτή η ρήξη, σε συνδυασμό με την αμφισβητούμενη νομιμότητα, μεταφέρει τη συζήτηση στην έννοια του περιθωρίου.

Το τελευταίο υποδεικνύει μια αναλυτική τοποθέτηση που καθιστά προφανείς τόσο την περιοριστική, καταπιεστική φύση του αποκλεισμού, όσο και τη δημιουργική προοπτική της εκ νέου άρθρωσης, αναζωογόνησης και επανατακτοποίησης των κατηγοριών που κατευθύνουν την ίδια την ύπαρξη μιας ομάδας στην κοινωνική περιφέρεια.⁸⁶ Σε μια συζήτηση με τον Πέτρο, ο οποίος είναι 60 χρονών, κι ένας από τους ελάχιστους συνομιλητές που αναφέρθηκαν ρητά στην ανάγκη για κάποια συνεννόηση όλων των καπνοκαλλιεργητών προκειμένου να προκύψουν συλλογικές διεκδικήσεις ακούστηκαν τα εξής:

Εγώ άμα ήμουνα πρόεδρος Περιθωρίου, θα τράβαγα μια γραμμή, θα 'κλεινα τα σύνορα και θα 'λεγα: Από δω και πάνω βάλτε παράνομα καπνό!

Για τους περισσότερους από τους ανθρώπους που συμμετείχαν στην έρευνα, ο τόπος ταυτίζεται με την καθημερινή «πραγματική» ζωή, με μια γεωγραφική πηγή νοήματος,⁸⁷ ζωτικής σημασίας προκειμένου να κρατηθούν σε έναν κόσμο που απειλεί ολοένα και περισσότερο να τους ενσωματώσει αποξενώνοντάς τους. Αποτελεί ο τόπος, ο «δικός τους τόπος», ένα καταφύγιο, ένα προστατευτικό τείχος που οριοθετεί κάτι συμπαγές και αυθεντικό. Παρόλ' αυτά, εκείνο που επιθυμούν είναι ακριβώς το σπάσιμο αυτού του τείχους. Η έξοδος από το περιθώριο.

⁸⁵ Lefèvre H., 2007, *Δικαίωμα στην Πόλη. Χώρος και Πολιτική*, Αθήνα: Κουκίδα, σ. 74.

⁸⁶ Tsing A. L., 1994, "From the Margins", *Cultural Anthropology*, 9: 279–297, σ. 279.

⁸⁷ Massey D., *For Space*, ό. π., σ. 5.

Οι κάτοικοι που έχουν βιώσει διαφορετικά τον χώρο/χρόνο αντιδρούν στο γυμνό τοπίο που ορίζουν τα χέρσα χωράφια, ανασύροντας από τη συλλογική μνήμη και τη βιωμένη εμπειρία γενεών τρόπους αντιμετώπισης παρόμοιων κρίσεων. Ταυτόχρονα το ίδιο το τοπίο, με τις άχρηστες πια εγκαταστάσεις, τα παρατημένα εργαλεία και μηχανήματα, τα τοπωνύμια (σχεδόν το σύνολο της καλλιεργήσιμης γης στην περιοχή προσδιορίζεται ως καπνοτόπια ή καπνοχώραφα), παίζει ενεργό ρόλο στην υιοθέτηση συγκεκριμένων στρατηγικών για την απάλυνση των δυσχερειών. Ωθεί τους ανθρώπους στην εκ νέου ενασχόληση με τον καπνό. Σύμφωνα με τον Σταυρίδη, «η συλλογική μνήμη κυριολεκτικά ιδρύει τον χώρο, δηλαδή παγώνει χωρικές συσχετίσεις αντιμετωπίζοντας την πρόκληση της ετερογένειας του παρόντος με την επιβεβαίωση της σταθερότητας».⁸⁸

Ο χώρος δεν συνιστά επομένως ένα σύνολο περιστατικών τα οποία απλά εξυπηρετούν ή καθυστερούν μερικές κοινωνικές δραστηριότητες. «Η ίδια η κοινωνία προβάλλεται πάνω στον χώρο της, τον παράγει»⁸⁹ αλλά και, διαλεκτικά παράγεται από αυτόν. Καταλήγουμε επομένως στη θέση ότι ο χώρος αποτελεί κοινωνικό προϊόν, παράγεται, κατανοείται και επενεργεί διαφορετικά στα υποκείμενα. Στη θεώρηση αυτή ο χώρος δεν είναι δυνατόν να εμφανίζει μία και μοναδική καθορισμένη και αποδεκτή από όλους σημασία, αλλά πολλές, οι οποίες καθίστανται αντικείμενο επικοινωνιακού διαλόγου και συζητήσεων.⁹⁰ Άλλωστε η αποτύπωση των δραστηριοτήτων των υποκειμένων στον χώρο δεν μπορεί να ιδωθεί ως αδιαίρετη και ομοιόμορφη, αλλά απεναντίας ως εξαρτώμενη από «τους κοινωνικούς συσχετισμούς, την κινητικότητα των συλλογικών υποκειμένων τις πολιτισμικές και πολιτικές συνιστώσες που την προσδιορίζουν».⁹¹

Έτσι, αυτό που μοιάζει να είναι η «εικόνα ενός τόπου», είναι στην πραγματικότητα ένα παλίμψηστο,⁹² το προσωρινό αποτέλεσμα μιας διαρκούς επαναδιαπραγμάτευσης,

⁸⁸ Σταυρίδης Σ., 2006, «Η σχέση χώρου και χρόνου στη συλλογική μνήμη» στο: Σταυρίδης Σ. (επιμ.), *Μνήμη και εμπειρία του χώρου*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, σ. 23.

⁸⁹ Σταυρίδης Στ., *Η Συμβολική Σχέση με το Χώρο: Πώς οι Κοινωνικές Αξίες Διαμορφώνουν και Ερμηνεύουν το Χώρο*, ό. π., σ. 18.

⁹⁰ Καυταντζόγλου Ρ., *Στην σκιά του ιερού βράχου: Τόπος και μνήμη στα Αναφιώτικα*, ό. π., σ. 45.

⁹¹ Δαλκαβούκης Β., Δρίνης Γ., 2009, «Κατανοώντας το παλίμψηστο του τόπου», στο: Σπυριδάκης Μ. (επιμ.), *Μετασχηματισμοί του χώρου*, Αθήνα: Νήσος, σσ. 311-340.

⁹² Δαλκαβούκης Β., Δρίνης Γ., «Κατανοώντας το παλίμψηστο του τόπου», ό.π.

είναι ρευστό και σίγουρα κάποια στιγμή θα αλλάξει.⁹³ Η εισαγωγή της έννοιας του παλίμψηστου υπαινίσσεται με σαφήνεια τον συσχετισμό του χώρου με τον χρόνο, αφού οι διαδοχικές εγγραφές της ανθρώπινης δράσης στον χώρο απαιτούν χρονική αλληλουχία για να κατανοηθούν.⁹⁴

1.3 Πραγμάτευση Βασικών Εννοιών

Κρίση

Αναμφισβήτητα η έννοια που έχει περισσότερο απασχολήσει την κοινωνική έρευνα και έχει επηρεάσει οποιαδήποτε πλευρά της ανθρώπινης δραστηριότητας στην Ελλάδα τα τελευταία χρόνια είναι αυτή της κρίσης. Είναι γνωστό ότι η χώρα εισήλθε στη δίνη της οικονομικής αστάθειας, επίσημα το 2009, αστάθεια η οποία γρήγορα σάρωσε το σύνολο της κοινωνικής ζωής και ακόμα, δυστυχώς, σοβεί. Αιτία γι' αυτό, όπως τουλάχιστον υποστηρίζεται εδώ, υπήρξαν οι ίδιοι οι τρόποι που επιλέχθηκαν για την αντιμετώπισή της, καθώς αυτοί στόχευσαν σε μια εκ βάθρων αναδιοργάνωση της ελληνικής κοινωνίας η οποία θα ήταν υπό «κανονικές» συνθήκες αδύνατον να επιτευχθεί. Οι πραγματικές αιτίες εκδήλωσης της κρίσης αλλά και της επιλογής των συγκεκριμένων τρόπων διευθέτησής της, όσο κι αν παρουσιάζουν ενδιαφέρον, ξεφεύγουν από τους στόχους αυτής της εργασίας και γι' αυτό δε θα εξεταστούν παρά ακροθιγώς. Είτε αυτή προκλήθηκε από παράγοντες που σχετίζονται με τον αντιπαραγωγικό χαρακτήρα του ελληνικού κεφαλαίου σε συνδυασμό με τις χρόνιες παθολογίες του εγχώριου πολιτικού συστήματος, είτε πρόκειται για μια αναπόδραστη υποτίμηση της εργασίας που συμβαίνει στο πλαίσιο ευρύτερων αναδιαρθρώσεων του παγκοσμιοποιημένου χρηματοπιστωτικού καπιταλισμού του 21^{ου} αι.,⁹⁵ είτε συνδέεται με την εργαλειοποίηση του χρέους ως μέσου λεηλασίας⁹⁶ αυτό που περισσότερο ενδιαφέρει εδώ, είναι το πώς οι ίδιοι οι καπνοκαλλιεργητές αντιλαμβάνονται και βιώνουν την κατάσταση στην οποία έχουν περιέλθει τα τελευταία χρόνια, και (κυρίως) πώς την αντιμετωπίζουν ευρισκόμενοι συνήθως σε θέση άμυνας, ή περνώντας ενίοτε στην αντεπίθεση.

⁹³ Massey D., *Space, place and gender*, ό. π., σ. 122.

⁹⁴ Δαλκαβούκης Β., Δρίνης Γ., «Κατανοώντας το παλίμψηστο του τόπου», ό. π..

⁹⁵ Για μια συνοπτική παρουσίαση των αιτίων της ελληνικής οικονομικής κρίσης, βλ. Matsas S. M., 2010, «Greece and the World Capitalist Crisis», *Journal of Socialist Theory*, pp. 489-502.

⁹⁶ Graeber, D., 2011, *Debt: The first 5000 years Brooklyn*, N.Y.: Melville House.

Για να επιτευχθεί αυτό, θα χρειαστεί να προβούμε σε μια στοιχειώδη αποσαφήνιση του τι σημαίνει κρίση, μια έννοια που έχει τόσο πολύ και σε τόσο διαφορετικά συγκείμενα χρησιμοποιηθεί, ώστε να επισημαίνεται από την Roitman πως υπάρχει η πιθανότητα να έχει ήδη καταστεί αναλυτικά ανεπαρκής.⁹⁷ Πέρα όμως από τέτοιες μάλλον ακραίες θεωρήσεις, σύμφωνα πάντα με την Roitman,⁹⁸ τα γεγονότα μετατρέπονται σε κρίση, όταν δείχνουν ότι ο κόσμος θα μπορούσε να είναι αλλιώς. Ως τέτοια αποτελούν βασικές μονάδες της ιστορίας, στιγμές που χρήζουν ερμηνείας. Παρόμοιος είναι και ο ορισμός που δίνει ο M. Sahlins: «Γεγονότα που υπερβαίνουν ή αμφισβητούν τις προσδοκίες της καθημερινότητας – τη σφαίρα δηλαδή του τι είναι αναμενόμενο υπό κανονικές συνθήκες».⁹⁹

Ενδιαφέρον είναι το γεγονός ότι η «ελληνική κρίση» ξεκίνησε το 2009 ως μια «κατάσταση εξαίρεσης». Εξαίρεσης ή αποκλεισμού της χώρας από τη δυνατότητα δανεισμού στις διεθνείς χρηματοπιστωτικές αγορές. Ο Agamben, αναλύοντας την κήρυξη κατάστασης έκτακτης ανάγκης και το «καθεστώς εξαίρεσης» με αφετηρία το ρωμαϊκό δίκαιο, υποστηρίζει πως το καθεστώς αυτό «προβάλλει ως μια αμφιλεγόμενη κι αβέβαιη ζώνη στην οποία πραγματικές διαδικασίες, καθαυτό εκτός νόμου, ή αντίθετες σ' αυτόν, μετατρέπονται σε δίκαιο, ενώ οι νομικοί κανόνες αδυνατούν να προσδιοριστούν ως απλό γεγονός. Ένα κατώφλι δηλαδή στο οποίο (...) το γεγονός μετατρέπεται σε δίκαιο».¹⁰⁰ Θεμελιώνεται έτσι η άποψη, πως η κατάσταση εξαίρεσης και η σκόπιμη διαμόρφωση μιας διαρκούς κατάστασης έκτακτης ανάγκης (έστω κι αν ενδεχομένως δεν κηρύσσεται επίσημα) αποτελεί μια από τις βασικότερες πρακτικές των σύγχρονων κρατών. Πρόκειται για ένα σχήμα παρόμοιο με εκείνο που εισήγαγε ο Αισχύλος με τον Προμηθέα Δεσμώτη: ο Νόμος, η Βία και το Κράτος πάνε πιασμένα χέρι με χέρι.

Έτσι η λέξη «κρίση» δε σημαίνει πια απλώς μια στιγμή αποφασιστικής σπουδαιότητας αλλά περισσότερο μια παρατεταμένη περίοδο μη κανονικότητας, με πιθανώς σοβαρότατες και μη επαρκώς προβλέψιμες συνέπειες.¹⁰¹ Οι δυνατότητες εκμετάλλευσης των περιοριστικών συνθηκών που δημιουργούνται σε τέτοιες

⁹⁷ Roitman J., 2014, *Anti-crisis*, Durham and London: Duke University Press.

⁹⁸ Roitman J., στο ίδιο, σ. 20.

⁹⁹ Sahlins M., 1985, *Islands of History*, Chicago: University of Chicago Press, σ. 153.

¹⁰⁰ Agamben, G., 2007, *Κατάσταση εξαίρεσης*, μτφ. Οικονομίδου Μ., Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη, σ. 53.

¹⁰¹ Roitman J., *Anti-crisis*, ό. π., σ. 16.

περιόδους γενικευμένης κρίσης και μετάβασης αυξάνουν καθώς αναπλαισιώνονται οι δομές δράσης και η κοινωνική αλλαγή επαναρυθμίζεται.¹⁰² Σε αυτές τις συνθήκες, πολιτισμικά και ιστορικά εδραιωμένες στρατηγικές διαφοροποίησης και επιβίωσης αναπτύσσονται προκειμένου να ικανοποιηθούν οι ανάγκες ενός πληθυσμού σ' ένα ραγδαία μεταβαλλόμενο κοινωνικο-οικονομικό περιεχόμενο.¹⁰³ Παράλληλα, η αναζήτηση της ευκαιρίας, ο καιροσκοπισμός, ανακαθορίζει τους κανόνες του παιχνιδιού.¹⁰⁴ Οι άνθρωποι βρίσκουν τον τρόπο να αντισταθούν χρησιμοποιώντας το όπλο της (νομιμοποιημένης στα μάτια τους) παραβατικότητας.¹⁰⁵

Η κρίση αντιστοιχεί έτσι σε μια ιδιαίτερη αίσθηση παροντικότητας η οποία παράγεται λόγω της αδυναμίας διατύπωσης προσδοκιών από το μέλλον.¹⁰⁶ Αντιστοιχεί σε στιγμές κατά τις οποίες το παρόν βιώνεται ως κάτι το δυσοίωνα, παγιδευμένο ανάμεσα στο παρελθόν και το μέλλον.¹⁰⁷ Οι καπνοκαλλιεργητές, εκδήλωσαν την πλήρη τους αδυναμία να σκεφτούν το μέλλον. Κατά τη διάρκεια μιας συζήτησης με κάποιον καπνοκαλλιεργητή στο σπίτι του τελευταίου, κι ενώ η συζήτηση περιστρεφόταν γύρω από προβλέψεις και προσδοκίες σχετικά με το πώς «θα πάνε τα πράγματα» η σύζυγος του συνομιλητή μου (ως τότε σιωπηλή) διέκοψε την κουβέντα παρατηρώντας με δραματικό τρόπο:

Ποιο μέλλον; Εδώ το μόνο που σκεφτόμαστε είναι τι θα φάμε αύριο, σήμερα!

«Παρανομία»

Στο νομικό πλαίσιο σχετικά με την καλλιέργεια του καπνού στην Ελλάδα προβλέπεται πως «οι καλλιεργητές είναι υποχρεωμένοι να δηλώνουν στον αρμόδιο οργανισμό του δημοσίου (ΟΠΕΚΕΠΕ) τα αγροτεμάχια όπου γίνεται η καλλιέργεια με

¹⁰² Δημητρίου Σ., 2001 «Εισαγωγή», στο: Δημητρίου Σ. (επιμ.), *Ανθρωπολογία των φύλλων*, Αθήνα: Σαββάλας, σ. 403.

¹⁰³ Knight D. M., "Opportunism and Diversification: Entrepreneurship and Livelihood Strategies in Uncertain Times", ό. π.

¹⁰⁴ Narotzky S. and Smith G., *Immediate Struggles People, Power and Place in Rural Spain*, ό. π., σ. 340.

¹⁰⁵ Staudt K., 1998, *Free Trade? Informal Economies at the U.S.-Mexico Border*, Philadelphia: Temple University Press, σ. 59.

¹⁰⁶ Bryant R., "On Critical Times: Return, Repetition, and the Uncanny Present", ό. π.

¹⁰⁷ Bryant R., στο ίδιο.

την έκταση σε στρέμματα και την τοποθεσία καθενός από αυτά».¹⁰⁸ Επίσης υποχρεούνται να συνάψουν σύμβαση με τις επιχειρήσεις πρώτης μεταποίησης για την παράδοση του καπνού κατ' αποκλειστικότητα σε αυτές. Σε περίπτωση μη συμμόρφωσης με τα παραπάνω, η πώληση καπνού αντιμετωπίζεται ως ποινικό αδίκημα και τιμωρείται σύμφωνα με τις διατάξεις του (μεταξικού στη βάση του) Εθνικού Τελωνειακού Κώδικα επισύροντας χρηματικά πρόστιμα, κατασχέσεις οχημάτων, ακόμη και φυλάκιση. Η βαρύτητα των ποινών καθορίζεται από την ποσότητα που διακινείται. Για μικρές ποσότητες λίγων κιλών που αποτελούν και τη συντριπτική πλειοψηφία των υποθέσεων, οι δικαστικές αποφάσεις αφορούν ένα πρόστιμο που ανέρχεται στα 650 ευρώ/κιλό κατασχεμένου καπνού ενώ στις σπανιότερες υποθέσεις μεγάλων ποσοτήτων, ακόμα και αρκετών τόνων που έχουν κατασχεθεί, το αδίκημα θεωρείται κακουργηματικό και η αντιμετώπιση των συλληφθέντων από τα δικαστήρια είναι πολύ αυστηρότερη. Άρα, η πρακτική που ερευνάται εδώ περιλαμβάνει δύο φάσεις: αρχικά την παράτυπη (αδήλωτη) καλλιέργεια του καπνού και στη συνέχεια την παράνομη (λαθραία) πώλησή του.¹⁰⁹

Η Naroztky παρατηρεί πως η συνειδητοποίηση του γεγονότος ότι ένα μεγάλο μέρος της παραγωγής δεν καταγράφεται στις επίσημες στατιστικές, ωθεί πολλούς επιστήμονες να μελετήσουν τις «ανεπίσημες», «άτυπες» ή απλούστερα «γκρίζες» οικονομίες που γεννιούνται στις συνθήκες αυτές.¹¹⁰ Τέτοιοι τύποι οικονομικής οργάνωσης συνήθως στηρίζονται σε μη οικονομικές σχέσεις που θεμελιώνονται στην εμπιστοσύνη (συγγένεια, φιλία, γειτονιά), συγκροτώντας ένα διαφορετικό πλαίσιο ανταγωνιστικό ή συμπληρωματικό του επίσημου, με το οποίο συχνά συνυπάρχουν. Τα τελευταία χρόνια η (ανθρωπολογική κυρίως) έρευνα σχετικά με φαινόμενα που περιλαμβάνουν εναλλακτικές τοποθετήσεις πληθυσμιακών ομάδων πάνω στην έννοια του Νόμου έχει ενταθεί. Παράλληλα εντείνεται και η θεωρητική συζήτηση σχετικά με τη δύναμη αλλά και τα όρια της «παράνομιας» ως αναλυτικής κατηγορίας. Ο Heyman, πραγματοποιώντας μια επισκόπηση αυτής της συζήτησης, θίγει το ζήτημα της ανυπαρξίας μιας κοινά αποδεκτής τυπολογίας, που να ανταποκρίνεται στην

¹⁰⁸ ΚΥΑ αρ. 593/49825/14-04-2014. Σαν επέκταση του παραπάνω ψηφίστηκε τον Ιούλιο του 2016 ο νόμος 4410/2016, ο οποίος όμως αφορά την καταπολέμηση του λαθρεμπορίου βιομηχανικών προϊόντων καπνού και την εναρμόνιση με το σχετικό κοινοτικό δίκαιο.

¹⁰⁹ Διαφωτιστικός για τις λεπτομέρειες αυτές υπήρξε ο Μανόλης, δικηγόρος ο οποίος ως κάτοικος Περιθωρίου εκπροσώπησε αρκετές φορές καπνοκαλλιεργητές σε προβλήματα που είχαν με τις Αρχές.

¹¹⁰ Naroztky S., *New Directions in Economic Anthropology*, ό. π., σ. 36.

ιδιαιτερότητα της εκάστοτε ερευνώμενης διαδικασίας.¹¹¹ Ο βαθμός αμφισβήτησης των επίσημων εννοιών, η ποικιλία τύπων οργάνωσης (από την οικογένεια ως ευρύτατα δίκτυα), ο χώρος, αλλά και η αντίδραση του κράτους, είναι κάποιοι από τους παράγοντες που κάνουν την υπόθεση της διευκρίνισης επιτακτική. Έτσι μια σειρά από όρους χρησιμοποιείται προκειμένου να περιγράψει τέτοια φαινόμενα και διαδικασίες. Οι Schnedel και Abraham προτείνουν την διάκριση νόμιμο/θεμιτό σε αντιδιαστολή με το παράνομο/αθέμιτο με την έμφαση να δίνεται κατά περίπτωση στην ηθική ή στην νομιμότητα.¹¹² Σύμφωνα με τον Pardo, έννοιες όπως «παράτυπη» ή «ανεπίσημη», μπορούν να χρησιμοποιηθούν προκειμένου να περιγράψουν δραστηριότητες που ενώ κινούνται εκτός των ορίων του επίσημου νόμου, χαρακτηρίζονται από υψηλό βαθμό αποδοχής η οποία βασίζεται σε ηθικά, πολιτισμικά ή πάντως από τα ίδια τα ενεργά υποκείμενα επιβαλλόμενα επιχειρήματα.¹¹³ Σύμφωνα με τους Βαΐου και Χατζημιχάλη, η έννοια του άτυπου περιλαμβάνει «νόμιμες ή/και παράνομες δραστηριότητες που παρουσιάζουν διάφορα κοινά χαρακτηριστικά: α) παράγουν προϊόντα και υπηρεσίες για την αγορά, β) δεν καταγράφονται επίσημα στο σύνολό τους ή εν μέρει, γ) απορροφούν χαμηλά αμειβόμενο προσωπικό, δ) αποφεύγουν τον έλεγχο του κράτους, ε) παρουσιάζουν γεωγραφική συγκέντρωση σε συγκεκριμένες περιοχές».¹¹⁴ Τα χαρακτηριστικά αυτά δείχνουν να επιβεβαιώνονται μελετώντας την ύπαιθρο και συγκεκριμένα τους άτυπους καπνοκαλλιεργητές του Αγρινίου.

Το καλοκαίρι του 2015, συζητώντας με μια παρέα καπνοκαλλιεργητών στην πλατεία του Περιθωρίου, ακούστηκε η εξής δήλωση:

Μας λένε να μη βάλουμε καπνό και κινδυνεύουμε απ' την αστυνομία. Όμως εγώ άμα δεν έχω να ταΐσω τα παιδιά μου και πεινάνε, θα βάλω. Είναι νόμιμο και παρανόμιμο.

Αμέσως οι υπόλοιποι έσπευσαν να συμφωνήσουν κουνώντας τα κεφάλια και τσουγκρίζοντας τα ποτήρια τους. Σ' αυτά τα λόγια βρίσκεται συμπυκνωμένος ο

¹¹¹ Heyman, Josiah McC., 2013, *The Study of Illegality and Legality: Which Way Forward?*, PoLAR: Political and Legal Anthropology Review, Vol. 36., No 2.

¹¹² Schnedel V. W., and Abraham I. (eds.), 2005, *Illicit Flows and Criminal Things: States, Borders, and the Other Sides of Globalization*, Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press.

¹¹³ Pardo I., 2004, *Between Morality and the Law*, London and New York: Routledge.

¹¹⁴ Σπυριδάκης Μ., 2010, *Εργασία και κοινωνική αναπαραγωγή στη ναυπηγοεπισκευαστική βιομηχανία του Πειραιά*, Αθήνα: Παπαζήση, σ. 57.

τρόπος με τον οποίο μετά το 2009 πολλοί κάτοικοι της περιοχής, έχοντας τη ρητή υποστήριξη των υπόλοιπων μελών της κοινότητας, αποφασίζουν αίφνης να μετακινήσουν συνειδητά τη διαχωριστική γραμμή ανάμεσα στη νομιμότητα και την παρανομία εφευρίσκοντας συγκεκριμένους τύπους ηθικής και νόμου με βάση τους οποίους ρυθμίζεται τόσο η παραγωγή, όσο και η λειτουργία μιας αγοράς για το παραγόμενο προϊόν· ενός λαθρεμπορίου, το οποίο όμως δε νοείται απαραίτητα, ούτε πάντοτε ως τέτοιο. Οι αντιλήψεις σχετικά με την ίδια την έννοια του Νόμου επηρεάζουν το πώς οι άνθρωποι βλέπουν τις οικονομικές πρακτικές: νόμιμες/παράνομες, θεμιτές/αθέμιτες. Συνήθως όμως οι αντιλήψεις αυτές, όπως και οι ερμηνείες για την οικονομική πραγματικότητα συνδέονται με την επιβολή πολιτικών οι οποίες ουσιοποιούν σχέσεις εξάρτησης, αποκλεισμού ή ποινικοποίησης προς όφελος του υπάρχοντος συστήματος εξουσίας.¹¹⁵ Οι Mattei και Nader τονίζουν την ανάγκη να πολιτικοποιηθούν όροι όπως το «κράτος Δικαίου» προκειμένου να καταλάβουμε τον τρόπο με τον οποίο ο Νόμος δεν είναι απαραίτητα ένα μέσο διευθέτησης, αλλά μάλλον χρησιμοποιείται από τις κυρίαρχες ελίτ ως όργανο καταπίεσης και λεηλασίας.¹¹⁶

Αντίθετα με παλιότερες θεωρήσεις του αγροτικού χώρου και των ανθρώπων του, σύγχρονες μελέτες τον έχουν αναδείξει ως εστία συνεχών διαφοροποιήσεων και δυναμικών αναπροσαρμογών.¹¹⁷ Σύμφωνα με αυτές τις μελέτες, το αγροτικό πεδίο χαρακτηρίζεται από ανθεκτικότητα και προσαρμοστικότητα.¹¹⁸ Αυτό όμως που σπανιότερα έχει μελετηθεί¹¹⁹ είναι η ευχέρεια με την οποία οι κάτοικοι της ελληνικής υπαίθρου, προκειμένου να εξασφαλιστούν έναντι μιας δεινής οικονομικής πραγματικότητας, επανατοποθετούνται διαρκώς στο συνεχές νομιμότητα-παρανομία εξασφαλίζοντας αναγκαίους για την επιβίωση πόρους. Δεν αποτελεί έκπληξη το να αναφέρει κανείς πως υπάρχει ένας μεγάλος αριθμός δραστηριοτήτων που ενώ εκπίπτουν των τυπικών ορίων της νομιμότητας, δεν παύουν να είναι διαδεδομένες σε ολόκληρη την ελληνική ύπαιθρο: παράνομη παραγωγή οινοπνευματωδών, ψευδείς

¹¹⁵ Galemba R., 2008, "Informal and Illicit Entrepreneurs: Fighting for a Place in the Neoliberal Economic Order", *Anthropology of Work Review*, 24 (2), (22).

¹¹⁶ Mattei U. and Nader L., 2008, *Plunder: When the Rule of Law is Illegal*, Wiley-Blackwell, σ. 16.

¹¹⁷ Kasimis Ch., Papadopoulos A.G., 2013, *Rural Transformations and Family Farming in Contemporary Greece, Agriculture in Mediterranean Europe: Between Old and New Paradigms Research in Rural Sociology and Development*, Vol. 19, pp. 263–293.

¹¹⁸ Kasimis Ch., Papadopoulos A. G., στο ίδιο, σσ. 266-267.

¹¹⁹ Δαμιανάκος Στ., 2005, *Ήθος και Πολιτισμός των Επικίνδυνων Τάξεων στην Ελλάδα*, Αθήνα: Πλέθρον.

δηλώσεις καλλιεργούμενων εκτάσεων με σκοπό την είσπραξη μεγαλύτερων επιδοτήσεων ή αποζημιώσεων, άτυπη απασχόληση (κυρίως) μεταναστών ως εργατών γης, λαθροθηρία, μη αδειοδοτημένη υλοτομία και φυσικά το λαθρεμπόριο του καπνού.

Αυτού του τύπου η κατηγοριοποίηση της νομιμότητας ωστόσο, όσο κι αν φαίνεται να διαθέτει ευκρίνεια, παρουσιάζει μια παραπλανητική προϋπόθεση: πως υπάρχει στην πραγματικότητα μια ευδιάκριτη γραμμή μεταξύ νόμιμου και παράνομου, μεταξύ αποδεκτού και παράτυπου, ακόμα και μεταξύ του τι συνιστά προσπάθεια για πρόοδο και τι εγκληματική πρόθεση¹²⁰ και πως ο κόσμος δρα σύμφωνα με αυτές τις κατηγορίες. Οι πραγματικοί άνθρωποι (και εξόχως αυτοί που ενδιαφέρουν αυτήν τη μελέτη) ζουν σε ένα κοινωνικο-οικονομικό περιβάλλον στο οποίο, όπως επισημαίνει ο Καμπέρης, παρατηρείται συσσώρευση αμφίσημων παραστάσεων σχετικά με τις διάφορες εκδοχές νομότυπης παρατυπίας σε όλο το φάσμα των κοινωνικών τους σχέσεων, μη εξαιρουμένων εκείνων με εκπροσώπους επίσημων Αρχών όπως είναι οι υπάλληλοι των γεωργικών υπηρεσιών, η αστυνομία ή ακόμα και τα πολιτικά κόμματα που συχνά αποδεικνύονται φορείς διαφθοράς.¹²¹ Ο Gupta υποστηρίζει επιπλέον πως φαινόμενα όπως η διαφθορά δεν είναι μόνο μέρος των πολιτικών σχέσεων που διαμορφώνονται σε κάποιο κοινωνικό συγκείμενο, αλλά αναπόσπαστα τμήματα της λειτουργίας του κράτους και του νόμου.¹²² Στην πραγματικότητα αυτή η ανάλυση αποκαλύπτει το παράλογο του νόμου και την ανακολουθία της δέσμευσης ότι θα εγγυηθεί την εδραίωση της δικαιοσύνης.

Σε ακολουθία με τα παραπάνω, η καλλιέργεια του καπνού είναι απλώς παράτυπη και δεν απαγορεύεται με κάποιον νόμο, παρόλο που ορίζεται πως ο καλλιεργητής θα πρέπει να δηλώνει στον αρμόδιο κρατικό οργανισμό την ακριβή έκταση καθώς και την εταιρεία με την οποία έχει συμβληθεί για την απορρόφηση της παραγωγής. Ούτε μια φορά ωστόσο δεν έχει βεβαιωθεί κύρωση (σε όλο τον νομό Αιτωλοακαρνανίας) για την παράτυπη καλλιέργεια καπνού. Η κατάσταση αλλάζει στο δεύτερο στάδιο,

¹²⁰ Nordstrom C., 2007, *Global Outlaws: Crime, Money and Power in the Contemporary World*, University of California Press, σ. 44.

¹²¹ Λουλούδης Λ., 1999, «Αγρότες, κράτος και εξουσία στην Ελλάδα (1981-1996)», στο: Κασσίμης Χ., Λουλούδης Λ. (επιμ.), *Υπαιθρος Χώρα: η Ελληνική Αγροτική Κοινωνία στο τέλος του Εικοστού Αιώνα*, Αθήνα: Πλέθρον, ΕΚΚΕ, σσ. 217-236.

¹²² Gupta A., 1995, "Blurred Boundaries: The Discourse of Corruption, the Culture of Politics, and the Imagined State", *American Ethnologist*, 22 (2), pp. 375-402.

αυτό της πώλησης του καπνού η οποία είναι σαφώς παράνομη και συνεπάγεται ποινές που ποικίλλουν από χρηματικά πρόστιμα ως τη φυλάκιση, ανάλογα με τις ποσότητες που κατάσχονται. Ταυτόχρονα, ορισμένοι παραγωγοί συνάπτουν συμβόλαιο με κάποια εταιρεία ώστε να είναι προστατευμένοι σε περίπτωση εφόδου της αστυνομίας στους χώρους που βρίσκεται αποθηκευμένος ο αποξηραμένος καπνός. Στη συνέχεια αμελούν την παράδοση της παραγωγής στην εταιρεία και αποκομίζουν πολλαπλάσιο κέρδος διαθέτοντας οι ίδιοι το προϊόν παράνομα. Όσον αφορά τις συχνές κατασχέσεις, επιβολές προστίμων ή/και συλλήψεις, αυτές γίνονται κατ' αρχήν αντιληπτές ως ενέργειες ενός ούτως ή άλλως εχθρικού κράτους¹²³ του οποίου η παρέμβαση, κατά τη διατύπωση του Δαμιανάκου, «παραμένει κατά κάποιον τρόπο εξωτερική».¹²⁴

Σύμφωνα με τους Comaroff και Comaroff, στις χώρες που, όπως η Ελλάδα, έρχονται αντιμέτωπες με την εφαρμογή φιλελεύθερων μεταρρυθμίσεων μετά από μια κρίση δημόσιου χρέους,¹²⁵ επέρχεται μια σταδιακή διαγραφή των παραδεδομένων ορίων μεταξύ του άτυπου και του παράνομου, ρύθμισης και απορρύθμισης, τάξης και οργανωμένης ανομίας.¹²⁶ Έτσι, οι πρακτικές με τις οποίες οι άνθρωποι αυτοί συμμορφώνονται επιλεκτικά με τους κανονισμούς επιτήρησης και ελέγχου και διεκδικούν το δικαίωμα να (συν)καθορίζουν το τι είναι ηθικό, άρα και νόμιμο,¹²⁷ τους επιτρέπει να θέτουν τον επίσημο νόμο υπό συνεχή διαπραγμάτευση. Στα μάτια τους, η παράτυπη καλλιέργεια και η παράνομη πώληση του καπνού είναι «παρανόμιμη», διατύπωση εξαιρετικά εύστοχη καθώς η χρήση του προθέματος «παρά» στο επίθετο «νόμιμη» σημαίνει μεταξύ άλλων κάτι που βρίσκεται δίπλα στο νόμιμο ή, εναλλακτικά, κάτι υπεράνω του νόμιμου.¹²⁸

¹²³ Καμπέρης Ν., *Αγροτική Κρίση, Εργασιακή Ανεργία και Κοινωνική Αβεβαιότητα στους Νέους Αγρότες*, έρευνα στον Νομό Αιτωλοακαρνανίας, ό. π., σ. 112, Δαμιανάκος Σ., *Από τον Χωρικό στον Αγρότη. Η Ελληνική Αγροτική Κοινωνία Απέναντι στην Παγκοσμιοποίηση*, ό. π., σ. 29.

¹²⁴ Δαμιανάκος Σ., 1999, «Το δυσεύρετο μοντέλο της ελληνικής Γεωργίας», στο: Κασσίμης Χ., Λουλούδης Λ. (επιμ.), *Υπαιθρος Χώρα: η Ελληνική Αγροτική Κοινωνία στο τέλος του Εικοστού Αιώνα*, Αθήνα: Πλέθρον, ΕΚΚΕ, σσ. 55-84 (57).

¹²⁵ Κρούγκμαν Πωλ, 2009, *Η κρίση του 2008*, μτφ. Αλαβάνου Α., Αθήνα: Καστανιώτης.

¹²⁶ Comaroff J. & Comaroff J., 2003, *Law and Disorder in the Postcolony An Introduction*, University of Chicago press: Chicago, σ. 6.

¹²⁷ Ong A., 2006, *Neoliberalism as a mobile technology*, Department of Anthropology, Berkeley: University of California, σ. 5.

¹²⁸ Μπαμπινιώτης Γ., 1998, *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*, Αθήνα: Κέντρο λεξικολογίας Ε.Π.Ε., σ. 1.319.

Η συνθήκη που επιτρέπει, αν δεν επιβάλλει, αυτήν την αλλαγή στη θεώρηση του τι είναι νόμιμο και τι παράνομο, είναι η οικονομική κρίση. Αυτό που στην πραγματικότητα διεκδικούν οι συγκεκριμένοι αγρότες είναι το να αναγνωριστεί η κατάσταση στην οποία έχουν περιέλθει ως «κατάσταση εξαιρέσης». Σε μια τέτοια περίπτωση ισχύει το ότι η «ανάγκη δεν έχει νόμους, φτιάχνει νόμους, πράγμα που σημαίνει ότι η ίδια αποτελεί πηγή δικαίου».¹²⁹ Στην κοινότητα, αλλά και στην ευρύτερη περιοχή που μας απασχολεί, ο ορισμός της νομιμότητας είναι κάτι που συνεχώς αμφισβητείται και μετασχηματίζεται. Η κατανόηση της σημασίας που αποκτούν στην καθημερινή ζωή έννοιες όπως «δικαίωμα», «ηθική», «αξία» ή «νομιμότητα», αποκαλύπτει τις σχέσεις κυριαρχίας που σφυρηλατούνται. Ενώ το κράτος και άλλοι φορείς όπως τα ΜΜΕ και οι καπνοβιομηχανίες επιχειρούν να επιβάλλουν τις δικές τους εννοιολογήσεις, παράγεται ανισότητα την οποία οι αγρότες προσπαθούν να αμβλύνουν ορίζοντας με ανταγωνιστικό τρόπο τις ίδιες έννοιες. Συχνά, κατά τη διάρκεια μιας συνομιλίας, οι ίδιοι καπνοκαλλιεργητές που προσπαθούσαν να πείσουν ότι «δεν κάνουν τίποτα παράνομο», κατέληγαν αργότερα στη διαπίστωση πως,

Μας έχουν φέρει εδώ, που γίναμε παράνομοι για να επιβιώσουμε.

Οι καπνοκαλλιεργητές αμφιταλαντεύονται σχετικά με οποιονδήποτε ορισμό του Νόμου, επίσημο ή καθημερινό, καθώς συνειδητοποιούν ότι σχετίζεται με την παραγωγή και τη διαίωνιση της ανισότητας. Γι' αυτούς, ο Νόμος ποτέ δεν επιτέλεσε τη διακηρυγμένη λειτουργία του: τη διασφάλιση της δικαιοσύνης και της ισότητας.¹³⁰

Υπαιθρος

Με δεδομένο ότι αυτή η εργασία επιχειρεί να φωτίσει μια πρακτική που εντοπίζεται στον αγροτικό χώρο, είναι σκόπιμο να γίνει μια εξέταση των κυριότερων ζητημάτων που απασχολούν την κοινωνική έρευνα της υπαίθρου στη χώρα μας. Είναι

¹²⁹ Agamben G., *Κατάσταση εξαιρέσης*, ό. π., σ. 51.

¹³⁰ Σε ένα παρόμοιο πλαίσιο, η Μπάδα αναλύει τον τρόπο με τον οποίο οι ψαράδες της λιμνοθάλασσας του Μεσολογίου επιχείρησαν και τελικά πέτυχαν να αποτρέψουν τα έργα για την αποξήρανση της λιμνοθάλασσας, έργα τα οποία θεωρούσαν ότι θα τους οδηγούσαν σε μια παραγωγική, πολιτισμική και κοινωνική υποβάθμιση. Βλ. Μπάδα Κ., *Ο Κόσμος της Εργασίας, Οι ψαράδες της λιμνοθάλασσας Μεσολογίου (18^{ος} - 20^{ος} αιώνας)*, ό. π.

γνωστός ο αφορισμός του Δαμιανάκου σύμφωνα με τον οποίο: «για τους Έλληνες αγρότες, η γεωργία δεν είναι επάγγελμα, αλλά μια δεδομένη κατάσταση ύπαρξης στην οποία υποτάσσονται ελλείψει άλλων αξιόπιστων επιλογών». Με τον τρόπο αυτόν, ο μεγάλος μελετητής της ελληνικής υπαίθρου αποφαινεται στο ερώτημα της (πάντοτε εκκρεμούς) ολοκλήρωσης της καπιταλιστικής ενσωμάτωσης της ελληνικής γεωργίας,¹³¹ λίγο πριν διαπιστώσει τελικά τον «θρίαμβο του Έλληνα χωρικού».¹³² Όσο κι αν στις θέσεις του Δαμιανάκου έχουν εντοπιστεί τρωτά σημεία,¹³³ παραμένουν εξαιρετικά γόνιμες, με την έννοια ότι μας οδηγούν σε μια κριτική θεώρηση της κατάστασης στην ελληνική ύπαιθρο, υπό το πρίσμα των πολιτισμικών, γεωγραφικών και ιστορικών της ιδιαιτεροτήτων. Η αγροτική κοινωνία εξετάζεται τα τελευταία χρόνια ως «συνέχεια ή επόμενη χρονική στιγμή της ίδιας διαδικασίας με τη χωρική κοινωνία».¹³⁴

Με τον τρόπο αυτόν αναδεικνύονται ιστορικά γνωρίσματα που βοηθούν στην πληρέστερη αποτύπωση και ανάλυσή της. Οι Kasimis και Papadopoulos επισημαίνουν πως ένα τέτοιο χαρακτηριστικό γνώρισμα της αγροτικής κοινωνίας αποτελεί αναμφισβήτητα πια η ιστορική «ανοικτότητά» της και η αλληλεξάρτηση και διασύνδεσή της με τα αστικά κέντρα.¹³⁵ Ανεξάρτητα από το εάν πρόκειται για μια ελληνική ιδιαιτερότητα ή για μια ευρύτερα διαδεδομένη κατάσταση, η ύπαιθρος έχει πάψει να προσεγγίζεται ως «καθυστερημένη» ή οπωσδήποτε απομονωμένη από τις κοινωνικές μεταβολές αλλά ως τμήμα ενός οργανικά διασυνδεδεμένου χώρου που περιλαμβάνει τόσο την ίδια όσο και την πόλη.

Στο πλαίσιο αυτό, ενδιαφέρον παρουσιάζει η εξέταση των δικτύων που αναπτύσσονται στη βάση κοινωνικών δεσμών όπως η συγγένεια ή η φιλία. Σύμφωνα με τον Ζαϊμάκη, η ανάλυση τέτοιων δομών επιτρέπει την υπέρβαση του γεωγραφικού προσδιορισμού της κοινότητας και την τοποθέτηση της ανθρώπινης εμπειρίας εντός

¹³¹ Δαμιανάκος Στ., «Το δυσεύρετο μοντέλο της ελληνικής Γεωργίας», ό. π., σ. 58.

¹³² Δαμιανάκος Στ, στο ίδιο, σσ. 307-320.

¹³³ Λουλούδης Λ., 2008, ««Το δυσεύρετο μοντέλο της ελληνικής γεωργίας», Μια επίσκεψη στην προβληματική του Στάθη Δαμιανάκου περί της ελληνικής ιδιαιτερότητας στο ευρωπαϊκό αγροτικό γίγνεσθαι», στο: *Αγροτικότητα, Κοινωνία και Χώρος*, Ζακοπούλου Έ., Κασίμης Χ., Λουλούδης Λ. (επιμ.), Αθήνα: Πλέθρον, σσ. 185-216.

¹³⁴ Δαμιανάκος Στ., «Το δυσεύρετο μοντέλο της ελληνικής Γεωργίας», ό. π., σσ. 19-20 και σ. 36.

¹³⁵ Kasimis Ch., Papadopoulos A. G., *Rural Transformations and Family Farming in Contemporary Greece*, ό. π., σσ. 274-277.

ενός υπερτοπικού πλαισίου στιγματισμένου από πολλαπλότητα και διαντιδράσεις.¹³⁶ Εξίσου σημαντικό είναι το ότι ερευνώντας τα δίκτυα, αναδύονται τα χαρακτηριστικά της διαμόρφωσης και εξέλιξης των οικονομικών, κοινωνικών και πολιτικών σχέσεων στο εσωτερικό, αλλά και σε σχέση με τον περίγυρο της κοινότητας και αποκαλύπτονται οι κοινωνικές μεταβολές σε μια ιστορική προοπτική.¹³⁷

Ένα άλλο χαρακτηριστικό της ελληνικής υπαίθρου που έχει μελετηθεί τα τελευταία χρόνια είναι αυτό της πολυδραστηριότητας.¹³⁸ Πρόκειται για τη συνδυασμένη απασχόληση ενός ή και περισσότερων μελών του αγροτικού νοικοκυριού στην οικογενειακή γεωργική εκμετάλλευση και σε άλλες αμειβόμενες δραστηριότητες.¹³⁹ Σύμφωνα με στοιχεία που δημοσιεύτηκαν σε σχετικές έρευνες,¹⁴⁰ όσο περισσότερο εξοικειωμένο είναι ένα αγροτικό νοικοκυριό με την πολυδραστηριότητα, τόσο πιο πιθανό είναι να υπερβεί το εισοδηματικό όριο της φτώχειας, κάτω από το οποίο βρίσκεται μια στις τρεις αγροτικές οικογένειες. Εξάλλου, η πολυδραστηριότητα αποτελεί, εκτός από πολύτιμο μηχανισμό επιβίωσης για την αγροτική οικογενειακή μονάδα, κυρίως σε περιόδους κρίσεων, παράγοντα που εξασφαλίζει τη σύνδεση της υπαίθρου με το ευρύτερο κοινωνικό περιβάλλον.¹⁴¹

Με την οικογένεια να αποτελεί την κυρίαρχη δομή κοινωνικής οργάνωσης,¹⁴² δεν αποτελεί έκπληξη η ανθεκτικότητα της οικογενειακής παραγωγικής μονάδας ως βασικού παραγωγικού τύπου της υπαίθρου. Παρόλη την ανυπαρξία ενός στέρεου θεωρητικού μοντέλου, πρόκειται σε γενικές γραμμές για έναν τύπο παραγωγής στον

¹³⁶ Ζαϊμάκης Γ., 2002, *Κοινοτική Εργασία και Τοπικές Κοινωνίες. Ανάπτυξη, συλλογική Δράση, πολυπολιτισμικότητα*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, σσ. 125-131.

¹³⁷ Νιτσιάκος Β., 1977, «Συμβολικές σχέσεις και κοινωνική μνήμη: Η ανασυγκρότηση της τοπικής ταυτότητας στην Πυρσόγιαννη», στο: Δαμιανάκος Σ., Νιτσιάκος Β., Ζακοπούλου Έ., Κασίμης Χ., 1997, *Εξουσία, εργασία και μνήμη σε τρία χωριά της Ηπείρου. Η τοπική δυναμική της επιβίωσης*, Αθήνα: Πλέθρον.

¹³⁸ Για μια εξέταση της πρακτικής της πολυδραστηριότητας στον νομό Αιτωλοακαρνανίας, με αφορμή τις ομάδες των ψαράδων της λιμνοθάλασσας του Μεσολογγίου βλ. Μπάδα Κ., *Ο Κόσμος της Εργασίας, Οι ψαράδες της λιμνοθάλασσας Μεσολογγίου (18^{ος}-20^{ός} αιώνας)*, ό. π., σσ. 28-29 και 110-113.

¹³⁹ Καμπέρης Ν., *Αγροτική Κρίση, Εργασιακή Ανεργία και Κοινωνική Αβεβαιότητα στους Νέους Αγρότες*, έρευνα στον Νομό Αιτωλοακαρνανίας, ό. π., σ. 43.

¹⁴⁰ Karanikolas P. and Zografakis S., 2008, "Greek Farm Households: Income inequality, poverty and distributional impact of farm income", *Social Cohesion and Development*, Vol. 3 (1), σσ. 27-44.

¹⁴¹ Πολύτιμες για τη διερεύνηση της πολυδραστηριότητας ως πρακτικής για την ευημερία ή την επιβίωση των αγροτικών πληθυσμών, υπήρξαν οι σχετικές συζητήσεις που έγιναν στο πλαίσιο του σεμιναρίου που διοργανώθηκε στα Άνω Πεδινά τον Μάιο του 2017.

¹⁴² Δαμιανάκος Στ., «Το δυσεύρετο μοντέλο της ελληνικής Γεωργίας», ό. π., σ. 283.

οποίο η ιδιοκτησία και ο έλεγχος της γης από την οικογένεια, μαζί με την οικογενειακή εργασία, συνιστούν έναν ιδιαίτερο παραγωγικό τύπο: την οικογενειακή εκμετάλλευση.¹⁴³ Η τελευταία δείχνει να είναι έτοιμη να μεταβάλει την παραγωγή, την κατανάλωση και την εργασία της, χαρακτηριστικά που της επιτρέπουν να επιβιώνει εντός του καπιταλισμού¹⁴⁴ χωρίς όμως να εντάσσεται ποτέ πλήρως σε αυτόν. Συνιστά έτσι η οικογενειακή εκμετάλλευση, έναν τύπο σαφώς διαχωρισμένο από την αυτάρκη χωρική μονάδα, υπό την έννοια ότι είναι συνδεδεμένη με την αγορά, γεγονός που της επιτρέπει την υιοθέτηση διαφορετικών στρατηγικών επιβίωσης.¹⁴⁵ Έτσι, η εικόνα μιας υπαίθρου σταθερής, παραδοσιακής, σε αντιδιαστολή με την κινητικότητα και τη νεωτερικότητα που υποτίθεται πως χαρακτηρίζουν το αστικό περιβάλλον, ανατρέπεται και αντικαθίσταται από τη λειτουργία του λεγόμενου αγροτο-αστικού συνεχούς,¹⁴⁶ ενώ το αγροτικό πεδίο εμφανίζεται ως «θέατρο» μεταβολών και κινητικότητας.¹⁴⁷

Σχετικά με τις επιβαλλόμενες από τους κρατικούς φορείς πολιτικές, αυτές που εφαρμόστηκαν στην ύπαιθρο από τη δεκαετία του '60 και μετά, περιλαμβάνουν την εκμηχάνιση της παραγωγής, τη χρήση τεχνολογίας και την εντατικοποίηση της παραγωγής.¹⁴⁸ Τα τελευταία χρόνια με την εφαρμογή της ΚΑΠ, η κρατική παρέμβαση καθορίστηκε από τη στήριξη του αγροτικού εισοδήματος και την επιδότηση συγκεκριμένων ποικιλιών της αγροτικής παραγωγής.¹⁴⁹ Στην περιοχή που μας απασχολεί, όπως παρατηρεί ο Καμπέρης, ήδη από την περίοδο 1978-1985, με την απελευθέρωση της αγοράς του καπνού και τον περιορισμό του κρατικού προστατευτισμού, οι αγρότες αναγκάζονται να προσαρμοστούν σε μεταβολές στο επίπεδο της παραγωγής, εξαιτίας αναδιαρθρώσεων που προκύπτουν ως αποτέλεσμα ευρύτερων κρίσεων των οικονομικών λειτουργιών του κράτους σε τομείς όπως η

¹⁴³ Κασίμης Χ., Παπαδόπουλος Α. Γ., 1999, «Η διατήρηση της οικογενειακής Γεωργίας και η καπιταλιστική ανάπτυξη της Γεωργίας στην Ελλάδα: Μια κριτική ανασκόπηση της Βιβλιογραφίας», στο: Κασίμης Χ., Λουλούδης Λ. (επιμ.), *Υπαιθρος Χώρα: η Ελληνική Αγροτική Κοινωνία στο τέλος του Εικοστού Αιώνα*, Αθήνα: Πλέθρον, ΕΚΚΕ, σσ. 85-114, σ. 88.

¹⁴⁴ Κασίμης Χ., Παπαδόπουλος Α. Γ., στο ίδιο, σ. 96.

¹⁴⁵ Κασίμης Χ., Παπαδόπουλος Α. Γ., στο ίδιο, σ. 90.

¹⁴⁶ Δαμιανάκος Στ., «Το δυσεύρετο μοντέλο της ελληνικής Γεωργίας», ό. π., σ. 34.

¹⁴⁷ Kasimis Ch., Papadopoulos A. G., *Rural Transformations and Family Farming in Contemporary Greece*, ό. π., σσ. 266-267.

¹⁴⁸ Βεργόπουλος Κ., *Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα*, ό. π., σ. 112.

¹⁴⁹ Κασίμης Χ., Παπαδόπουλος Α. Γ., «Η διατήρηση της οικογενειακής Γεωργίας και η καπιταλιστική ανάπτυξη της Γεωργίας στην Ελλάδα: Μια κριτική ανασκόπηση της Βιβλιογραφίας», ό. π., σ. 99.

πιστωτική πολιτική, η καπιταλιστική ανάπτυξη, ή η εμπορευματική παραγωγή¹⁵⁰. Αντιλαμβάνονται δηλαδή από νωρίς πως η παρέμβαση του κράτους δεν έχει σκοπό την προστασία ή την ενίσχυση των ίδιων αλλά την εναρμόνιση με το ευρύτερο καπιταλιστικό πλαίσιο παραγωγής και οικονομικής ανάπτυξης. Ταυτόχρονα επιχειρούν συνειδητά να εντοπίσουν τρόπους προκειμένου να επηρεάσουν την εικόνα που διαμορφώνεται. Όσον αφορά την καλλιέργεια του καπνού, το αποτέλεσμα τέτοιων πολιτικών ήταν η εκμηδένιση της παραγωγής μετά το 2006, (βλ. πίνακα 1) γεγονός που εκτός των προβλημάτων που δημιουργήσε στην περιοχή, οδήγησε στην πλήρη απαξίωση των κεντρικά σχεδιαζόμενων πολιτικών.¹⁵¹ Σήμερα, έντεκα χρόνια μετά και ενώ γίνεται λόγος για αποαγροτοποίηση της περιοχής,¹⁵² η αντικατάσταση της καπνοκαλλιέργειας από κάποια εξίσου επικερδή παραγωγή εξακολουθεί να είναι ζητούμενο για τους αγρότες της Αιτωλοακαρνανίας.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Έτος	Ανατολικού Τύπου		Μπέρλεϋ/Βιρτζίνια	
	Έκταση (στρ.)	Παραγωγή (τον.)	Έκταση (στρ.)	Παραγωγή (τον.)
2000	1200	235	5000	1550
2001	1200	235	5000	1550
2002	68	17	5428	1648
2003	350	98	4690	1648
2004	350	98	4690	1648
2005	350	96	4690	1636,8
2006	0	0	0	0

Πηγή: ΕΣΥΕ

Από πολλούς ερευνητές, έχει αναδειχθεί ο αγροτικός χώρος ως πεδίο δυναμικών προσαρμογών και ανατοποθετήσεων.¹⁵³ Η οπτική που υιοθετείται εδώ και υποστηρίζεται από τα εθνογραφικά στοιχεία, απομακρύνεται από την αυτάρκη χωρική παραγωγική μονάδα και αφορά την οικογενειακή εκμετάλλευση ως βασική

¹⁵⁰ Καμπέρης Ν., *Αδιέξοδα Και Απελπισία Στην Ελληνική Ύπαιθρο: Οι αυτοκτονίες των αγροτών. Έρευνα στον Νομό Αιτωλοακαρνανίας 1994 – 2008*, ό. π., σσ. 17 και 33-34.

¹⁵¹ Για τις εγγενείς αντιφάσεις από τις ιδρυτικές ακόμη διακηρύξεις για την αγροτική πολιτική της Ε.Ε., μεταξύ κανονισμών που συνδέονταν με τις τιμές και την αγορά αφενός, κι εκείνων που αφορούσαν τον σχεδιασμό για τη δομική προσαρμογή της παραγωγής στις πρώτες, βλ. Rosener W., 1999, *Οι αγρότες στην Ευρώπη*, μτφ. Δημητρούκας Ι., Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, σσ. 385-386.

¹⁵² Ανθοπούλου Θ., Πέτρου Μ., *Όψεις της κρίσης και της επιστροφής στον αγροτικό χώρο: Η συζήτηση για την αγροτική ανθεκτικότητα*, ό. π.

¹⁵³ Rosener W., *Οι αγρότες στην Ευρώπη*, ό. π., σ. 397.

οικονομική μονάδα, η οποία εκμεταλλεύεται τα πλεονεκτήματά της και τη δεδομένη ανοικτότητά της προς την αγορά εξασφαλίζοντας προσαρμοστικότητα και ανθεκτικότητα στις διακυμάνσεις του καπιταλισμού στον οποίο διαρκώς εντάσσεται.

Αγορά

Ο Κώστας που βρέθηκε να έχει χάσει τη δουλειά του στα χρόνια της κρίσης, ενώ ζούσε στην Αθήνα και επέστρεψε στο χωριό για να ασχοληθεί με την παράτυπη καπνοκαλλιέργεια, με περηφάνεια ανέφερε:

Με το πούλημα σώθηκα. Ήμουν στην Αθήνα και δεν είχα... και δουλειά δεν υπήρχε. Εδώ δεν έχω κανέναν πάνω απ' το κεφάλι μου. Δουλεύω κι είμαι ελεύθερος.

Σε αρκετές περιπτώσεις, οι καπνοκαλλιεργητές αναφέρονται στην πρακτική τους ως «ελεύθερο εμπόριο» ή πιο συχνά απλώς «πούλημα». Φυσικά δεν πρόκειται για το ελεύθερο εμπόριο που τόσο επίμονα προωθούν οι διεθνείς οργανισμοί και οι διαδοχικές ελληνικές κυβερνήσεις των τελευταίων δεκαετιών, έστω κι αν -ειρωνικά- το επιχείρημα είναι το ίδιο. Οι καπνοπαραγωγοί δείχνουν να αφομοιώνουν την κυρίαρχη θεώρηση για την οικονομία, παρόλο που ταυτόχρονα τόσο οι ίδιοι, όσο και ο κοινωνικός τους περίγυρος την καταδικάζουν. Στην πραγματικότητα εφαρμόζουν τη βασική ιδέα του σύγχρονου καπιταλισμού στην πιο «αγνή» της μορφή: απορρίπτουν και τελικά αποφεύγουν οποιαδήποτε κρατική παρέμβαση και ρύθμιση. Η τελευταία επιτυγχάνεται αποκλειστικά μέσω του μηχανισμού προσφοράς και ζήτησης.¹⁵⁴

Σύμφωνα με την Ong¹⁵⁵ πρέπει να αποφεύγουμε να αντιμετωπίζουμε τον σύγχρονο καπιταλισμό ως μια ενιαία ομογενοποιητική δύναμη, καθώς η εθνογραφική έρευνα αποκαλύπτει ότι πρόκειται μάλλον για ένα σύνολο μεταβαλλόμενων τεχνικών διακυβέρνησης που διαρκώς αποδομείται και επανασυντίθεται σε σχηματισμούς πιθανών σχέσεων, παρά για μια δομή ή κουλτούρα. Είναι λοιπόν αναγκαίο, δεδομένης της εναλλακτικής ερμηνείας που πραγματοποιούν οι καπνοπαραγωγοί να εξεταστούν τόσο ο βαθμός ένταξης αυτής της ερμηνείας στο κυρίαρχο ρεύμα, όσο και η ένταση της επιρροής που ασκείται. Επιρροή μάλιστα, η οποία δεν μπορεί παρά να

¹⁵⁴ Staudt K., *Free Trade? Informal Economies at the U.S.-Mexico Border*, ό. π., σ. 73.

¹⁵⁵ Ong A., *Neoliberalism as a mobile technology*, ό. π., σ. 13.

είναι αμφίδρομη.

Προκειμένου να κατανοήσουμε το πώς οι καπνοκαλλιεργητές αντιλαμβάνονται αυτήν την «γκρίζα» οικονομία, είναι ίσως χρήσιμο να εξετάσουμε τον τρόπο σχηματισμού των αντιλήψεών τους για την αξία. Οι αντιλήψεις για την αξία διακρίνονται από ρευστότητα κι ενδεχομενικότητα, ενώ εκτείνονται από το οικονομικό πεδίο στο ευρύτερο κοινωνικό και φυσικά στην ηθική. Στην ανάλυση που θα επιχειρηθεί σε αυτήν την εργασία, ενσωματώνονται διαφορετικές θεωρήσεις της αξίας σε μια ευρεία νοηματοδότηση που περιλαμβάνει οικονομικές και ηθικές αξίες, νοήματα που οι άνθρωποι επικαλούνται καθημερινά για να οικοδομήσουν τη ζωή τους ή έναν τρόπο ζωής τον οποίο αξίζει να ζήσουν.

Ακολουθώντας τη συλλογιστική του D. Graeber, η αξία ορίζεται ως ο τρόπος με τον οποίο τα δρώντα υποκείμενα βλέπουν τη δική τους δραστηριότητα να νοηματοδοτείται στο πλαίσιο της κοινωνίας. Έτσι, πάντοτε κι αναπόφευκτα, εμπλέκεται κάποιου είδους δημόσια αναγνώριση και σύγκριση η οποία πραγματοποιείται από κάποιο (υπαρκτό ή φανταστικό) «συλλογικό ακροατήριο».¹⁵⁶ «Η παραγωγή της πραγματοποιείται εντός της οικιακής σφαίρας αλλά γίνεται μέρος της προσωπικής ταυτότητας στη δημόσια σφαίρα, προσιτή κι αναγνωρίσιμη από την κοινότητα».¹⁵⁷

Αυτό που επιχειρείται εδώ είναι με άλλα λόγια η κατανόηση του τρόπου με τον οποίο οι καπνοκαλλιεργητές ερμηνεύουν την κυρίαρχη αφήγηση για την οικονομία, καταλήγοντας σε εναλλακτικές εννοιολογήσεις για τις σχέσεις που ενυπάρχουν στο τρίγωνο Άτομο - Κράτος - Αγορά. Αυτή η κυρίαρχη αφήγηση δεν είναι έτσι μια δεδομένη, ηγεμονική σύλληψη επιβεβλημένη «από τα πάνω», αλλά αντίθετα υπόκειται σε συνεχή συνδιαμόρφωση εκ μέρους των δρώντων υποκειμένων τα οποία, χρησιμοποιώντας σε αυτήν την πορεία μια σειρά από πρακτικές και ιδεολογίες, δομούν διαφορετικά επίπεδα νομιμότητας, ηθικότητας και ηγεμονίας. Ειδικότερα, οι άνθρωποι που μας απασχολούν εδώ ιδιοποιούνται κυρίαρχες έννοιες όπως το «ελεύθερο εμπόριο» και η «επιχειρηματικότητα», προκειμένου να νομιμοποιήσουν τη

¹⁵⁶ Graeber D., *Toward an Anthropological Theory of Value: The False Coin of Our Own Dreams*, ό. π., σ. 76.

¹⁵⁷ Graeber D., στο ίδιο, σ. 76.

δική τους επισήμως παράτυπη/παράνομη πρακτική.¹⁵⁸ Φαίνεται έτσι πως μια δραστηριότητα που εντοπίζεται στην «γκρίζα ζώνη» του τι είναι νόμιμο, μπορεί να ανταγωνίζεται, ενώ ενίοτε δείχνει να συμπληρώνει την επικρατούσα οικονομική και κοινωνική αρχιτεκτονική.

Ηθική Οικονομία

Συζητώντας κανείς με τους παράτυπους καπνοκαλλιεργητές του Αγρινίου, αμέσως αντιλαμβάνεται την τεράστια σημασία που αποδίδουν στο να κατορθώσουν να πείσουν τον συνομιλητή τους ότι η πρακτική τους δεν (θα 'πρεπε να) θεωρείται παράνομη. Το βασικότερο ίσως επιχείρημα που επικαλούνται είναι ότι εμπλέκονται σε αυτήν για να εξασφαλίσουν την επιβίωση των ίδιων και των οικογενειών τους. Ο E. P. Thompson εξετάζοντας την κατάσταση της εργατικής τάξης στην Αγγλία του 18^{ου} αι., αναφέρεται στη διαδικασία κατά την οποία έκνομες δράσεις, εμφανίζονται αίφνης ως κοινωνικά αποδεκτές ή ακόμα και νομιμοποιούνται σε περιόδους κρίσης χάρη στην αποδοχή ή την ενεργή υποστήριξη μιας ευρείας λαϊκής πλειοψηφίας. Αναλύοντας τις ταραχές που ξέσπασαν στη Βρετανία στα τέλη του 18ου αι. λόγω της έλλειψης σιτηρών που εμφανίστηκε ως αποτέλεσμα της εφαρμογής φιλελεύθερης οικονομικής πολιτικής, εισάγει τον όρο «ηθική οικονομία» τον οποίο συνδέει με τη νομιμοποίηση,¹⁵⁹ εννοώντας «ότι οι άνδρες και οι γυναίκες του πλήθους, εμπορούνταν από την πίστη ότι υπερασπίζονταν παραδοσιακά δικαιώματα ή ήθη και γενικά ότι υποστηρίζονταν από την ευρύτερη πλειοψηφία της κοινότητας».¹⁶⁰ Η λογική πάνω στην οποία στηρίζουν τη δικαιολόγηση της πρακτικής τους οι καπνοκαλλιεργητές, δηλαδή η ανάγκη να εξασφαλιστεί η επιβίωση και αναπαραγωγή της οικογενειακής μονάδας, δε διαφοροποιείται από την αντίστοιχη των συντοπιτών τους, οι οποίοι δεν έχουν είτε την ανάγκη, είτε την τόλμη να προσφύγουν στην πρακτική της καπνοκαλλιέργειας. Αν μεταξύ των δύο καταστάσεων υπάρχει μια διάκριση, είναι το ότι οι πρώτοι πραγματοποιούν τις αξίες οι οποίες στους δεύτερους

¹⁵⁸ Μια παρόμοια περίπτωση εξετάζει η Galemba και αφορά το παράνομο εμπόριο καλαμποκιού από Μεξικάνους γεωργούς στα σύνορα Μεξικού-Γουατεμάλας. βλ. Galemba R. 2012, "Corn is food, not contraband": The right to "free trade" at the Mexico-Guatemala border", *American Ethnologist*, Vol. 39, No. 4, November.

¹⁵⁹ Thompson E. P., "The moral economy of the English crowd in the eighteenth century", ό. π., σσ. 76-136 και Thompson E. P., 1993, *Customs in Common: Studies in Traditional Popular Culture*, New York: New Press, κεφ. 4.

¹⁶⁰ Thompson E. P., "The moral economy of the English crowd in the eighteenth century", ό. π., σ. 78.

βρίσκονται σε κατάσταση αδράνειας ή απλής προσδοκίας. Αναδύεται έτσι και στην περίπτωση μας μια ηθική οικονομία¹⁶¹ η οποία εξετάζεται εδώ ως ένα σύνολο συλλογικά αποδεκτών αντιλήψεων οικονομικής δικαιοσύνης και ορισμών του τι συνιστά εκμετάλλευση.

Ο J. C. Scott αναλύοντας την ηθική οικονομία των χωρικών της ΝΑ Ασίας, αναλύει τους τύπους αμοιβαιότητας και τους τρόπους αντιμετώπισης των κρίσεων που εδράζονται στο επιχείρημα ότι όλοι έχουν δικαίωμα στην επιβίωση.¹⁶² Με τον ίδιο τρόπο οι καπνοκαλλιεργητές διατείνονται στερεότυπα πως «έχουν το δικαίωμα να ζήσουν» και ότι για να το πετύχουν, έχουν δικαίωμα «να βάλουν καπνό». Αν και η συζήτηση για τα δικαιώματα μπορεί συχνά να αποβεί παραπλανητική,¹⁶³ η σημασία που αποδίδουν στην έννοια οι ίδιοι οι καπνοκαλλιεργητές καθιστά απαραίτητη την εξέταση του τρόπου με τον οποίο νοηματοδοτούν οι άνθρωποι τον όρο, μιας και ο ορισμός αυτός δείχνει να αποτελεί σημαντικό μέρος της ευρύτερης στρατηγικής τους. Αυτή τους η ηθική στάση οδηγεί στην ανάπτυξη μιας γκρίζας οικονομίας με αντικείμενο ένα είδος, το οποίο οι ίδιοι αντιλαμβάνονται ως πρώτη ανάγκης, τον καπνό.

Χαρακτηριστικό είναι ωστόσο το ότι, μέσα στο πλαίσιο της ομάδας, το ηθικό αυτό πλεονέκτημα χάνεται από όσους αναζητούν (και κυρίως από όσους τελικά πετυχαίνουν) τρόπους μεγιστοποίησης του κέρδους, πέρα από την απλή εξασφάλιση της επιβίωσης. Παρόλο που γενικά η επίτευξη επιπλέον κέρδους δεν αφήνει κανέναν ανάμεσά τους αδιάφορο, η συγκεκριμένη πρακτική στιγματίζεται ως ανήθικη και

¹⁶¹ Η έννοια της ηθικής οικονομίας έχει καταστεί τα τελευταία χρόνια ένα αναλυτικό εργαλείο που βρίσκει εφαρμογή σε διαφορετικά συγκείμενα. Βλ. ενδεικτικά: Narotzky S., 2016, "Between Inequality and Injustice: Dignity as a Motive for Mobilization During the Crisis", *History and Anthropology*, 27:1, 74-9, όπου η εμφάνιση της ηθικής οικονομίας έρχεται σαν αποτέλεσμα συλλογικών διαδικασιών και κοινωνικών διεκδικήσεων με την απαίτηση εκ μέρους κοινωνικών ομάδων που πλήττονται από την οικονομική κρίση για κοινωνική δικαιοσύνη και αξιοπρέπεια. Για μια γενικότερη επισκόπηση της χρήσης του όρου στις κοινωνικές επιστήμες και της αναλυτικής του αξίας, βλ. Götz N., 2015, "'Moral economy': its conceptual history and analytical prospects", *Journal of Global Ethics*, 11, 147-162.

¹⁶² Scott J. C., 1976, *The Moral Economy of the Peasant: Rebellion and Subsistence in Southeast Asia*, New Haven: Yale University Press.

¹⁶³ Goodale, M. (2006), Introduction to "Anthropology and Human Rights in a New Key", *Current Anthropologist*, Vol. 47, No. 3 (June 2006), pp. 485-511, και Goodale M., 2007, "Locating Rights, Envisioning Law Between the Global and the Local", στο: Goodale M. and Merry S. E. (eds.), *The Practice of Human Rights: Tracking Law Between the Global and the Local*, Cambridge University Press: pp. 1-38.

διεφθαρμένη.

Έτσι, οι καπνοπαραγωγοί θέτουν υπό αμφισβήτηση τις επίσημες θεωρήσεις· ωθούμενοι πάντα από την αδήριτη ανάγκη για επιβίωση προχωρούν σε έναν εναλλακτικό καθορισμό της οικονομίας υπό την κάλυψη μιας ευρύτερης συναίνεσης η οποία παράγεται στη βάση του δικαιώματος και της ηθικής. Αυτή είναι μια ενδιαφέρουσα πτυχή του θέματος, που μετατρέπει την παράτυπη/παράνομη καπνοκαλλιέργεια σε μια πολιτική θέση, μιας και αποτελεί μια αδιαπραγμάτευτη στιγμή ρήξης με την κυριαρχία του οικονομικού τομέα στη ρύθμιση των κανόνων του συνόλου της κοινωνικής ζωής.

Ιδεολογία

Σύμφωνα με τον Δαμιανάκο, πρέπει να θεωρείται κεκτημένο της σύγχρονης έρευνας των αγροτικών κοινωνιών, «το πρωτείο της πολιτικής σχέσης σε σύγκριση με τις άλλες κοινωνικές σχέσεις που αναπτύσσονται τόσο στο εσωτερικό των κοινωνιών αυτών, όσο και μεταξύ των τελευταίων και της σύνολης κοινωνίας».¹⁶⁴ Με δεδομένο πως και ο λόγος των ίδιων των δρώντων υποκειμένων δείχνει να συμφωνεί απόλυτα με την παραπάνω διατύπωση, αποκτά νόημα η εξέταση του πλέγματος των σχέσεων που δομούν το ιδεολογικό και πολιτικό περιβάλλον μέσα στο οποίο διαμορφώνεται η παράτυπη/παράνομη δραστηριότητα που εξετάζουμε εδώ.

Ο σύγχρονος φιλελευθερισμός, προσδιορίζεται ως ένας τρόπος διακυβέρνησης που αποκτά συγκεκριμένη μορφή από την επικράτηση της «νέας Δεξιάς» στα τέλη της δεκαετίας του '70, αλλά γενικεύεται μετά το 2000. Σχετίζεται με πολιτικούς, κοινωνικούς και οικονομικούς μετασχηματισμούς που αφορούν την οικονομική απορρύθμιση, την ευελιξία στην αγορά εργασίας, τις ιδιωτικοποιήσεις και κυρίως την υποχώρηση του Κράτους από κάθε ρυθμιστικό ρόλο και την έμφαση στην ατομική ευθύνη και επιλογή.¹⁶⁵ Για τους Mattei και Nader, θεμελιώδης προς αυτήν την κατεύθυνση είναι η δραστηριοποίηση υπερεθνικών οργανισμών όπως το ΔΝΤ ή ο ΟΟΣΑ σε περιοχές του κόσμου οι οποίες βρίσκονται σε κρίση.¹⁶⁶ Όπως παρατηρούν οι Ferguson και Gupta, χαρακτηριστικό είναι ότι αυτές οι νεοαποικιακού τύπου

¹⁶⁴ Δαμιανάκος Στ., *Από τον Χωρικό στον Αγρότη. Η Ελληνική Αγροτική Κοινωνία Απέναντι στην Παγκοσμιοποίηση*, ό. π., σ. 35.

¹⁶⁵ Harvey D., 2005, *A brief history of neoliberalism*, Oxford: Oxford University Press, σ. 39.

¹⁶⁶ Mattei U., Nader L., *Plunder: When the Rule of Law is Illegal*, ό. π., σ. 48.

παρεμβάσεις συμβαίνουν όλο και πιο συχνά μπροστά στα έκπληκτα μάτια των κατοίκων των λεγόμενων χωρών του Βορρά¹⁶⁷ στις οποίες τόσο απεγνωσμένα προσπαθεί να ανήκει και η Ελλάδα.

Όπως επισημαίνει ο Harvey, σημαντικό εργαλείο είναι η ενεργητική κατασκευή συναίνεσης στα υποκείμενα της εφαρμογής του συγκεκριμένου τρόπου διακυβέρνησης, ενώ βασικό δομικό υλικό σε αυτήν την κατασκευή αποτελεί η λεγόμενη κοινή λογική.¹⁶⁸ Η κοινή λογική κατασκευάζεται μέσα από πρακτικές κοινωνικοποίησης βαθιά ριζωμένες συνήθως στις τοπικές ή εθνικές παραδόσεις. Πολιτισμικές και ηθικές αξίες όπως η ελευθερία και ο πατριωτισμός ή συλλογικοί φόβοι όπως η ξеноφοβία, κινητοποιούνται προκειμένου να εμφανιστεί αυτός ο μετασχηματισμός ως μια φυσική διαδικασία.

Ο Καρλ Πολάνυι, ερμηνεύοντας την πολιτική κατάσταση στην Ευρώπη τη δεκαετία του 1920¹⁶⁹ περιγράφει τη διαδικασία κατά την οποία τα αγροτικά στρώματα απέκτησαν μια αναβαθμισμένη βαρύτητα συμμαχώντας με αντιδραστικές δυνάμεις υπό τον φόβο των τελευταίων μπροστά στην απήχηση του εργατικού κινήματος.¹⁷⁰ Σίγουρα δεν ήταν ο πρώτος, ούτε ο μόνος που κατηγόρησε τους αγρότες για αντιδραστικότητα, κυρίως λόγω της ελλιπούς ή ανύπαρκτης ταξικής τους συνείδησης. Ο ίδιος ο Μαρξ, αφού περιγράψει τους αγρότες-μικροϊδιοκτήτες της Γαλλίας ως μια απολίτικη μάζα, καταλήγει πως «η πολιτική επιρροή των μικροαγροτών βρίσκει την ύστατη έκφρασή της στην εκτελεστική εξουσία που υποτάσσει την κοινωνία».¹⁷¹ Ο Hobsbaum σχεδόν τους αρνείται τον χαρακτήρα μιας ξεχωριστής τάξης ενώ αποφαίνεται πως η άνοδος του Χίτλερ στην εξουσία αποτελεί την τελευταία γνήσια μαζική αγροτική κινητοποίηση τουλάχιστον για τη Γερμανία.¹⁷² Όσον αφορά τους Έλληνες αγρότες, είναι γνωστός ο μάλλον μειωτικός χαρακτηρισμός

¹⁶⁷ Ferguson J. and Gupta A., 2002, "Spatializing States: Toward an Ethnography of Neoliberal Governmentality", *American Ethnologist*, 29 (4), σ. 981-1002 (1990).

¹⁶⁸ Harvey D., *A brief History of Neoliberalism*, ό. π., σσ. 39-63.

¹⁶⁹ Πολάνυι Κ., *Ο μεγάλος μετασχηματισμός*, μτφ. Γαγανάκης Κ., Θεσσαλονίκη: Νησίδες, σσ. 37, 52 και 234, όπου ο συγγραφέας εξηγεί και την επικράτηση του φασισμού ως το αναπόφευκτο αποτέλεσμα της πίστης στις απεριόριστες δυνάμεις της Αγοράς για αυτορρύθμιση και της αγνόησης των προφανών εγγενών αντιφάσεων της, τόσο από τις ελίτ των οικονομικών και πολιτικών κύκλων όσο και από τους ίδιους τους λαούς.

¹⁷⁰ Πολάνυι Κ., στο ίδιο, σ. 186.

¹⁷¹ Μαρξ Κ., 1986, *Η 18η Μπρυμαίρ του Λουδοβίκου Βοναπάρτη*, μτφ. Φωτίου Φ., Αθήνα: Θεμέλιο, σ. 156.

¹⁷² Hobsbaum E. J., 1973, "Peasants and politics", *The Journal of Peasant Studies*, 1:1, 3-22 (5).

«μιζομικροαστοχωρική» που επιφύλαξε ο μεγάλος μελετητής της ελληνικής υπαίθρου Κ. Καραβίδας στην ατελώς ενταγμένη στον καπιταλισμό ελληνική αγροτική οικογενειακή μονάδα.¹⁷³ Σε ένα τέτοιο περιβάλλον η ανεκτικότητα προς τον Άλλο είναι μάλλον πολυτέλεια και η ανασφάλεια για την καθημερινή επιβίωση καθορίζει όλες τις επιλογές.

Παρόλ' αυτά άλλοι μελετητές, ερευνώντας αγροτικούς πληθυσμούς από κοντά εξηγούν αυτήν τη στάση διαφορετικά. Ο Herzfeld για παράδειγμα, εξετάζοντας το φαινόμενο της ζωοκλοπής στην Κρήτη, αφού ασκήσει κριτική στην παραπάνω άποψη του Hobsbawm αποδίδοντάς του «κατά τρόπο ειρωνικό κρατιστικές και εθνικιστικές διατυπώσεις», διαπιστώνει ότι συμπεριφορές εναλλακτικής ερμηνείας του νόμου στη βάση ηθικών εννοιολογήσεων από πληθυσμούς της υπαίθρου, αναπαράγουν μια «χαρακτηριστικά τοπική» ιδεολογία.¹⁷⁴ Και καταλήγει στο ότι «το γεγονός ότι αυτή δεν αρθρώνεται με τους όρους των μεγαλεπήβολων πολιτικών θεωριών του καιρού μας δεν σημαίνει ότι δεν είναι και ιδεολογία: απεναντίας, αντιπροσωπεύει κάτι στο οποίο η ιδεολογική πλατφόρμα των πολιτικών κομμάτων πρέπει να προσαρμόζεται διαρκώς».¹⁷⁵ Ο Scott τονίζει πως η αναγκαστική ύπαρξη κάποιας ιδεολογίας η οποία να περιλαμβάνει ρητά διατυπωμένους σκοπούς ανατροπής μιας σχέσης κυριαρχίας προκειμένου να χαρακτηριστεί μια πρακτική ως «πράξη αντίστασης» αποκλείει την εξέταση θεμελιακών μορφών καθημερινού αγώνα όχι μόνο των αγροτών αλλά και των εργατών, με τις οποίες καταφέρνουν να επιβιώσουν σε καταπιεστικά κοινωνικοοικονομικά και πολιτικά περιβάλλοντα.¹⁷⁶ Αντίθετα, ακριβώς αυτές οι περισσότερες συγκαλυμμένες μορφές καθημερινού αγώνα, είναι αυτές που εμφανίζουν και τη μεγαλύτερη επιτυχία στο να βοηθήσουν τέτοιους πληθυσμούς να πετύχουν βασικούς τους στόχους όπως η επιβίωση και η οικογενειακή και κοινοτική αναπαραγωγή, δεδομένου μάλιστα του σποραδικού χαρακτήρα και των πενιχρών αποτελεσμάτων των πιο «οργανωμένων» αγροτικών εξεγέρσεων.

Η Ortner τονίζει πως η έννοια της «αντίστασης» ήταν κάποτε μια σχετικά ασφαλής κατηγορία, με την έννοια ότι αποτελούσε απλώς το ένα άκρο, στην αντίθετη πλευρά

¹⁷³ Καραβίδας Κ., 1961, *Αγροτικά Μελέτη Συγκριτική*, Αθήνα: Θεμέλιο.

¹⁷⁴ Herzfeld, M., *Η ποιητική του ανδρισμού. Ανταγωνισμός και ταυτότητα σε ένα ορεινό χωριό της Κρήτης*, ό. π., σ. 60.

¹⁷⁵ Herzfeld, M., στο ίδιο, σ. 60.

¹⁷⁶ Scott J. C., *Weapons of the Weak everyday forms of peasant resistance*, Yale University, σ. 292.

του οποίου βρισκόταν η κυριαρχία. Με τη σχετικοποίηση που έχει επέλθει από τη διατύπωση θεωριών όπως αυτές που έχουν προτείνει ο Φουκώ ή ο Scott, οι βεβαιότητες σχετικά με το ζήτημα έχουν εξαλειφθεί.¹⁷⁷ Έτσι στην περίπτωση των καπνοκαλλιεργητών του Αγρινίου, όπως και σε άλλες περιπτώσεις, τα ίδια τα υποκείμενα εμφανίζονται όχι μόνο να διαπραγματεύονται και να συνδιαμορφώνουν τους πολιτικούς όρους συγκρότησης της καθημερινότητάς τους αλλά και να προωθούν συγκεκριμένες αντιλήψεις οι οποίες στηρίζονται σε βιωμένες παραδόσεις ή σε εναλλακτικές διατυπώσεις της κυρίαρχης αφήγησης.

1.4 Μέθοδος

Η δραστηριότητα την οποία επιχειρεί να φωτίσει αυτή η εργασία, είναι πλατιά διαδεδομένη σε ολόκληρο τον νομό Αιτωλοακαρνανίας, οπουδήποτε υπάρχει ιστορικό ενασχόλησης με την καπνοκαλλιέργεια. Αν και οι συνθήκες που οδηγούν τους αγρότες σε διαφορετικές περιοχές του νομού στην ενασχόληση με αυτή μοιάζουν, επιλέχθηκε να δοθεί έμφαση στις βορειοδυτικές περιοχές του και πιο συγκεκριμένα στη δυτική όχθη του Αχελώου. Ως αντιπροσωπευτικό δείγμα επιλέχθηκαν οι κάτοικοι μιας κοινότητας η οποία αποτελεί λόγω μεγέθους κέντρο μιας ευρύτερης γεωγραφικής περιοχής κι επομένως προσφέρεται για την εξαγωγή συμπερασμάτων που αφορούν την τελευταία.

Για την εκπόνηση της μελέτης, πραγματοποιήθηκε επιτόπια έρευνα προκειμένου να συλλεχθούν πληροφορίες.¹⁷⁸ Σύμφωνα με τους Ferguson και Gupta, σε μια απαραίτητα διεπιστημονική προσέγγιση των κοινωνικών φαινομένων, η επιτόπια έρευνα είναι αυτή που τελικά δικαιώνει και αποδίδει τον χαρακτηρισμό «εθνογραφικός» στο αποτέλεσμα της έρευνας.¹⁷⁹ Με τη συμμετοχική παρατήρηση και την επίμονη παρουσία στους χώρους παραγωγής ή αποθήκευσης, κατέστη δυνατόν να

¹⁷⁷ Ortner Sh. B., 2006, *Anthropology and Social Theory culture, power, and the acting subject*, Durham and London: Duke university Press, σ. 44.

¹⁷⁸ Σύμφωνα με τον Νιτσιάκο, «κάθε μέθοδος απορρέει από ορισμένες θεωρητικές συντεταγμένες, συνδέεται ρητά ή άρρητα με μια θεωρία, προϋποθέτει ένα θεωρητικό πλαίσιο που υποδεικνύει τον τρόπο, τον δρόμο μέσα από τον οποίο τεκμηριώνονται οι υποθέσεις εργασίας», Νιτσιάκος Β., *Προσανατολισμοί: Μια κριτική εισαγωγή στη Λαογραφία*, ό. π., σ. 53.

¹⁷⁹ Gupta A. and Ferguson J., 1997, "Discipline and Practice: "The Field" as Site, Method, and Location in Anthropology", στο: Gupta A. and Ferguson J. (επιμ.), *Anthropological Locations, Boundaries and Grounds of a Field Science*, Berkeley and Los Angeles: University of California Press, pp. 1-46.

αποσαφηνιστούν ζητήματα όπως ο ρόλος της κοινότητας, της οικογένειας, του φύλου, ακόμα και των επί τόπου εκπροσώπων των επίσημων Αρχών αλλά και οι μεταβαλλόμενες σχέσεις μεταξύ αυτών των παραγόντων.¹⁸⁰ Η αρχική επαφή υπήρξε σχετικά εύκολη λόγω της αξιοποίησης προσωπικών γνωριμιών, αλλά στην απόκτηση εμπιστοσύνης συνέβαλε η συχνή παρουσία και κάποτε η ενεργή συμμετοχή στις εργασίες της καπνοκαλλιέργειας που επέτρεψαν εκτός από την καλύτερη αντίληψη του χώρου, την ανάπτυξη οικειότητας. Θα ήθελα να επισημάνω, πως το μόνο «αντίτιμο» για τον χρόνο που διέθεσαν και τη γενναιόδωρη εμπιστοσύνη που έδειξαν όλοι οι καλλιεργητές που γνώρισα, ήταν η διαβεβαίωση πως σκοπός της έρευνας είναι η ερμηνεία των αιτίων που οδηγούν τους αγρότες της περιοχής στη λύση της παράτυπης καπνοκαλλιέργειας και η σύμφωνη με τη ρητά εκφρασμένη επιθυμία τους, επικοινωνία του φαινομένου σ' ένα ευρύτερο κοινό.

Εύκολα μπορεί να γίνει κατανοητή η τεράστια χρησιμότητα της συνέντευξης ως μεθόδου για τη διερεύνηση της σημασίας της καπνοκαλλιέργειας στη διαμόρφωση του παραγωγικού αλλά και του πολιτισμικού περιβάλλοντος και την πρόσληψή του από τα ίδια τα άτομα. Επιπλέον όμως, σημαντικός παράγοντας ήταν η ίδια η φύση της έρευνας, το γεγονός δηλαδή ότι αφορά μια παράτυπη/παράνομη δραστηριότητα. Υπ' αυτό το πρίσμα, η χρήση της συνέντευξης προσφέρεται εξόχως ως ερευνητικό εργαλείο μιας και σύμφωνα με τον Thompson, οι περιορισμοί που θέτουν άλλες ερευνητικές μέθοδοι ισχύουν ιδιαίτερα για τις κοινωνικές ομάδες που εντάσσονται σε διάφορα είδη παρεκκλίνουσας κουλτούρας.¹⁸¹ Δόθηκε έμφαση στη διενέργεια συνεντεύξεων ώστε να έρθουν στην επιφάνεια τα νοήματα που δυναμικά διαμορφώνονται από τους καλλιεργητές με την εμπλοκή τους στην παράνομη πώληση και κυρίως οι ταυτότητες που δομούν σε σχέση με αυτήν την εμπλοκή, με δεδομένο ότι οι περισσότεροι δεν αντιλαμβάνονται τους εαυτούς τους γενικά ως παράνομους.

Οι συνομιλίες διενεργήθηκαν είτε στον ιδιωτικό χώρο των πληροφορητών, στην οικία τους, στην οποία με καλοδέχθηκαν είτε στο καφενείο σε στιγμές χαλάρωσης και οικειότητας κάτι που συνεισφέρει στην αποτελεσματικότητα της συνέντευξης.¹⁸² Ήταν ημιδομημένες και οι ερωτήσεις στις περισσότερες περιπτώσεις ανοικτές, ώστε

¹⁸⁰ Σπυριδάκης Μ., *Εργασία και κοινωνική αναπαραγωγή στη ναυπηγοεπισκευαστική βιομηχανία του Πειραιά*, ό. π., σ. 35.

¹⁸¹ Thompson E. P., *Φωνές από το παρελθόν. Προφορική Ιστορία*, ό. π., σ. 152.

¹⁸² Abrams L., *Θεωρία Προφορικής Ιστορίας*, ό. π.

οι ερωτώμενοι να νιώθουν άνετα και ασφαλείς. Με αυτή τη λογική οδηγούμαστε σε μία ιστορία της υποκειμενικότητας που δίνει λόγο στα συγκεκριμένα υποκείμενα, ενώ παράλληλα αντιμετωπίζει με επιτυχία τις εντάσεις με την αντικειμενικότητα.¹⁸³ Η φύση ωστόσο του θέματος έκανε στις περισσότερες περιπτώσεις δύσκολη τη μαγνητοφώνηση των συνομιλιών, γεγονός που χαρίζει στα λόγια των δρώντων υποκειμένων μια αποσπασματικότητα αλλά και μια συνθηματολογική ακρίβεια και συμπύκνωση, αφού μόνο τα πιο αξιομνημόνευτα τμήματα από πολλές προτάσεις μπορούσαν να καταγραφούν. Αρκετές φορές οι συνομιλητές επέδειξαν χαρακτηριστική άνεση να εξηγήσουν το γιατί οδηγήθηκαν στην παράνομη πώληση καπνού και γιατί επιπλέον θεωρούν αυτήν την ενασχόληση νόμιμη, παρά την αντίθετη κρατική πολιτική και τις πιθανές συνέπειες αυτής της πολιτικής για τους ίδιους. Είναι ενδιαφέρον ότι αυτές οι πιο «άνετες» συζητήσεις έγιναν κατά κανόνα σε δημόσιο χώρο (π.χ. καφενείο) ή με την ευκαιρία κάποιας κοινωνικής εκδήλωσης (π.χ. γάμος). Υπήρξαν όμως περιπτώσεις (κυρίως όταν η συνομιλία λάμβανε χώρα στο σπίτι του καλλιεργητή), όπου η κατάκτηση της εμπιστοσύνης ήταν θεμελιώδης προκειμένου να συνεχιστεί η συζήτηση και να θιγούν οι πλευρές του θέματος που ενδιαφέρουν την έρευνα. Το γεγονός της συμμετοχής στην έρευνα αποδεικνύει από μόνο του, αφενός τη γενναιότητα και την ειλικρίνεια που χαρακτηρίζουν τους ανθρώπους αυτούς και αφετέρου τη βαθιά αίσθηση δικαίου που αποδίδουν στην ενασχόλησή τους με την καπνοκαλλιέργεια, ως συνθήκη απαραίτητη για την επιβίωσή τους.

Προκειμένου να δημιουργηθεί μια πιο ολοκληρωμένη εικόνα, με τον τρόπο που συνθέτει κανείς τα κομμάτια ενός παζλ, πραγματοποιήθηκαν συζητήσεις και με ανθρώπους που εκφράζουν την επίσημη αφήγηση στο ζήτημα, όπως για παράδειγμα οι αστυνομικοί που υπηρετούν στην περιοχή και οι γεωπόνοι της ένωσης γεωργικών συνεταιρισμών Αγρινίου. Ακόμη και μέσα στο αστυνομικό τμήμα του Αγρινίου, η συζήτηση δεν ήταν άκαμπτη και γρήγορα πήρε έναν πιο προσωπικό τόνο, ο οποίος επιβλήθηκε από το θέμα που σε τελική ανάλυση ήταν ο καπνός. Η απόλυτη ωστόσο διαλεύκανση του τρόπου με τον οποίο το Κράτος ως δια-τοπικός οργανισμός εμπλέκεται στο θέμα εγείρει ερωτήματα σχετικά με την επάρκεια της επιτόπιας

¹⁸³ Πασσερίνι Λ., *Σπαράγματα του 20ού αι. Η ιστορία ως βιωμένη εμπειρία*, ό. π., σ. 37.

έρευνας ως κατάλληλης επιστημονικής μεθόδου.¹⁸⁴ Μέσα από την εξέταση των αντιλήψεων που εκφράζουν και των δράσεων που αναλαμβάνουν οι επί τόπου εκπρόσωποι του κράτους, υπάρχει πάντα ο κίνδυνος τα συμπεράσματα να είναι επηρεασμένα από παράγοντες όπως η ύπαρξη συγγενικών ή άλλων σχέσεων, ακόμα και η διαφθορά.¹⁸⁵ Αυτό που φάνηκε από την έρευνα είναι πιο συγκεκριμένα, ότι ο ίδιος ο καπνός και η κουλτούρα του, είναι για τους ανθρώπους της περιοχής στοιχείο που αποδεικνύεται ισχυρό (πολλές φορές μάλιστα ισχυρότερο) σε σχέση με παράγοντες όπως η επαγγελματική ταυτότητα ή η συμμόρφωση προς τις κρατικές πολιτικές, γεγονός που επιβεβαιώνεται ακόμα και για ανθρώπους που είναι επιφορτισμένοι με την επιβολή ακριβώς αυτών των πολιτικών.

Παρόλο που η χρήση στατιστικών στοιχείων για την έρευνα στον ελληνικό αγροτικό χώρο έχει συχνά υποβαθμιστεί ή και κατηγορηθεί για διαστρέβλωση της πραγματικότητας¹⁸⁶ και η χρήση τέτοιων δεδομένων για μια παράνομη/παράτυπη δραστηριότητα εμφανίζει ολοφάνερες ανεπάρκειες,¹⁸⁷ κρίθηκε σκόπιμο να αναζητηθούν τέτοια στοιχεία, προκειμένου να προσφέρουν μια πιο στέρεη απεικόνιση κάποιων πλευρών του υπό συζήτηση θέματος. Ίσως το πιο εντυπωσιακό στοιχείο που προέκυψε από αυτού του είδους την έρευνα είναι και το πιο οξύμωρο που καταδεικνύει τελικά και την ίδια την ανεπάρκεια της στατιστικής μεθόδου. Σύμφωνα με την Ε.Σ.Υ.Ε.: η καπνοκαλλιέργεια στην κοινότητα που μελετήθηκε, απλά... δεν υφίσταται!¹⁸⁸ Αυτή η αποτύπωση βέβαια δεν εμποδίζει το Αστυνομικό Τμήμα του Αγρινίου να εμφανίζει συγκεκριμένους αριθμούς κατασχεμένων ποσοτήτων καπνού στις ίδιες κοινότητες τα τελευταία χρόνια,¹⁸⁹ ενώ τα τοπικά ΜΜΕ βρίθουν κυριολεκτικά αναφορών σε σχετικά περιστατικά. Αυτό έχει ως συνέπεια πως συχνά οι επιστήμονες υποθέτουν πως δεν μπορούν οι πρακτικές αυτές να μελετηθούν λόγω της ανεπάρκειας ποσοτικών δεδομένων ή λόγω του ότι είναι επικίνδυνο να υπερ-

¹⁸⁴ Gupta A., "Blurred Boundaries: The Discourse of Corruption, the Culture of Politics, and the Imagined State", ό. π. σσ. 375-376.

¹⁸⁵ Gupta A., στο ίδιο, σ. 376, και Οικονόμου Λ., 2007, *Η Κοινωνική Παραγωγή Του Αστικού Χώρου Στη Μεταπολεμική Αθήνα. Το Παράδειγμα Της Βούλας. 1950 – 1974*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα,.

¹⁸⁶ Δαμιανάκος Στ., *Από τον Χωρικό στον Αγρότη, Η Ελληνική Αγροτική Κοινωνία Απέναντι στην Παγκοσμιοποίηση*, ό. π., σσ. 47-50 και 50-53.

¹⁸⁷ Andreas P., and Greenhill M. K., 2010, *Sex, Drugs, and Body Counts: The Politics of Numbers in Global Crime and Conflict*, Ithaka and London: Cornell University Press, σ. 10.

¹⁸⁸ Βλ. πίνακα 1, σ. 43 αυτής της εργασίας.

¹⁸⁹ Βλ. πίνακα 2, σ. 105 αυτής της εργασίας.

πολιτικοποιηθούν.¹⁹⁰ Ωστόσο, αν και κάποιος βαθμός μυστικότητας είναι απαραίτητος, το λαθρεμπόριο (που ενδιαφέρει εδώ), δεν μπορεί να είναι απολύτως αόρατο, αφού σ' αυτήν την περίπτωση θα έπαυε να είναι επικερδές.¹⁹¹ Ξεχνώντας ότι τέτοιου είδους πρακτικές ενδέχεται να δομούν τύπους σταθερότητας και προβλεψιμότητας, αφού παράγοντες όπως ο κίνδυνος και η βία δεν προάγουν μια οικονομική δραστηριότητα,¹⁹² επικρατούν προκαταλήψεις περί μυστικότητας κι επικινδυνότητας, που απλώς αναπαράγουν την επίσημη-κρατική ρητορική. Με τη συνδρομή ποσοτικών δεδομένων ωστόσο, μπορούν να συναχθούν ενδιαφέροντα συμπεράσματα σχετικά π.χ. με την εκλογική συμπεριφορά¹⁹³ των κατοίκων της ερευνώμενης κοινότητας κατά την περίοδο της κρίσης, στην οποία εμφανίστηκε κι εν πολλοίς γενικεύθηκε το φαινόμενο της παράτυπης καπνοκαλλιέργειας.

Σε αυτές τις μεθοδολογικές παρατηρήσεις, θεωρώ αναγκαίο να αναφερθώ σε μια προσωπική πτυχή της συγκεκριμένης έρευνας. Ένας από τους λόγους για τους οποίους εξ' αρχής ασχολήθηκα με το θέμα των καπνοκαλλιεργητών είναι το ότι η καλλιέργεια του καπνού είναι μια ισχυρή ανάμνηση των καλοκαιριών των παιδικών μου χρόνων. Αυτό φυσικά δεν αναφέρεται για να αποτελέσει μια ρομαντική νότα σ' ένα επιστημονικό κείμενο αλλά λόγω του ότι υποκρύπτει μεθοδολογικά ζητήματα τα οποία έχουν να κάνουν με την «αντικειμενικότητα» της ανάλυσης ή την ύπαρξη μιας απαραίτητης απόστασης που υποτίθεται ότι χαρίζει την αξιοπιστία σε μια κοινωνικο-εθνογραφική έρευνα. Η «ανθρωπολογία οίκου» αναδεικνύει θεωρητικά, μεθοδολογικά, επιστημολογικά ζητήματα, όπως είναι αυτά της ετερότητας (μέσω του επαναπροσδιορισμού του εαυτού και του άλλου), του αναστοχασμού και της

¹⁹⁰ Andreas P., and Greenhill M. K., *Sex, Drugs, and Body Counts the Politics of Numbers in Global Crime and Conflict*, ό. π., σσ. 23-45.

¹⁹¹ Andreas P. and Greenhill M. K., στο ίδιο, σσ. 23-45, και Mattera Ph., 1985, *Off the Books: The Rise of the Underground Economy*, New York: St. Martin's Press, βλ. ιδιαίτερα κεφ. 4.

¹⁹² Herzfeld M., 2009, *Evicted from Eternity, The Restructuring of Modern Rome*, Chicago: University of Chicago Press όπου εξετάζονται οι διάφοροι παράνομοι ή παράτυποι τρόποι με τους οποίους τα λαϊκά στρώματα της Ρώμης θέτουν υπό αμφισβήτηση τις επίσημες θεωρήσεις περί νομιμότητας προκειμένου να βελτιώσουν τους όρους της καθημερινής τους διαβίωσης. Βλ. επίσης σχετικά: Pardo, I., 1996, *Managing Existence in Naples Morality, action and structure*, New York: Cambridge University Press.

¹⁹³ Ο Δαμιανάκος προβάλλει ενστάσεις καθώς βάσιμα ισχυρίζεται πως και τα εκλογικά στοιχεία είναι αλλοιωμένα δεδομένου του ότι πολλοί είναι οι ετεροδημότες που ζουν σε πόλεις αλλά επισκέπτονται τα χωριά τους για να ψηφίσουν αλλοιώνοντας έτσι την εκλογική αποτύπωση των πολιτικών τάσεων στο εσωτερικό των αγροτικών κοινοτήτων. Βλ. σχετικά: Δαμιανάκος Σ., *Από τον Χωρικό στον Αγρότη, Η Ελληνική Αγροτική Κοινωνία Απέναντι στην Παγκοσμιοποίηση*, ό. π., σσ. 47-50. Στην περίπτωση που εξετάζεται εδώ, κάτι τέτοιο μάλλον δεν ισχύει καθώς οι συγκεκριμένες τάσεις επιβεβαιώνονται και από το ίδιο το εθνογραφικό υλικό.

παρατήρησης από συγκεκριμένη θέση.¹⁹⁴ Οι Ferguson και Gupta θεωρούν πως η απόσταση ή η απουσία της εγείρει το ερώτημα της χωροθέτησης της διαφοράς «spatialization of difference».¹⁹⁵ Ως διαφορά εδώ νοείται η απόσταση που υπάρχει συνήθως ανάμεσα στο οικείο περιβάλλον του ερευνητή και στον τόπο όπου διεξάγεται η έρευνα και η οποία θεωρήθηκε επί μακρόν πως προσφέρει «αντικειμενικότητα» και κατέληξε κάποια στιγμή να θεωρείται αναπόσπαστο κομμάτι κάθε εθνογραφικής προσπάθειας.¹⁹⁶ Οι ίδιοι μελετητές αντιστρέφουν αυτήν τη λογική καταλήγοντας στο συμπέρασμα πως το οικείο περιβάλλον του ερευνητή (home) είναι εξ' αρχής ένας τόπος διαφοράς.¹⁹⁷

Πρόκειται φυσικά για μια μεγάλη συζήτηση η οποία δεν θα εξαντληθεί στο πλαίσιο αυτού του υποκεφαλαίου. Θα αναφέρω απλώς κάποια επιχειρήματα που στηρίζουν τη «νομιμότητα» της επιλογής μου. Σύμφωνα με την Ortner, «η εθνογραφία μπορεί να σημαίνει πολλά διαφορετικά πράγματα, αλλά κυρίως συνιστά την προσπάθεια να κατανοήσει κανείς ένα κοινωνικό σύνολο χρησιμοποιώντας ως εργαλείο – κατά το μέτρο του δυνατού – τον εαυτό του».¹⁹⁸ Οι Marcus και Fischer¹⁹⁹ επισημαίνουν πως η πολιτισμική διαφορά είναι παρούσα και «εδώ» και ότι ο «Άλλος» δεν είναι απαραίτητα εξωτικός και δεν βρίσκεται εξ ορισμού μακριά. Έχει πιο συγκεκριμένα υποδειχθεί πως ο «Άλλος» δεν είναι αναγκαστικά κάποιος διαφορετικός από την άποψη της εθνικότητας ή εθνότητας ή της γλώσσας αφού και ο χώρος που θεωρείται πιο οικείος, αποδεικνύεται πάντα έδρα διαφοροποιήσεων.²⁰⁰ Γνωρίζουμε ήδη πως η

¹⁹⁴ Γκέφου-Μαδιανού Δ., 1998, «Αναστοχασμός, Ετερότητα και Ανθρωπολογία Οίκοι: Διλήμματα και Αντιπαραθέσεις», στο: Γκέφου-Μαδιανού Δ. (επιμ.), *Ανθρωπολογική Θεωρία και Εθνογραφία: Σύγχρονες Τάσεις*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, σσ. 365-435

¹⁹⁵ Gupta A. and Ferguson J., *Discipline and Practice: "The Field" as Site, Method, and Location in Anthropology*, ό. π. σσ. 31-33.

¹⁹⁶ Hastrup K., «Ιθαγενής Ανθρωπολογία: μια αντίφαση στους όρους;», στο: Γκέφου-Μαδιανού Δ. (επιμ.), 1998, *Ανθρωπολογική Θεωρία και Εθνογραφία: Σύγχρονες Τάσεις*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, σσ. 337-364. Για τον ίδιο τον όρο «native ethnographer» βλ. Weston K., *The Virtual Anthropologist*, στο: Gupta A., Ferguson J. (edit.), *Anthropological Locations, Boundaries and Grounds of a Field Science*, Berkeley and Los Angeles: University of California Press, σσ. 163-184.

¹⁹⁷ Passaro J., "You Can't Take the Subway to the Field!": "Village" Epistemologies in the Global Village, στο: Gupta, A., Ferguson J. (επιμ.), *Anthropological Locations, Boundaries and Grounds of a Field Science*, Berkeley and Los Angeles: University of California Press, σσ. 147-162.

¹⁹⁸ Ortner Sh. B., 2006, *Anthropology and Social Theory culture, power, and the acting subject*, Durham and London: Duke university Press, σ. 42.

¹⁹⁹ Marcus G. E. and Fischer M., *Anthropology as Cultural Critique. An Experimental Moment in The Human Sciences*, ό. π., σ. 112.

²⁰⁰ Gupta A., Ferguson J., *Discipline and Practice: "The Field" as Site, Method, and Location in Anthropology*, ό. π., σσ. 1-46.

αντικειμενικότητα δεν είναι μια λειτουργία της απόστασης, ενώ ο χαρακτηρισμός ενός ανθρώπου ή ενός πολιτισμικού συνόλου ως «Άλλου» δεν είναι ένα γεωγραφικό δεδομένο αλλά μια θεωρητική θέση. Σε μια τέτοια έρευνα, το «πεδίο» δεν μπορεί να είναι αυστηρά οριοθετημένο. Ζώντας στην ευρύτερη περιοχή, είναι καθημερινά σχεδόν τα ερεθίσματα και οι ευκαιρίες για εξάπλωση της έρευνας, κάτι που ελπίζω να φανεί κατά την ανάγνωση αυτού του κειμένου.

Επιπλέον, σύμφωνα με τον E. Said²⁰¹ οι ιστορίες, παραδόσεις, κοινωνίες των «Άλλων» που ερευνώνται και αναλύονται, παρουσιάζουν συνήθως ένα σημαντικό μειονέκτημα: απουσιάζει η φωνή των ίδιων των δρώντων υποκειμένων. Είτε ως παθητικές απαντήσεις στα ερωτήματα του ερευνητή, είτε ως απροσπέλαστα στο νόημά τους, ως μέρος της ντόπιας κουλτούρας και άρα αδιάφορα, τα λόγια των υποκειμένων σπάνια ακούγονται. Η συνήθης αντιμετώπιση εκ μέρους των ερευνητών είναι ότι τείνουν να αναλύουν, εντάσσοντας τη συζήτηση σε εξαντλητικές ιστορικές και κοινωνικοπολιτικές συσχετίσεις και επιβάλλοντας ερμηνείες «από τα πάνω» παραμελώντας συχνά την ανάγκη να δοθεί προτεραιότητα στα ίδια τα υποκείμενα και στους τρόπους με τους οποίους αυτά αντιμετωπίζουν την καθημερινότητα και τις προκλήσεις που αυτή τους θέτει.²⁰² Προκρίνεται έτσι, κι όχι μόνο νομιμοποιείται, η «από μέσα» εθνογραφική δουλειά (insider ethnography), ως εργαλείο για την εναργέστερη αποτύπωση των ερευνητικών δεδομένων όπως αυτά προκύπτουν από τη συμμετοχική παρατήρηση.

²⁰¹ Said E., "Representing the Colonized: Anthropology's Interlocutors", ό. π., σ. 212.

²⁰² Ortner Sh. B., 1995, "Resistance and the Problem of Ethnographic Refusal", *Comparative Studies in Society and History*, Vol. 37, No. 1, January, pp. 173-193 (188).

2. Είναι νόμιμο και παρανόμιμο. Νόμος, Ηθική

Η πρακτική που ερευνάται σε αυτήν την εργασία στιγματίζεται από τη ρευστότητα που συνεπάγεται στις αντιλήψεις σχετικά με τη νομιμότητα. Οι άνθρωποι που εξετάζονται εδώ προωθούν εναλλακτικές προσλήψεις γεγονός που πυροδοτεί μια σειρά από μεταβολές ή αναβιώσεις στην οικονομική, κοινωνική ή πολιτική ζωή της κοινότητας. Τα όρια μεταξύ νομιμότητας και παρανομίας γίνονται δυσδιάκριτα προκειμένου να δημιουργηθούν ευκαιρίες για επιβίωση. Η κίνηση αυτή βασίζεται σε μια επίμονη επιχειρηματολογία που κυριότερα γνωρίσματά της είναι η ηθική, τα δικαιώματα και η συναίνεση. Υπ' αυτήν την έννοια ο καθορισμός της νομιμότητας είναι κοινωνική διαδικασία. Η απροβλημάτιστη κατηγοριοποίηση τέτοιων πρακτικών ως παράνομων σημαίνει πως παραγνωρίζεται το γεγονός ότι η αποδοχή τους είναι το αποτέλεσμα μιας διαδικασίας επανατοποθέτησης σε σχέση με τις ηθικές αξίες, την ιδεολογία, την επιχειρηματικότητα, καθώς και της κατανόησης αυτών των παραγόντων στην οποία προβαίνουν τα ίδια τα δρώντα υποκείμενα.²⁰³

Νόμος

Σύμφωνα με τον Herzfeld, «για τον ανθρωπολόγο ο νόμος δεν είναι ο επίσημος λόγος αλλά είναι πράξη, είναι πρακτική». Το πραγματικά ενδιαφέρον είναι να δει κανείς πώς σκέφτονται οι άνθρωποι για τους νόμους, πώς τους μεταχειρίζονται, πολλές φορές σύμφωνα με την αρχική έμπνευση αυτών των νόμων, αλλά πολλές φορές και αντίθετα.²⁰⁴ Η νομιμότητα με την πρώτη ματιά μοιάζει μια ξεκάθαρη έννοια. Δεν υπάρχει όμως μια βιολογική διαχωριστική γραμμή μεταξύ παρανομίας και νομιμότητας. Τα όρια του αποδεκτού και του παράτυπου είναι νοητά. Όπως αλλάζουν οι έννοιες, έτσι αλλάζουν και τα σύνορα.²⁰⁵ Αυτό για τους καπνοκαλλιεργητές συνεπάγεται τη διατύπωση απόψεων όπως η παρακάτω:

Εμείς τα είχαμε από πάντα τα καπνά. Ζούσαμε απ' αυτά. Δεν είναι παράνομο! Σου λέει

²⁰³ Pardo I., 1995, «Morals of legitimacy in Naples: streetwise about legality, semi-legality and crime», Archives Européennes de Sociologie XXXII, pp. 44-71.

²⁰⁴ Συνέντευξη με τίτλο: «η ουσιοκρατία σήμερα είναι πιο επικίνδυνη από ποτέ...» στους: Μάριο Καζά, Άννα-Μαρία Πισκοπάνη, Παναγιώτα Πουρή και Παντελή Ραβδά για το ηλεκτρονικό περιοδικό «εγχειρίδιον», Ιανουάριος 2011.

²⁰⁵ Nordstrom C., *Global Outlaws: Crime, Money and Power in the Contemporary World*, ό. π., σ. 85.

το κράτος βάλει! Δεν είναι παράνομο. Όχι ότι είναι παράνομο να βάλεις!

Η παρανομία γίνεται έτσι ένας τύπος νοήματος που παράγεται ως απότοκο της δράσης των υποκειμένων τα οποία κινούνται στο ενδιάμεσο πολιτικών, πολιτισμικών, κοινωνικών και οικονομικών χώρων.²⁰⁶ Μια τέτοια κίνηση, αποκαλύπτει την έννοια της παρανομίας ως μια πολιτική, κοινωνική και πολιτιστική διαδικασία που παράγει αποτελέσματα τα οποία διανέμονται εκατέρωθεν των αξόνων εξουσίας. Η εξέταση της περίπτωσης των καπνοκαλλιεργητών έχει αξία μιας και αναδεικνύει τον αναλυτικό πλούτο του χώρου μεταξύ διαφορετικών ηθικών και δικαιοκλών κωδίκων. Αυτό που γίνεται αμέσως αντιληπτό συζητώντας με τους παράνομους καπνοκαλλιεργητές της περιοχής του Αγρινίου, είναι η σχεδόν αγωνιώδης προσπάθεια που καταβάλλουν με σκοπό να δικαιολογήσουν την εμπλοκή τους σε μια εκ πρώτης όψεως απορριπτέα (αφού είναι παράνομη) οικονομική δραστηριότητα. Αυτό επιτυγχάνεται με την επίκληση μιας σειράς ηθικού τύπου επιχειρημάτων με τα οποία η συγκεκριμένη παραγωγική και οικονομική πρακτική αρχικά δικαιολογείται, ηθικοποιείται και τελικά νομιμοποιείται.

Στις χώρες που όπως η Ελλάδα, έρχονται αντιμέτωπες με μια κρίση δημόσιου χρέους και μετά από παρεμβάσεις οργανισμών όπως το ΔΝΤ,²⁰⁷ επέρχεται μια σταδιακή διαγραφή των παραδεδομένων ορίων μεταξύ του άτυπου και του παράνομου, ρύθμισης και απορρύθμισης, τάξης και οργανωμένης ανομίας.²⁰⁸ Έχει υποστηριχθεί πως η εφαρμογή των φιλελεύθερων πολιτικών για την εδραίωση της οικονομίας της Αγοράς, συνεπάγεται από μόνη της την αύξηση κάθε σχεδόν μορφής εγκληματικότητας και παραβατικότητας.²⁰⁹ Η ετοιμότητα των απλών ανθρώπων να εκμεταλλευτούν τις ρωγμές μεταξύ του επίσημου και του παράτυπου και να οικειοποιηθούν σύμβολα εξουσίας είναι σύμπτωμα μιας τάσης, να αμβλύνονται υπό την επιρροή των μηχανισμών της Αγοράς τα όρια μεταξύ νόμιμου και παράνομου.²¹⁰ Όπως οι ίδιοι οι παραγωγοί τονίζουν, καλλιεργούν και πωλούν παράνομα προκειμένου να επιζήσουν μέσα σε ένα άδικο και διεφθαρμένο πολιτικό και

²⁰⁶ Schnedel V. W. and Abraham I. (eds.), *Illicit Flows and Criminal Things: States, Borders, and the Other Sides of Globalization*, ό. π., σ. 16.

²⁰⁷ Κρούγκμαν Π., 2009, *Η κρίση του 2008*, μτφ. Αλαβάνου Α., Αθήνα: Καστανιώτης.

²⁰⁸ Comaroff J. & Comaroff J., *Law and Disorder in the Postcolony An Introduction*, ό. π., σ. 6.

²⁰⁹ Comaroff J. & Comaroff J., στο ίδιο, σ. 35.

²¹⁰ Comaroff J. & Comaroff J., στο ίδιο, σ. 35.

κοινωνικό σύστημα που τους καταδυναστεύει. Ο Μάνθος, ένας από τους καπνοκαλλιεργητές που πήραν μέρος στην έρευνα, ερμηνεύει την κατάσταση ως εξής:

Αφού μας έχουνε φέρει έτσι, που, τι να κάνουμε; Δεν είναι σωστό το κράτος. Δεν είναι σωστό κι αυτό. Γι' αυτό κάνουμε κι εμείς αυτά. Στην παρανομία; Στην παρανομία! Άμα ήτανε σωστοί, δε θα πείναγαμε! Είναι πιο παράνομοι αυτοί και γι' αυτό τα κάνουμε κι εμείς αυτά.

Οι Περιθωριώτες, διαισθάνονται πως αυτό που συμβαίνει στην πραγματικότητα, είναι η συστηματική χρήση της έννοιας του Νόμου ως όπλου για την απόσπαση συναίνεσης, με σκοπό την περιθωριοποίησή τους. Όπως έχει εύστοχα διαπιστωθεί, «ο νόμος, από ασπίδα του πιο αδύναμου, μετατρέπεται στις συνθήκες αυτές, σε ξίφος στα χέρια του ισχυρού».²¹¹ Για να αντιδράσουν σε αυτήν την κατάσταση, προχωρούν ενστικτωδώς σε μια εναλλακτική ερμηνεία της ηγεμονικής αφήγησης και στρέφονται προς το «ελεύθερο» εμπόριο δομώντας μια ανεπίσημη οικονομία με βάση ένα προϊόν που λειτουργεί ως οικονομικό, πολιτιστικό και κοινωνικό σύμβολο στην περιοχή: τον καπνό.

Η δυσκολία να διακρίνει κανείς τα όρια μεταξύ νομιμότητας και παρανομίας επιτείνεται από το ότι αρκετοί παραγωγοί σε γειτονικά χωριά ήταν στην αρχή της ενασχόλησής τους ταυτόχρονα νόμιμοι και παράτυποι.²¹² Έχοντας υπογράψει συμβόλαιο με κάποια καπνοβιομηχανία, είχαν τη δυνατότητα να ισχυριστούν, σε περίπτωση που εντοπιζόταν σε κάποιον έλεγχο ο αποθηκευμένος καπνός, πως αυτός προοριζόταν για την κάλυψη του συμβολαίου. Στη συνέχεια είχαν την άνεση να διαθέσουν οι ίδιοι το μεγαλύτερο μέρος του καπνού παράνομα και να προφασιστούν μειωμένη παραγωγή ώστε να μην έχουν πρόβλημα με την εταιρεία που θα ζητούσε να συγκεντρώσει τις ποσότητες που είχαν συμφωνηθεί. Ο Χρήστος το περιγράφει ως εξής:

Δηλώνει στον έμπορο έναν τόνο, βάζει όμως δύο. Ο ένας πάει στον έμπορο ο άλλος για

²¹¹ Mattei U. and Nader L., *Plunder: When the Rule of Law is Illegal*, ό. π., σ. 55.

²¹² Για τη δυσκολία διαχωρισμού νομιμότητας-παρανομίας βλ. Nordstrom C., *Global Outlaws: Crime, Money and Power in the Contemporary World*, ό. π., σσ. 23-24.

«πούλημα». Και είναι και το άλλο: έκαναν συμβόλαια για να 'ναι καλυμμένοι κι όταν έρχονταν η εταιρεία έλεγαν πως έριξε χαλάζι και δεν έβγαλαν καπνό. Δε μπορούσε να τους πει κανένας τίποτα.

Στις σπουδαίες διαφοροποιήσεις που λαμβάνουν χώρα τα τελευταία χρόνια εξαιτίας ή με την αφορμή της οικονομικής κρίσης και αφορούν τη δομική προσαρμογή της ελληνικής κοινωνίας τα περιθώρια αντίδρασης είναι ελάχιστα. Έτσι οι καπνοκαλλιεργητές βρίσκουν τον τρόπο να αναχαιτίσουν αυτήν την προσαρμογή χρησιμοποιώντας το όπλο της (νομιμοποιημένης στα μάτια τους) μικροπαραβατικότητας.²¹³ Ένα όπλο που σίγουρα προσφέρεται, με δεδομένο πως ζουν έτσι κι αλλιώς σε ένα κοινωνικο-οικονομικό περιβάλλον στο οποίο παρατηρείται «συσσώρευση αμφίσημων παραστάσεων σχετικά με τις διάφορες εκδοχές νομότυπης διαφθοράς και (...) αδιαφορίας».²¹⁴ Διαμορφώνεται έτσι μια «γκρίζα ζώνη» μεταξύ νομιμότητας και παρανομίας. Μέσα από μια βαθιά ριζωμένη παραδοσιακή πρακτική αναδύεται μια τοπική αντίληψη περί του τι είναι ηθικό, νόμιμο, αποδεκτό, η οποία δομεί ένα δεύτερο επίπεδο, άλλοτε συμπληρωματικό αλλά κάποτε ανταγωνιστικό προς το επίσημο, συσκοτίζοντας τις διαχωριστικές γραμμές κι ανανοηματοδοτώντας τον τρόπο που οι άνθρωποι βιώνουν κι αναπαράγουν τις αντιλήψεις του νόμου και της ηθικής.

Αυτή η θεώρηση αποκαλύπτει μια ενδιαφέρουσα εικόνα, σύμφωνα με την οποία οι άνθρωποι αυτοί δεν είναι παραδομένα αθύρματα σε δυνάμεις οι οποίες εξουσιάζουν τη μοίρα τους ολοκληρωτικά, αλλά αντίθετα ενεργοί παράγοντες οι οποίοι προχωρούν στη διαμόρφωση κοινωνικά και πολιτισμικά έγκυρων δομών, προκειμένου να καθορίσουν οι ίδιοι τους (υλικούς κι όχι μόνο) όρους υπό τους οποίους βιώνουν την καθημερινότητα.²¹⁵ Οδηγούνται έτσι στη διαπίστωση πως:

Κάνω ό,τι κάνουν κι αυτοί...

εννοώντας φυσικά την ετοιμότητά τους να αντιπαραβάλουν τη δική τους εκδοχή νομιμότητας, στην απονομιμοποιημένη (ως ανήθικη) στα μάτια τους κρατική εξουσία

²¹³ Staudt K., *Free Trade? Informal Economies at the U.S.-Mexico Border*, ό. π., σ. 54.

²¹⁴ Καμπέρης Ν., *Αγροτική Κρίση, Εργασιακή Ανασφάλεια και Κοινωνική Αβεβαιότητα στους Νέους Αγρότες*, έρευνα στον Νομό Αιτωλοακαρνανίας, ό. π., σ. 18.

²¹⁵ Loomba A., 1998, *Colonialism/Postcolonialism*, Routledge: London and New York, σσ. 231-244.

όπως αυτή εκφράζεται μέσα από νόμους που προωθούν πολιτικές οι οποίες στοχεύουν στο να τους περιθωριοποιήσουν.

Ηθική

Αυτό που γίνεται αμέσως αντιληπτό συζητώντας με τους παράνομους καπνοκαλλιεργητές της περιοχής του Αγρινίου, είναι η σχεδόν αγωνιώδης προσπάθεια που καταβάλλουν με σκοπό να δικαιολογήσουν την εμπλοκή τους σε μια εκ πρώτης όψεως απορριπτέα (αφού είναι παράνομη) οικονομική δραστηριότητα. Αυτό επιτυγχάνεται με την επίκληση μιας σειράς ηθικού τύπου επιχειρημάτων με τα οποία η συγκεκριμένη παραγωγική και οικονομική πρακτική αρχικά δικαιολογείται, ηθικοποιείται και τελικά νομιμοποιείται.

Η φτώχεια είναι σίγουρα ένα πολύ βασικό επιχείρημα που επιστρατεύουν οι καπνοπαραγωγοί προκειμένου να επιτύχουν την απαραίτητη γι' αυτούς ηθικοποίηση της ανεπίσημης πρακτικής τους. Ο Μάνθος, καπνοκαλλιεργητής για τον οποίο η ενασχόληση με την παράτυπη καπνοκαλλιέργεια αποτελεί μοναδική πηγή οικογενειακού εισοδήματος, με αφοπλιστική ειλικρίνεια παραδέχεται:

Δεν σκέφτηκα ποτέ ότι θα 'ρχότανε μέρα που δε θα 'χα να πάρω ένα κιλό ψωμί. Αμα δεν έχει ο άλλος να ταΐσει τα παιδιά τ' τι να κάνει; Να πάει να κλέψει; Να σκοτώσει; Θα πάω να βάλω λίγο καπνό εκεί, θα πουλήσω κανα κιλό, να τα φέρω γύρα. Να ταΐσω τα παιδάκια μ'!

Σχεδόν στερεότυπα στις συνομιλίες με τους καπνοπαραγωγούς, γίνεται επίκληση της απειλής που βιώνει η οικογενειακή εστία λόγω ανέχειας. Η φτώχεια εμφανίζεται συνήθως ως απότοκο της οικονομικής κρίσης και της συνεπαγόμενης ανεργίας ή στην καλύτερη περίπτωση της μείωσης του εισοδήματος στα αγροτικά νοικοκυριά της περιοχής. Το αποτέλεσμα είναι να εμφανίζεται τελικά η πρακτική της παράτυπης καπνοκαλλιέργειας ως νομιμοποιημένη (ενίοτε μάλιστα και απολύτως νόμιμη).

Διαμορφώνεται έτσι ένα ιδιότυπο καθεστώς νομιμότητας, όπου οι πρακτικές με τις οποίες οι άνθρωποι αυτοί συμμορφώνονται επιλεκτικά με τους κανονισμούς επιτήρησης και ελέγχου και η ενεργή συμμετοχή τους στον καθορισμό του τι είναι

ηθικό, άρα σύμφωνα με τους ίδιους και νόμιμο, τους επιτρέπει να θέτουν τον επίσημο νόμο υπό συνεχή διαπραγμάτευση.²¹⁶ Οι καπνοκαλλιεργητές του Περιθωρίου, αλλά και της ευρύτερης περιοχής του Αγρινίου δημιουργούν τελικά μια ζώνη στην οποία οι τρέχουσες, κυρίαρχες αξιολογήσεις και θεωρήσεις χάνονται και αντικαθίστανται από ισοδύναμες τους οι οποίες χαρακτηρίζονται από ευελιξία και ρευστότητα.²¹⁷ Ο Μάνθος, στην ερώτησή μου γιατί στράφηκε στην καλλιέργεια και την παράνομη πώληση του καπνού, απάντησε ως εξής:

*Για να ζήσουμε βάνουμε καπνό. Στο ολόημερο προχτές ήταν ένα παιδάκι κι είχε η μάνα του ένα αυγό! Δε θα βάλει καπνό; Πες μου εσύ τι θα κάνει; Η ανάγκη σε κάνει!*²¹⁸

Η χρήση του όρου «φτωχός» δηλώνει τον βαθμό στον οποίο οι καλλιεργητές αντιμετωπίζουν τη λαθραία πώληση καπνού ως έντιμη δουλειά. Υπογραμμίζουν το χαμηλό εισόδημα που εξασφαλίζουν από αυτή και αξιολογούν την πρακτική τους με βάση το γεγονός ότι δεν πλουτίζουν, αλλά μετά βίας εξασφαλίζουν τα «προς το ζην». Αυτοί οι ισχυρισμοί για μικρά κέρδη υποστηρίζουν το επιχείρημά τους για την ηθική ορθότητα, εκτός από την οικονομική αναγκαιότητα της πώλησης λαθραίου καπνού. Χωρίς αυτήν τη διέξοδο, η επιβίωσή τους θα ήταν αδύνατη.

Με βάση τα παραπάνω εμφανίζεται στο προσκήνιο η έννοια του δικαιώματος, όπως αυτή εδράζεται στο εκάστοτε πολιτικο-κοινωνικό συγκείμενο²¹⁹ και συγκεκριμένα εδώ, του δικαιώματος στην επιβίωση. Η θεώρηση αυτή ενισχύεται από τους ίδιους τους καλλιεργητές οι οποίοι συχνότατα χρησιμοποιούν τον όρο «δικαίωμα» αναδεικνύοντας τον ηθικό χαρακτήρα της πράξης. Ο Κώστας που χαρακτηρίζεται από την επιτυχημένη του δραστηριοποίηση στην παράτυπη καπνοκαλλιέργεια διαπιστώνει:

Ο νόμος δεν είναι καθόλου σωστός. Πιάνουνε τον άλλον τον κακομοίρη που πουλάει

²¹⁶ Βλ. εντελώς ενδεικτικά για τον τρόπο με τον οποίο ο επίσημος νόμος καταλήγει να αμφισβητείται από κοινωνικές ομάδες καθώς και το ανθρωπολογικό ενδιαφέρον παρόμοιων περιπτώσεων, Galemba R. and Kedron T., 2013, "Illegal Anthropology: An Introduction", *Political and legal anthropology* review, November.

²¹⁷ Staudt K., *Free Trade? Informal Economies at the U.S.-Mexico Border*, ό. π., σ. 39.

²¹⁸ Το περιστατικό αναφέρεται στο ολόημερο δημοτικό σχολείο όπου οι γονείς φροντίζουν για τη σίτιση των μαθητών που τελειώνουν τα μαθήματα στις 16:00.

²¹⁹ Bourdieu P., 1991, *Language and Symbolic Power*, Harvard University Press.

ένα κιλό καπνό γιατί πεινάει η οικογένειά του και τον βάζουνε μέσα. Ξέρεις πόσες οικογένειες είναι εδώ στο χωριό που πεινάνε; Που πεινάνε! Γι' αυτό κι εμείς κάνουμε αυτά τα πράγματα. Άμα ήτανε σωστοί δε θα πεινάγαμε! Τι δηλαδή; Εμείς δεν έχουμε δικαίωμα να ζήσουμε;

Έχει υποδειχθεί από ερευνητές των κοινοτήτων της υπαίθρου πως η συνεχής επίκληση της απαίτησης «να ζήσουμε όλοι» πηγάζει από το κοινοτικό φαντασιακό που θέλει όλα τα μέλη της κοινότητας να είναι εξασφαλισμένα απέναντι σε κινδύνους που έχουν να κάνουν με απρόσμενες έξωθεν επιβαλλόμενες μεταβολές των οικονομικών δεδομένων οι οποίες πλήττουν (αν και όχι πάντα ομοιόμορφα) τα μέλη της.²²⁰ Η συμβολική ισχύς του καπνού στην περιοχή, οδηγεί στην αντίληψη που επικρατεί και αναπαράγεται τόσο από τους καλλιεργητές όσο και από τον κοινωνικό τους περίγυρο, ότι παράγουν ένα προϊόν ακίνδυνο, πρώτης ανάγκης, άρα και νόμιμο. Πρόκειται, σύμφωνα με την οπτική τους, για ένα προϊόν που οι κάτοικοι της περιοχής (και μόνον αυτοί) έχουν δικαίωμα να καλλιεργούν.²²¹

Ένα βασικό επιχείρημα προς αυτήν την κατεύθυνση είναι πως πρόκειται για μια διαδικασία η οποία απολαμβάνει της υποστήριξης μιας ευρύτατης πλειοψηφίας των μελών της κοινότητας του Περιθωρίου, αλλά και ευρύτερων τμημάτων πληθυσμού στα οποία εξάλλου απευθύνονται οι καλλιεργητές προκειμένου να διαθέσουν τελικά το προϊόν τους. Μάλιστα η συναίνεση αυτή, ειδικά εκ μέρους των συγχωριανών, αποδεικνύεται τόσο ισχυρή «ώστε να υπερνικά τον φόβο και την υποταγή».²²² Πραγματικά, χωρίς καμιά εξαίρεση οι άνθρωποι με τους οποίους συνομιλήσαμε, ανέφεραν ότι πρόκειται για μια ευρύτατα διαδεδομένη πρακτική στις κοινότητες όπου ζουν, η οποία σκοπό έχει να εξασφαλίσει ένα ελάχιστο εισόδημα διαβίωσης στην οικογένειά τους. Η παρακάτω διατύπωση, που ανήκει σε κάτοικο του Αγρινίου, ο οποίος δεν είναι καν καπνιστής, αποκαλύπτει το εύρος αυτής της συναίνεσης:

²²⁰ Scott J. C., *The Moral Economy of the Peasant: Rebellion and Subsistence in Southeast Asia*, ό. π., σ. 40. Για μια εξέταση των μηχανισμών αλληλεγγύης στο εσωτερικό των ορεινών κοινοτήτων σε συνδυασμό με την ανάπτυξη κοινωνικά καθορισμένων στρατηγικών για την εξασφάλιση της αειφορίας στη διαχείριση των φυσικών πόρων, βλ.: Νιτσιάκος Ν., *Πεκλάρι: Κοινωνική Οικονομία Μικρής Κλίμακας*, ό. π.

²²¹ Galemba R., "Informal and Illicit Entrepreneurs: Fighting for a Place in the Neoliberal Economic Order", ό. π.

²²² Thompson E. P., "The moral economy of the English crowd in the eighteenth century", ό. π., σ. 78.

Καλά κάνουνε! Αφού πολλοί απ' αυτούς, τους βλέπεις, δεν έχουνε να φάνε! Πώς θα ζήσουνε; Και βοηθάνε και κανένα φτωχό που αλλιώς δε θα 'χε ούτε για τσιγάρα! Κι άμα είναι παράνομο; Αυτό είναι παράνομο; Τ' άλλα που κάνουνε οι από πάνω είναι νόμιμα δηλαδή;

Οι καπνοκαλλιεργητές αντιλαμβάνονται πολύ καλά τη διαπραγματευτική ισχύ που αποκομίζουν από την ευρεία αποδοχή τέτοιων επιχειρημάτων. Ο Μάνθος, ο οποίος καλλιεργεί σε μια απόσταση 150 μέτρων από το αστυνομικό τμήμα του χωριού και εντός του οικισμού, αναφέρει σχετικά:

Όλοι τώρα καπνίζουνε στριφτό. Όταν έχει τέσσερα ευρώ το πακέτο το Marlboro και καπνίζουνε κι οι δυο, είναι οχτώ ευρώ τη μέρα. Με οχτώ ευρώ τρώει όλη η οικογένεια!

Στην ευρύτερη περιοχή του Αγρινίου, η παράτυπη καπνοκαλλιέργεια τυγχάνει όχι απλώς της ανοχής αλλά πολύ συχνά της αποδοχής και της ενεργού στήριξης από μια μεγάλη πλειοψηφία των κατοίκων καθώς πολλοί είναι αυτοί που αγοράζουν λαθραίο καπνό εξοικονομώντας σημαντικά ποσά από ένα καθημερινό έξοδο το οποίο τείνει τα τελευταία χρόνια να εξελιχθεί λόγω της τιμής του σε είδος πολυτέλειας. Ταυτόχρονα αισθάνονται ότι έτσι στηρίζουν τον (κατά κανόνα συγγενή ή φίλο) καπνοπαραγωγό που βρίσκεται σε μια κατάσταση ανάγκης. Οι παραγωγοί αντιλαμβάνονται αυτήν την κατάσταση και νιώθουν (όχι άδικα) ότι επιτελούν μια λειτουργία, η οποία προσφέρει μια αποτελεσματική λύση σε ανθρώπους που όπως και οι ίδιοι έχουν πληγεί βαρύτερα από την κρίση και για τους οποίους και η παραμικρή εξοικονόμηση στον οικογενειακό προϋπολογισμό μπορεί να προσφέρει ανακούφιση. Φυσικά η συναίνεση στο εσωτερικό της κοινότητας, όπου η παράτυπη καπνοκαλλιέργεια είναι η κυριότερη οικονομική δραστηριότητα, είναι σχεδόν απόλυτη. Εκεί, η συναίνεση θεμελιώνεται «πάνω σε μια επίμονη παραδοσιακή θεώρηση των κοινωνικών κανόνων και υποχρεώσεων σχετικά με τις αποδεκτές οικονομικές λειτουργίες εντός της κοινότητας. Όλα αυτά μαζί, μπορεί να θεωρηθεί ότι συνιστούν την ηθική οικονομία των φτωχών».²²³

²²³ Thompson E. P., στο ίδιο, σ. 79 και Thompson E. P., "Customs in Common", ό. π. Πρόκειται όμως για έναν όρο που καθιερώθηκε τελικά από τον James Scott στο κλασικό του έργο: "The Moral Economy of The Peasants: Rebellion and Subsistence in Southeast Asia", το οποίο ξεκινά με μια μεταφορά: οι χωρικοί που εξετάζονται, παραλληλίζονται με έναν άνθρωπο που στέκεται μέσα στο

Όμως η συναίνεση που γεννά η αποδοχή στη βάση της αναγκαιότητας, άρα και του δικαιώματος, η ιδιότυπη αυτή ασυλία, έχει συγκεκριμένα όρια. Αφού εδράζεται στο αξίωμα ότι «όλοι έχουν το δικαίωμα να ζήσουν», στις περιπτώσεις όπου παρατηρείται πλουτισμός με την πώληση ασυνήθιστα μεγάλων ποσοτήτων καπνού, η πράξη αποκτά χαρακτήρα ανηθικότητας. Σύμφωνα με τον Κώστα:

Είπαμε να βάλουμε, αλλά μερικοί το παράκαναν κιόλας. Είπανε θα γίνουνε πλούσιοι! Και για να γίνουνε αυτοί θα πεινάσουμε όλοι οι υπόλοιποι.

Υπάρχει κι ένας πιο πρακτικός λόγος γι' αυτό: σε μια περιορισμένη αγορά, η δυνατότητα απορρόφησης του προϊόντος είναι κι αυτή πεπερασμένη. Η διεκδίκηση ενός δυσανάλογα μεγάλου τμήματος της «πίτας» από έναν και μόνο παραγωγό δείχνει να χαλάει την ισορροπία. Έτσι χάνει την υποστήριξη και την κάλυψη της κοινότητας, ενώ χαρακτηρίζεται άπληστη και διεφθαρμένη. Επιπλέον υπάρχει ο βάσιμος φόβος πως αν ο έλεγχος χαθεί, η αναιμική ως τώρα αντίδραση των κρατικών φορέων θα αυστηροποιηθεί κάνοντας επίφοβη την περαιτέρω συνέχιση της παραγωγής και της αναγκαίας εισροής εσόδων στην κοινότητα που αυτή συνεπάγεται. Σε αυτές τις περιπτώσεις η κοινότητα επιχειρεί με βίαιο τρόπο να επαναφέρει την τάξη. Οι παραγωγοί προχωρούν σε καταγγελίες μεταξύ τους. Τα όρια βέβαια του πλουτισμού είναι κάτι υποκειμενικό κι έτσι ο μεγαλύτερος φόβος είναι αυτό που αναφέρεται στερεότυπα ως «κάρφωμα» ή «φρουφιανιά». Παλιές έχθρες, κάθε είδους ενδοκοινοτικές ή οικογενειακές διαφορές, φυσικά ο φθόνος, αλλά πάνω απ' όλα η αίσθηση ότι η επιδίωξη δεν είναι πλέον η επιβίωση αλλά ο πλουτισμός, οδηγεί κάποιες φορές στην ανάδυση ενός σκληρού ανταγωνισμού, στον οποίο όλα επιτρέπονται. Έτσι κι αλλιώς, όλοι οι παραγωγοί δεν συνιστούν ένα αδιαφοροποίητο σύνολο ίσων μεταξύ τους υποκειμένων. Αντίθετα, ανταγωνισμοί και ιεραρχικές σχέσεις εμφανίζονται ανάμεσά τους, οι οποίες αμβλύνονται ή εντείνονται βαθμιαία και αντίστοιχα στην εμφάνιση εξωγενών ή ενδογενών παραγόντων.²²⁴ Ο Χρήστος, ο οποίος απολαμβάνει μεγάλου κύρους στην κοινότητα λόγω της μακρόχρονης παράτυπης καλλιέργειας, σε μια συζήτηση κατά τη διάρκεια ενός γαμήλιου γλεντιού

νερό. Το νερό σχεδόν καλύπτει το πρόσωπό του έτσι ώστε με τον παραμικρό κυματισμό, ο άνθρωπος θα πνιγεί.

²²⁴Godelier M., 2005, *Μαρξιστικοί Ορίζοντες στην Ανθρωπολογία*, τ. Α', μτφ.-επιμ. Παραδέλλης Θ., Gutenberg: Αθήνα, σ. 80.

στο Περιθώριο θέτει το ζήτημα γλαφυρά κερδίζοντας την επιδοκimasία όλων των παριστάμενων:

Για κάθε άντρα που πεθαίνει, δέκα ρουφιάνοι γεννιούνται!

Οι καπνοπαραγωγοί επιλέγουν μια πρακτική στην οποία στρατηγικά προσδίδουν ηθικό βάρος προκειμένου να αποκτήσει κύρος νομιμότητας. Έτσι, η νομιμότητα δεν αποτελεί ένα «φυσικό» πλέγμα κανόνων και υποχρεώσεων, αλλά μάλλον αναδύεται μέσα από πρακτικές και ιδεολογίες ως ένα πολύπλοκο πλέγμα απόψεων που αλληλεπιδρούν στο πολιτικό, κοινωνικό, οικονομικό και πολιτιστικό επίπεδο παράγοντας τελικά αυτό που οι άνθρωποι θεωρούν νόμιμο.²²⁵ Μοιάζει δηλαδή να διαμορφώνεται μέσα από μια αλληλεπίδραση μεταξύ παραγόντων οι οποίοι στηρίζουν την επιρροή τους στον επίσημο Νόμο αφενός, και αφετέρου σε μια πάντοτε παρούσα και συχνά ισχυρότερη αίσθηση του τι είναι πραγματικά δίκαιο. Στον βαθμό που τα επιχειρήματα κάθε πλευράς κατορθώνουν να ταυτιστούν με έννοιες όπως η ηθική ή τα δικαιώματα, είναι πιθανότερο να επικρατούν.

²²⁵ Andreas P. and Greenhill K. M., *Sex, Drugs, and Body Counts: The Politics of Numbers in Global Crime and Conflict*, ό. π., σσ. 23-45 και γενικότερα Donnan H., Wilson M. T., 1999, *Borders: Frontiers of Identity, Nation and State*, Berg: Oxford.

3. Τελικά, το παράνομο ανεβάζει και την τιμή ... Αγορά, Αξία

Τον Ιανουάριο του 2015, σε μια συζήτηση στο σπίτι του Φάνη, ενός καπνοκαλλιεργητή από το Περιθώριο, όπου εκτός από τον ίδιο ήταν ακόμη παρόντες και ο αδελφός του με την οικογένειά του, η συζήτηση είχε ξεκινήσει με τις αναμνήσεις των περασμένων χρόνων από την καπνοκαλλιέργεια και τις δυσκολίες της. Ενώ τα κεράσματα στο φιλόξενο σπίτι κατέφταναν σχεδόν ασταμάτητα, βρεθήκαμε να μιλάμε για το παρόν:

Ο κόσμος ξεκίνησε πάλι να βάζει καπνά με την κρίση. Ξεκίνησε τότε. Τα χωράφια ήτανε όλα χέρσα κι αρχίσανε πάλι. Τι να κάνουνε; Αφού δεινοπαθούμε. Δεν υπάρχουνε, δεν έχουμε έσοδα από κάπου αλλού. Άμα ο άλλος έχει την οικογένεια και πεινάει, τι να κάνει;

Αυτό που θα επιχειρηθεί να δειχθεί εδώ με βάση το εθνογραφικό υλικό είναι πως στην πραγματικότητα οι καπνοκαλλιεργητές προχωρούν σε μια ερμηνεία του οικονομικού κλίματος που τους περιβάλλει και το οποίο χαρακτηρίζεται από την προοδευτική εδραίωση την Αγοράς ως ρυθμιστικού παράγοντα της οικονομικής δραστηριότητας. Εντασσόμενοι κι οι ίδιοι στο κλίμα αυτό επιδιώκουν να επιβάλλουν σε ένα τοπικό επίπεδο τις δικές τους εννοιολογήσεις οι οποίες αν και ενίοτε εντάσσονται στην κυρίαρχη ρητορική, ταυτόχρονα την αντιστρατεύονται καθώς στηρίζονται σε διαφορετικές προσλαμβάνουσες και υπηρετούν διαφορετικό σκοπό.

Αγορά

Τα λόγια του Φάνη έρχονται σε συμφωνία με τη γνώμη όλων όσοι συμμετείχαν στην έρευνα και οι οποίοι όταν στην πορεία της συζήτησης χρειαζόταν να καθορίσουν χρονικά την επαναδραστηριοποίησή τους στην καλλιέργεια του καπνού, στερεότυπα συνέδεαν την απόφασή τους αυτή με την εφαρμογή των «προγραμμάτων διάσωσης» και τη συμμετοχή των υπερεθνικών οργανισμών στον σχεδιασμό και την επιβολή των πολιτικών που μέσα σε λιγότερο από μια δεκαετία μετέβαλαν τόσο δραστικά την εικόνα της ελληνικής κοινωνίας. Οι πολιτικές αυτές περιλαμβάνουν κυρίως ιδιωτικοποιήσεις, απορρύθμιση της αγοράς εργασίας, λιτότητα και ραγδαία

αποδόμηση του Κράτους Πρόνοιας.²²⁶ Με την εδραίωση της οικονομίας της Αγοράς, το κράτος όλο και περισσότερο εγκαταλείπει τον ρυθμιστικό του ρόλο προς όφελος ημι-αυτόνομων μη κυβερνητικών οργανισμών.²²⁷ Αυτό συνεπάγεται μια αποκέντρωση του κινδύνου προς το άτομο, το οποίο αντιμετωπίζεται πια ως η βασική μονάδα της οικονομίας.²²⁸ Ο Καρλ Πολάνυι περιγράφει αυτήν την λειτουργία ως εξής: «Η παραγωγή είναι μια αλληλεπίδραση ανθρώπου και φύσης· αν οργανωθεί με βάση έναν αυτορρυθμιζόμενο μηχανισμό αντιπραγματισμού και ανταλλαγής, τότε άνθρωπος και φύση θα πρέπει να υπαχθούν στη δράση της, να γίνουν αντικείμενα προσφοράς και ζήτησης, μ' άλλα λόγια να θεωρηθούν εμπορεύματα, προϊόντα που παράγονται προς πώληση».²²⁹

Οι αγρότες της περιοχής του Αγρινίου, αναγνωρίζουν ρητά ως σημείο καμπής την πρώτη εμπλοκή του ΔΝΤ στις οικονομικές υποθέσεις της χώρας. Επαναλαμβάνουν επίμονα ότι για τη δική τους διαρκώς επιδεινούμενη οικονομική κατάσταση ευθύνονται αποφάσεις που λαμβάνονται κι επιβάλλονται «απ' έξω», «από την *Ευρώπη*» και το «*ΔΝΤ*», κι εφαρμόζονται ασμένως από το εγχώριο πολιτικό σύστημα. Αυτό στο οποίο αναφέρονται, είναι φυσικά η παρατηρούμενη τις τελευταίες δεκαετίες ένταση στην εφαρμογή φιλελεύθερων πολιτικών με σκοπό την επικράτηση της οικονομίας της αγοράς στις περισσότερες περιοχές του πλανήτη, ενώ με την αφορμή της οικονομικής κρίσης από το 2008 και μετά, πεδίο εφαρμογής αυτού του τύπου διακυβέρνησης αποτελούν οι χώρες της λεγόμενης Ευρωζώνης με προεξάρχουσες τις χώρες του Νότου, και ιδιαίτερα την Ελλάδα.

Αυτό που εντυπωσιάζει είναι το ότι, όπως κατέδειξε η έρευνα, οι καπνοκαλλιεργητές του Αγρινίου αποδέχονται πολλά από τα βασικά προτάγματα του σύγχρονου καπιταλισμού, αλλά ταυτόχρονα τα ερμηνεύουν με τους δικούς τους όρους. Αντιλαμβανόμενοι την υποχώρηση του Κράτους από τον ρυθμιστικό του ρόλο, υποχώρηση που συνοδεύεται εξάλλου κι από την κατάρρευση του αναιμικού πλαισίου

²²⁶ Για μια περιγραφή του σύγχρονου καπιταλιστικού τρόπου οργάνωσης της οικονομίας, βλ. Βαρουφάκης Γ., 2007, *Πολιτική οικονομία: Η οικονομική θεωρία στο φως της κριτικής*, Αθήνα: Gutenberg, σ. 465.

²²⁷ Narotzky S. and Smith G., *Immediate Struggles People, Power and Place in Rural Spain*, ό. π., σσ. 22-23.

²²⁸ Ferguson J. and Gupta A., *Spatializing States: Toward an Ethnography of Neoliberal Governmentality*, ό. π., σ. 990.

²²⁹ Πολάνυι Κ., *Ο μεγάλος μετασχηματισμός*, ό. π., σ. 130.

κοινωνικής προστασίας που είχε οικοδομηθεί τις τελευταίες δεκαετίες (ιατροφαρμακευτική περίθαλψη, απονομή συντάξεων, διάφορα επιδόματα), δημιουργούν μια «γκρίζα», ανύπαρκτη στις επίσημες στατιστικές οικονομία, η οποία ρυθμίζεται σύμφωνα με τους νόμους της Αγοράς. Ο Κώστας, ένας καλλιεργητής ο οποίος επέστρεψε στο χωριό από την Αθήνα όπου ήταν άνεργος το 2013, για να ασχοληθεί με την παράτυπη καλλιέργεια και παράνομη πώληση καπνού, έχει θεωρητικοποιήσει αυτή την άποψη ακόμη περισσότερο:

Θα 'θελα να έχω προστασία από το κράτος. Μου 'λεγε ένας ξαδερφός μου πως στη Σουηδία έχει επίδομα ανεργίας χίλια ευρώ το μήνα! Κι άλλα... Πολλά... Εδώ όμως δεν υπάρχουν αυτά. Γι' αυτό κι εγώ, βάζω καπνό για πούλημα. Είμαι ελεύθερος έτσι. Δεν έχω συνέταιρο ούτε το κράτος ούτε καμιά εταιρεία. Είμαι αφεντικό. Προχωράω μόνος μου και κονομάω μόνος μου.

Η λέξη με την οποία συνήθως περιγράφουν οι καπνοκαλλιεργητές την παράνομη διάθεση του καπνού είναι «πούλημα» ή «ελεύθερο πούλημα». Αυτό που εννοείται είναι ότι πρόκειται για μια αποδεκτή διαδικασία μιας και περιλαμβάνει την πώληση ενός αγαθού του οποίου η κυκλοφορία επιτρέπεται από τον νόμο. Το μόνο στοιχείο που κάνει τη διαδικασία παράνομη είναι η αποφυγή κάθε κρατικής ρυθμιστικής παρέμβασης. Πρόκειται για μια πρόσληψη η οποία συνειδητά οδηγεί στη συσκότιση των ορίων μεταξύ νόμιμου και παράνομου, που επιτρέπει στους ανθρώπους αυτούς να αυτοπροσδιορίζονται ως επαγγελματίες, δηλαδή παραγωγοί και έμποροι – μέλη της κοινότητας. Γίνεται έτσι φανερό πως οι άνθρωποι αυτοί ιδιοποιούνται κυρίαρχες έννοιες του σύγχρονου καπιταλισμού όπως ελεύθερο εμπόριο ή ελεύθερη επιχειρηματικότητα. Αντί όμως να σταματήσουν σε μια άκριτη αποδοχή της κυρίαρχης αφήγησης για την αγορά, την ερμηνεύουν εναλλακτικά καταλήγοντας να την ανταγωνίζονται έμπρακτα. Αυτή η εξοικείωσή τους με θεμελιώδεις αρχές του καπιταλισμού είναι το όπλο τους στην παρούσα ιστορική συγκυρία για να αντιδράσουν στην επιχειρούμενη περιθωριοποίησή τους.

Παρομοίως ο Νίκος, ο οποίος δεν έχει καμιά άλλη πηγή εισοδήματος εκτός από αυτό που προέρχεται από την πώληση του (λαθραίου) καπνού και είναι ο αδελφός του Φάνη στο σπίτι του οποίου γινόταν η αρχική συζήτηση, εξηγεί τους λόγους που οδήγησαν όχι μόνο τον ίδιο, αλλά και τους υπόλοιπους να ασχοληθούν με την

καπνοκαλλιέργεια ως εξής:

Ξέρεις γιατί γύρισε ο καπνός πάλι πίσω και βάζει ο κόσμος; Γιατί έχει τιμή! Όταν πουλιέται ο καπνός τώρα δεκαπέντε ευρώ το κιλό π.χ., είναι λεφτά! Αν είχε δύο ή τρία ευρώ το κιλό δε θα 'βαζε κανένας. Γιατί έχει τιμή!

Η «τιμή» για την οποία έκανε λόγο ο Νίκος είναι τα δεκαπέντε ευρώ ανά κιλό κομμένου χύμα καπνού, έτοιμου για χρήση. Ο παραγωγός, που έχει πάντα τη δυνατότητα να συνάψει συμβόλαιο με κάποια καπνοβιομηχανία (στην περιοχή δραστηριοποιείται κυρίως η Philip Morris μέσω της θυγατρικής της Παπαστράτος ΑΒΕΣ) και να διαθέσει τον καπνό που παράγει νόμιμα, γνωρίζει πως τα χρήματα που θα έπαιρνε σ' αυτήν την περίπτωση θα ήταν στην καλύτερη περίπτωση το 1/5 της τιμής που πετυχαίνει διαθέτοντας τον καπνό παράνομα, δηλαδή τρία ευρώ/κιλό. Με αυτόν τον τρόπο, η «τιμή» διαμορφώνεται μέσα από την αποφυγή όλων των «θεσμικών» παραγόντων μεσολάβησης (χονδρεμπόρων, εξαγωγέων, εισαγωγέων, κράτους, λιανεμπόρων κλπ.) και υπακούει μόνο στον θεμελιώδη νόμο της αγοράς: τον νόμο της προσφοράς και ζήτησης. Ενεργούν όπως οι συγχωριανοί τους που εγκαταστάθηκαν στα αστικά κέντρα, αλλά με μια σημαντική διαφορά: η επιλογή της πρακτικής αυτής, οφείλεται σε όλες σχεδόν τις περιπτώσεις στο ότι ήδη βρίσκονται κάτω από το όριο της επιβίωσης και της αναπαραγωγής του αγροτικού νοικοκυριού λόγω δανεισμού, αυξημένων οικονομικών υποχρεώσεων όπως σπουδές των παιδιών, κλπ. Φαίνεται πως στρέφονται εκεί, αφού όμως πρώτα η παραδοσιακή αλληλεγγύη της κοινότητας είτε έχει καταρρεύσει, είτε έχει καταστεί εκ των πραγμάτων ανενεργή, αφού τα περισσότερα μέλη της βρίσκονται στην ίδια θέση.²³⁰ Αφού δηλαδή έχει χαθεί το δίχτυ ασφαλείας που συνιστούσε η λειτουργία μηχανισμών αναδιανομής στο εσωτερικό της παραδοσιακής κοινότητας.²³¹

Σύμφωνα με τους Comaroff και Comaroff «οι παράνομες οικονομίες είναι συχνά οι πιο τέλειες εκφάνσεις της αρχής της προσφοράς και ζήτησης», ενώ «το κέρδος

²³⁰ Scott J. C., *The Moral Economy of the Peasant: Rebellion and Subsistence in Southeast Asia*, ό. π., σ. 23.

²³¹ Νιτσιάκος Β., Πεκλάρι: Κοινωνική Οικονομία Μικρής Κλίμακας, ό. π., σσ. 81-86.

μεγιστοποιείται στις ρωγμές μεταξύ νόμιμου και παράνομου εμπορίου».²³² Ενδιαφέρον παρουσιάζει από την άποψη αυτή η ανάπτυξη ανταγωνιστικών σχέσεων μεταξύ των παραγωγών, η οποία ερμηνεύεται εδώ ως κάποιου είδους προσαρμογή τους στα κελεύσματα της Αγοράς. Κάποιοι καλλιεργητές παραπονιούνται γιατί οι γείτονές τους, οι οποίοι επωφελήθηκαν πρώτοι από την παράνομη πώληση καπνού, προσπάθησαν να αποθαρρύνουν τους ίδιους από το να εμπλακούν στην πρακτική αυτή. Ο Φάνης και ο αδελφός του αποδίδουν τη στάση αυτή σε καθαρή ιδιοτέλεια:

Δε μας έλεγαν τίποτα! Πού να μπλέξεις τώρα; Αλλά αυτοί έβγαλαν λεφτά!

Ο ανταγωνισμός όμως φαίνεται κυρίως από τον φόβο που βιώνουν διαρκώς για κάποια πιθανή καταγγελία από κάποιον άλλο καλλιεργητή:

Καρφώνει ο ένας τον άλλονε! Αυτό είναι το θέμα τώρα!

Μια άλλη πτυχή αυτού του ανταγωνιστικού κλίματος μεταξύ των καπνοκαλλιεργητών αποκαλύπτει ο Μιχάλης που είναι υπεύθυνος για το πρακτορείο του ΚΤΕΛ:

Από τότε που υποχρεώθηκαν να αναγράφονται παραλήπτης και αποστολέας στα δέματα, βλέπουν το όνομα του παραλήπτη και μετά τον παίρνουν τηλέφωνο και του προτείνουν καλύτερη τιμή. Και κλέβουν τον πελάτη.

Έτσι, φαίνεται ότι η στροφή των συγκεκριμένων αγροτών προς τη λεγόμενη «γκρίζα οικονομία», από μια ενστικτώδης αντίδραση απέναντι στην επιβαλλόμενη περιθωριοποίησή τους, καταλήγει συχνά στην ανάπτυξη μιας δικής τους εκδοχής της οικονομίας της αγοράς, έτσι όπως η τελευταία εκφράζεται κι εφαρμόζεται τις τελευταίες δεκαετίες και ιδιαίτερα μετά το 2009.

Εξάλλου, με την προσθήκη του παράγοντα της παρανομίας δεν αμβλύνονται οι παλιές διαφορές στο πλαίσιο της αγροτικής κοινότητας που προέκυπταν από την πρόσβαση σε εξοπλισμό και υποδομές, όπως γεωργικά μηχανήματα, γεωτρήσεις και

²³² Commaroff J. and Commaroff J. L., 2006, "Law and Disorder in the Postcolony: An Introduction", στο: Comaroff J. and Comaroff J. L. (eds.), *Law and Disorder in the Postcolony*, Chicago: The University of Chicago Press, σ. 5.

αποθηκευτικοί χώροι. Ειδικά η ύπαρξη ή η απουσία των τελευταίων είναι καθοριστικής σημασίας για την επιτυχή διάθεση της παραγωγής, η οποία πραγματοποιείται κατά τη διάρκεια όλου του έτους ή και ακόμα αργότερα, όταν η ποσότητα είναι μεγάλη. Οι μεγάλοι παραγωγοί της προηγούμενης (νόμιμης) περιόδου, διαθέτουν τα μέσα για να πρωταγωνιστήσουν και στη νέα, ανεπίσημη μορφή που παίρνει η καπνοκαλλιέργεια. Αυτό έχει σοβαρές συνέπειες και στο επίπεδο των ρόλων και των ταυτοτήτων που (ανα)δομούνται στο εσωτερικό της κοινότητας και οι οποίοι εξετάζονται αναλυτικά σε άλλο κεφάλαιο αυτής της εργασίας. Σύμφωνα με την Έφη, μια νέα γυναίκα η οποία δραστηριοποιήθηκε στην παράτυπη καπνοκαλλιέργεια όταν λόγω της οικονομικής κρίσης αναγκάστηκε να κλείσει το κατάστημα με γεωργικά εφόδια που διατηρούσε:

Οι ίδιοι που είχανε παλιά τα χωράφια κι εμένα ο πατέρας μου νοίκιαζε, αυτοί ξεκινήσανε και με τα βιρτζίνια στην αρχή που ήτανε επιδοτούμενα όλα. Αυτοί είναι και τώρα «μεγάλοι».

Με τον τρόπο αυτόν, οι παλιές ανισότητες που στηρίζονται στην ιδιοκτησία της γης, είτε διατηρούνται, είτε εντείνονται και πολύ σπάνια δείχνουν να υποχωρούν, γεγονός που ενισχύει την άποψη πως «η διαδικασία της παραγωγής πολιτισμικής διαφοράς συμβαίνει σε έναν συνεχή αλληλοσυνδεόμενο χώρο, στιγματισμένο όμως από οικονομικές και πολιτικές σχέσεις ανισότητας».²³³

Η ύπαρξη τα τελευταία χρόνια μιας σημαντικής παραγωγής, η οποία όμως δεν ανταποκρίνεται στις επίσημες στατιστικές, κάνει «υποχρεωτική» τη μελέτη της ανεπίσημης ή «γκρίζας» οικονομίας που δομείται στη βάση της. Αυτή η ανεπίσημη παραγωγή και κυκλοφορία καπνού, παρόλο που υπακούει στον νόμο της προσφοράς και ζήτησης, στηρίζεται στην ύπαρξη μη «παραγωγικών», με την κλασική έννοια, σχέσεων όπως η οικογένεια ή ευρύτερα η συγγένεια. Το εθνογραφικό υλικό υποδηλώνει πως οι παράτυποι καπνοκαλλιεργητές απορρίπτουν την οικονομία της αγοράς με την αυθαιρεσία και τη διάλυση του κοινωνικού κράτους που αυτή συνεπάγεται. Καταδεικνύεται όμως και η ετοιμότητά τους να ενστερνιστούν όψεις της όπως είναι το ρίσκο, ο ανταγωνισμός, η προσαρμογή στην προσφορά και τη ζήτηση

²³³ Gupta A. and Ferguson J., "Beyond Culture: Space, Identity, and the Politics of Difference", ό. π., σ. 16.

και κυρίως η αυθαιρεσία, οικοδομώντας μια εναλλακτική, ανεπίσημη και σε τελική ανάλυση παράνομη εκδοχή της, με σκοπό την εξασφάλιση της καθημερινής διαβίωσης των οικογενειών τους.

Αξία

Χρήσιμη αποδεικνύεται η προσέγγιση ανθρωπολόγων οι οποίοι θεωρούν πως η βασική αντίφαση που βιώνουν οι κάτοικοι της υπαίθρου ανάγεται στην αλλαγή προσανατολισμού από τις αξίες χρήσης στις παραδοσιακές κοινωνίες, προς τις ανταλλακτικές αξίες που εμφανίζονται υπό την εμβάθυνση της καπιταλιστικής ενσωμάτωσης.²³⁴ Τονίζεται ωστόσο, πως ακριβώς αυτή η αντίθεση ενσταλλάσσει ζωή στις κοινότητες.²³⁵ Έχει ήδη αναφερθεί η λειτουργία του καπνού στην περιοχή της Αιτωλοακαρνανίας ως συμβολικό σύστημα, παράλληλα με την ανάδειξή του ως το κυριότερο εμπορευματικό προϊόν που παρήγε ο νομός για πολλές δεκαετίες. Με την επιλογή της συγκεκριμένης πρακτικής από τους αγρότες του Περιθωρίου, υπό τους όρους που αυτή σχηματοποιείται, αποδεικνύεται η διαρκής, μερική τους ενσωμάτωση στο παγκόσμιο, προσανατολισμένο στην Αγορά, οικονομικό σύστημα. Μια ενσωμάτωση ωστόσο που δεν συνεπάγεται την απόλυτη, μονολιθική καπιταλιστική ολοκλήρωση, αλλά αντίθετα μια εξειδικευμένη μορφή μετασχηματισμού, η οποία επιπλέον είναι ιδιαίτερα ευαίσθητη στην τοπικότητα.

Επιπλέον, προκειμένου να επιτύχουν την απαραίτητη νομιμοποίηση, οι παράτυποι καπνοκαλλιεργητές προβαίνουν σε διάφορες αξιολογήσεις της πρακτικής τους. Η συνειδητοποίηση της αξίας, είναι πάντα μια διαδικασία σύγκρισης. Προϋποθέτει λοιπόν πάντα ένα (έστω φανταστικό) ακροατήριο. Για το υποκείμενο, το ακροατήριο αυτό είναι πάντα η κοινωνία.²³⁶ Ο καπνός γίνεται έτσι «μονάδα αξίας» αφού η παραγωγή και η επιτυχημένη πώλησή του συνεπάγεται κύρος, ανωτερότητα, αίσθηση αξιοσύνης και σεβασμό στο πλαίσιο της κοινότητας. Γίνεται αντιληπτός σαν μια υλοποιημένη αξία ο ίδιος αφού αποθηκεύεται, μετακινείται, καταναλώνεται, βρίσκει

²³⁴ Taussig M., 2003, *Law in a Lawless Land*, Chicago: The University of Chicago Press, σσ. 117-120 και 209-211.

²³⁵ Narotzky S., *New Directions in Economic Anthropology*, ό. π., σ. 67.

²³⁶ Graeber D., *Toward an Anthropological Theory of Value: The False Coin of Our Own Dreams*, ό. π., σσ. 87-89.

θέση σε διαφορετικές κοινωνικές περιστάσεις και συγκείμενα.²³⁷ Μια φράση που ακούστηκε επανειλημμένα κατά τη διάρκεια της έρευνας ήταν η εξής:

Για μας εδώ ο καπνός έχει άλλη αξία!

Πρόκειται για μια αξία η οποία υλοποιείται και νοηματοδοτείται εντός ενός συγκεκριμένου κοινωνικού περιβάλλοντος. Ακριβώς αυτός ο τοπικός της χαρακτήρας είναι που τελικά την κάνει ευάλωτη σε διαφορετικές θεωρήσεις (όπως λ.χ. αυτή των κρατικών φορέων) και άρα πρέπει να διαφυλαχθεί.

Μια ενδιαφέρουσα προοπτική δίνει ο Appadurai ο οποίος υποστηρίζει πως τα νοήματα που συνοδεύουν τα πράγματα είναι εγγεγραμμένα στη φόρμα τους, στις χρήσεις τους, στις πορείες τους. Αυτό σημαίνει πως «μόνο μέσα από αυτήν την ανάλυση θα μπορέσουμε να ερμηνεύσουμε τις ανθρώπινες συναλλαγές και υπολογισμούς που τα ζωντανεύουν».²³⁸ Προτάσσεται δηλαδή ο διαχωρισμός της εμπορευματικής φάσης στην κοινωνική ζωή ενός αντικειμένου, καθώς, όπως υποστηρίζει και ο Kopytoff,²³⁹ «κάποια πράγματα κινούνται προς και από το καθεστώς του εμπορεύματος». Υπό αυτήν την προοπτική, η εμπορευματική φάση δεν εξαντλεί τη βιογραφία ενός αγαθού. Αυτή καθορίζεται πολιτιστικά, αφήνοντας πάντα περιθώρια για υποκειμενική χειραγώγηση.²⁴⁰

Όπως αναφέρεται και αλλού σε αυτήν την εργασία, πολλοί καπνοκαλλιεργητές δεν καταφέρνουν να πουλήσουν τελικά την παραγωγή τους είτε λόγω της κακής ποιότητας, είτε (κυρίως) λόγω της αδυναμίας τους να συγκροτήσουν ένα ικανό δίκτυο για τη διάθεσή της. Αυτό όμως δεν τους σταματά από το να προσπαθήσουν ξανά την επόμενη χρονιά. Δείχνουν οι άνθρωποι αυτοί να παλεύουν για έναν σκοπό που με βάση τα οικονομικά δεδομένα στερείται λογικής. Ο D. M. Knight, για να ερμηνεύσει εξίσου «παράλογες» οικονομικές συμπεριφορές που αναπτύχθηκαν στον θεσσαλικό κάμπο με την ανάδυση της οικονομικής κρίσης, επιστρατεύει την βεμπεριανής

²³⁷ Graeber D., στο ίδιο, σ. 75.

²³⁸ Appadurai A., 1986, *The Social life of Things. Commodities in Cultural Perspective*, Cambridge: Cambridge University Press, σ. 5.

²³⁹ Kopytoff I., 1986, "The Cultural Biography of Things: Commoditization as Process", στο: Appadurai A. (ed.), *The Social Life of Things: Commodities in Cultural Perspective*, Cambridge: Cambridge University Press: 64-94 (63).

²⁴⁰ Appadurai A., *The Social life of Things. Commodities in Cultural Perspective*, ό. π., σ. 17.

έμπνευσης έννοια της «wertrational». Μια μορφή αξίας δηλαδή, προσανατολισμένης στη λογική.²⁴¹ Σύμφωνα με τον Βέμπερ, αυτή η μορφή αξίας κάνει την εμφάνισή της σε ηθικά, θρησκευτικά, φιλοσοφικά συγκείμενα κοινωνικής δράσης. Φαίνεται τότε να διαμορφώνεται μια συνειδητή πίστη στην κοινωνική αξία, παρά την αβεβαιότητα ή την εικαζόμενη ανυπαρξία οικονομικού οφέλους.²⁴² Αυτοί λοιπόν που δεν καταφέρνουν να πουλήσουν τον καπνό που παρήγαγαν, δεν διστάζουν να επανεπενδύσουν πόρους κι εργασία, χάρη στην κοινωνική αξία με την οποία είναι σύμφυτο το αντικείμενο της επιδίωξής τους.

Παρά το ότι ο καπνός θεωρείται ως ένα κατ' εξοχήν εμπορευματικό προϊόν, για τους καπνοπαραγωγούς του Αγρινίου έχει, μέσα από τη μακρόχρονη ενασχόλησή τους μαζί του, αποκτήσει σίγουρα κι άλλες διαστάσεις. Ας μου επιτραπεί σε αυτό το σημείο να καταθέσω μια προσωπική εμπειρία κατά τη διάρκεια της έρευνας. Σε όλα τα σπίτια που επισκέφτηκα οι άνθρωποι με τους οποίους συνομίλησα, δεν παρέλειψαν φεύγοντας να μου δωρίσουν ένα σακουλάκι από τον καπνό της δικής τους παραγωγής που το εμφάνιζαν την τελευταία στιγμή με περηφάνεια. Συνόδευαν αυτήν τη χειρονομία με μια φράση όπως:

Για να μας θυμάσαι, να καπνίζεις κανένα τσιγαράκι απ' τον καπνό μας.

Ένωθα σε αυτές τις στιγμές πως με την εμφάνιση του καπνού επισφραγιζόταν η δημιουργία μιας σχέσης βασισμένης σε ένα είδος καλόβολης συνενοχής, ένα είδος μέθεξης σχεδόν τελετουργικής. Σύμφωνα με τον Mauss είναι μια διαδικασία κατά την οποία «οι ψυχές αναμειγνύονται με τα πράγματα και τα πράγματα με τις ψυχές. Πρόσωπα και πράγματα βγαίνουν το καθένα από τη σφαίρα τους και συμπλέκονται μεταξύ τους».²⁴³ Αυτές τις στιγμές ο καπνός αποκτούσε μια αξία κοινωνική, που περιγράφεται ίσως καλύτερα από τη λέξη σπουδαιότητα,²⁴⁴ γινόταν η υλική αποτύπωση όλου του πλέγματος των σκοπών, σχέσεων, προσδοκιών που συνόδευαν

²⁴¹ Knight D. M., "Opportunism and Diversification: Entrepreneurship and Livelihood Strategies in Uncertain Times", ό. π., σσ. 117-144. Βλ. επίσης, Sen A., 1977, Rational Fools: A Critique of the Behavioral Foundations of Economic Theory. "Philosophy and Public Affairs", 6 (4): 317-44.

²⁴² Weber M., 1978 [1922], Economy and Society: An Outline of Interpretive Sociology, Berkley: University of California Press.

²⁴³ Mauss M., 1979, *Το Δώρο. Μορφές και Λειτουργίες της Ανταλλαγής στις Αρχαϊκές Κοινωνίες*, μτφ. Σταματοπούλου-Παραδέλλη Α., Αθήνα: Καστανιώτης, σ. 91.

²⁴⁴ Graeber D., ό. π., σ. 55.

τόσο τη δική μου εμπλοκή στο πεδίο της έρευνας, όσο και τη συμμετοχή των συνομιλητών μου σ' αυτή. Πάνω απ' όλα λειτουργούσε αυτή η χειρονομία, σαν μια παρήγορη επιβεβαίωση πως σ' ένα περιβάλλον όπου η αξία των πάντων, από τα εμπορεύματα και την εργασία, ως την ίδια τη γη υποτιμάται μαζικά και καθημερινά, προκαλώντας τις δραστικές και θεαματικές μεταβολές των τελευταίων χρόνων, η αξία των κοινωνικών σχέσεων παραμένει αμετάβλητη.

Η παραγωγή και η διακίνηση του καπνού θέτουν ένα υπόδειγμα τοπικής οικονομίας, βασισμένο σε μια παράνομη/παράτυπη παραγωγική πρακτική. Οι καπνοπαραγωγοί ερμηνεύουν και επιβάλλουν τις δικές τους αντιλήψεις για την οικονομική δικαιοσύνη και το δίκαιο μέσα από τη συμμετοχή τους σε δραστηριότητες που αμφισβητούν το επίσημο δίπολο νομιμότητα/παράνομία. Στην πορεία αυτή εμπλέκονται μια σειρά από αξιολογήσεις. Ειδικά σε καιρούς κρίσης, η κοινωνία μετατρέπεται σε ένα πεδίο όπου εμφανίζονται συγκεκριμένοι τύποι αξίας που μπορεί να είναι αντικείμενο προάσπισης ή αμφισβήτησης.²⁴⁵ Πάντα όμως είναι ο τρόπος με τον οποίο τα δρώντα υποκείμενα νοηματοδοτούν τη δράση τους, η οποία διαμορφώνεται στην οικιακή σφαίρα και γίνεται προσιτή κι αναγνωρίσιμη από το συλλογικό ακροατήριο που συνιστά η κοινότητα.

²⁴⁵ Graeber D., *Toward an Anthropological Theory of Value: The False Coin of Our Own Dreams*, ό. π., σ. 88.

4. *Εμείς από πάντα, μόνο τον καπνό ξέρουμε. Ταυτότητες*

Στην ευρύτερη περιοχή του Αγρινίου ο καπνός ταξινομείται όχι μόνο σαν πλουτοπαραγωγική πηγή αλλά και σαν πολιτιστικό σύμβολο, οδηγώντας τους ερευνητές στη διαπίστωση της ύπαρξης μιας «κουλτούρας του καπνού» η οποία αποτελεί «κυρίαρχο συμβολικό σύστημα», σε ζητήματα εμπορικών δικτύων, έμφυλης ταυτότητας, γαμήλιων στρατηγικών.²⁴⁶ Επηρεασμένη η συζήτηση αυτή από τις θεωρητικές διαπιστώσεις του Π. Μπουρντιέ για το *habitus* αντιμετωπίζει την καπνοκαλλιέργεια ως πολιτισμική και συμβολική δημιουργία που διαρκώς επανεπικυρώνεται μέσω της αλληλεπίδρασης δράσης και δομής. Ο Μπουρντιέ ορίζοντας το *habitus* κάνει λόγο για «συστήματα διαρκών και μεταθέσιμων προδιαθέσεων, δομημένες δομές προδιατεθειμένες να λειτουργούν ως δομούσες δομές (...) οι οποίες μπορούν να προσαρμόζονται αντικειμενικά στον σκοπό τους».²⁴⁷

Φαίνεται εξάλλου, πως η ενασχόληση με μια παράνομη πρακτική (μπορεί να) σκοπεύει (και) στην ανάκτηση του χαμένου κοινωνικού status που συνεπάγεται η ιδιότητα του καπνοκαλλιεργητή, σαν μια επένδυση για την αύξηση του συμβολικού κεφαλαίου. Αυτό συνδέεται τελικά με την έννοια της τιμής, ενός παράγοντα με ιδιαίτερη σημασία για τη συγκρότηση του εαυτού στο πλαίσιο των ομάδων της υπαίθρου,²⁴⁸ όπως αυτή που εξετάζεται εδώ. Σε όλη τη διάρκεια της έρευνας, όλοι ανεξαιρέτως οι συνομιλητές, εξέφρασαν ρητά την οικειότητα που νιώθουν σχετικά με τη συγκεκριμένη παραγωγική δραστηριότητα, την απογοήτευση και το αίσθημα ματαίωσης που συνεπάγεται γι' αυτούς η διακοπή της, αλλά και την προοπτική που τους δίνει η εκ νέου ενασχόλησή τους με αυτήν. Σύμφωνα με τον Ν. Καμπέρη, «η άδεια καπνού για τον ιδιοκτήτη παραγωγό ήταν το κέντρο της «κοινωνικής του ταυτότητας» (ιδιοκτησία, όνομα, παραγωγικές δεξιότητες) και της διαπραγματευτικής του δύναμης απέναντι στον έμπορο, τον πολιτικό, το πιστωτικό σύστημα, τη γαμήλια αγορά, τα ζητήματα υγείας, τις κοινωνικές σχέσεις και τα συμβολικά συστήματα».²⁴⁹

²⁴⁶ Καμπέρης Ν., *Αγροτική Κρίση, Εργασιακή Ανασφάλεια και Κοινωνική Αβεβαιότητα στους Νέους Αγρότες*, έρευνα στον Νομό Αιτωλοακαρνανίας, ό. π., σ. 29.

²⁴⁷ Μπουρντιέ Π., 2006, *Η Αίσθηση της Πρακτικής*, μτφ. Παραδέλλης Θ., Αθήνα: Αλεξάνδρεια, σ. 88.

²⁴⁸ Herzfeld M., *Η ποιητική του ανδρισμού. Ανταγωνισμός και ταυτότητα σε ένα ορεινό χωριό της Κρήτης*, ό. π., αλλά και Campbell J. K., 1964, *Honour, family, and patronage: A study of institutions and moral values in a Greek mountain community*, Oxford: Clarendon Press.

²⁴⁹ Καμπέρης Ν., *Αγροτική Κρίση, Εργασιακή Ανασφάλεια και Κοινωνική Αβεβαιότητα στους Νέους Αγρότες*, έρευνα στον Νομό Αιτωλοακαρνανίας, ό. π., σ. 30. Βλ. επίσης Αγγέλη Μ., *Ο Κόσμος της*

Καπνός ή ανεργία

Μια χαρακτηριστική κι επιγραμματική διατύπωση έδωσε ο Κώστας, ένας άνεργος καπνοκαλλιεργητής, για τον οποίο η οικογενειακή επιβίωση εξαρτάται απόλυτα από την παράνομη πώληση καπνού αφού δεν διαθέτει κανένα άλλο οικογενειακό εισόδημα. Τον συνάντησα στο σπίτι του, στο Περιθώριο, το καλοκαίρι του 2016 και γνώρισα αυτόν και τα τρία από τα πέντε παιδιά του. Μιλώντας μαζί του για τις εναλλακτικές λύσεις για εύρεση εργασίας στο χωριό μετά την κατάργηση του καπνού, διαπιστώνει κανείς αμέσως τη δεινή θέση στην οποία βρέθηκε ο άνθρωπος αυτός, ο οποίος εκτός από τις καθημερινές υποχρεώσεις πρέπει να βρει τρόπο να καλύψει τα έξοδα σπουδών του μεγάλου του γιου που σπουδάζει στην Αθήνα. Για τον Κώστα λοιπόν:

Οι οικογένειες στα χωριά τα δικά μας, μόνο με τα καπνά ζούσανε. Με το που τα κόψαν, είναι σαν να μας έκοψαν το οξυγόνο. Μόνο αυτά μπορούμε να καλλιεργήσουμε. Ούτε θέλουμε να καλλιεργήσουμε κάτι άλλο.

Έχει υποδειχθεί πως οι παραγωγικές σχέσεις και διαδικασίες, δεν μπορούν να διαχωριστούν από τις πολιτισμικές τους εκφάνσεις οι οποίες με τη σειρά τους παράγονται κι ενσωματώνονται υλικά.²⁵⁰ Οι καπνοκαλλιεργητές βιώνουν έναν πολιτιστικό εκφυλισμό, τόσο λόγω της αφόρητης πίεσης που τους ασκείται από τις βίαιες μεταβολές που λαμβάνουν χώρα, όσο και λόγω της ίδιας της κατάργησης της καπνοκαλλιέργειας.²⁵¹ Μια ενδιαφέρουσα πτυχή αυτής της συζήτησης αφορά τους άνεργους άνδρες που βρίσκουν μια (έστω ευκαιριακή) διέξοδο από την

εργασίας: *Γυναίκες και άνδρες στην παραγωγή και επεξεργασία του καπνού (Αγγίνιο 19ος-20ος αι.)*, ό. π., σ. 192.

²⁵⁰ Narotzky S., *New Directions In Economic Anthropology*, ό. π., σ. 7 και Σπυριδάκης Μ., *Εργασία και κοινωνική αναπαραγωγή στη ναυπηγοεπισκευαστική βιομηχανία του Πειραιά*, ό. π., σ. 50.

²⁵¹ Ο Πολάνυι, εξετάζοντας την περίοδο της αποικιοκρατίας τονίζει πως, συχνά «η έμφαση στην εκμετάλλευση τείνει να κρύψει απ' τα μάτια μας το ακόμη σπουδαιότερο ζήτημα του πολιτιστικού εκφυλισμού», και ότι η καταστροφή κοινοτήτων μπορεί να είναι «το άμεσο αποτέλεσμα της ραγδαίας και βίαιης κατάλυσης των βασικών τους θεσμών (ανεξάρτητα από το αν στην όλη διαδικασία παρεμβλήθηκε βία). Οι θεσμοί αυτοί διαταράσσονται από το γεγονός ότι μία οικονομία της αγοράς επιβάλλεται σε μία κοινωνία που είναι οργανωμένη διαφορετικά (...) πράγμα που αποτελεί τον πιο σύντομο δρόμο για την εξάλειψη όλων των πολιτισμικών θεσμών μιας οργανικής κοινωνίας». Πολάνυι Κ., *Ο μεγάλος μετασχηματισμός*, ό. π., σ. 158. Βλ. επίσης, Δαμιανάκος Στ., *Από τον Χωρικό στον Αγρότη. Η Ελληνική Αγροτική Κοινωνία Απέναντι στην Παγκοσμιοποίηση*, ό. π., σ. 41.

περιθωριοποίηση στην παράτυπη καπνοκαλλιέργεια.

Η πλειοψηφία των συμμετεχόντων στην έρευνα ήταν άνδρες μεταξύ 30 και 60 ετών και οι περισσότεροι από αυτούς δήλωσαν άνεργοι. Πρόκειται συνήθως για ανθρώπους που η δόμηση της επαγγελματικής τους ταυτότητας καθορίστηκε από τη μακρόχρονη ενασχόληση με την καπνοκαλλιέργεια, ενασχόληση που ισοδυναμεί με την κατοχύρωση της δεξιότητάς τους (skill) στον τομέα αυτόν.²⁵² Παρόλο που μπορεί να εκτελούν κι άλλες αγροτικές ή γενικότερα χειρωνακτικές δουλειές ανεπίσημα,²⁵³ με σκοπό να συμπληρώσουν το οικογενειακό εισόδημα, αντιλαμβάνονται αυτού του είδους την απασχόληση σαν κάτι το προσωρινό και αναφέρονται σ' αυτές με τη λέξη «μεροκάματα» ενώ η βασική εργασιακή ταυτότητα με την οποία αυτοπροσδιορίζονται είναι αυτή του ανέργου. Τέτοιες εργασίες αφορούν συνήθως το καθάρισμα του κήπου κάποιου γείτονα, οικοδομικές εργασίες που δεν απαιτούν μεγάλο βαθμό εξειδίκευσης και κυρίως η διατήρηση ενός μικρού αριθμού ζώων για την κάλυψη των αναγκών της οικογένειας σε γαλακτοκομικά προϊόντα κλπ. Εξάλλου, με την οικονομική κρίση και την πίεση που ασκείται στα οικονομικά όλων των μελών της κοινότητας, αυτού του τύπου οι εργασίες έχουν γίνει πια σπάνιες, καθώς καλύπτονται στις περισσότερες περιπτώσεις με την προσωπική εργασία. Σημαντικό επίσης είναι το γεγονός ότι ο καπνός δεν αντικαταστάθηκε ποτέ από κάποια άλλη εξίσου αποδοτική καλλιέργεια ενώ οι ελπίδες των αγροτών για την ανάπτυξη καλλιεργειών όπως η στέβια ή τα σπαράγγια διαψεύστηκαν παρά τις περί του αντιθέτου διαβεβαιώσεις επίσημων φορέων όπως Ένωση Γεωργικών Συνεταιρισμών της περιοχής. Σύμφωνα με τον Γιάννη:

Εγώ είμαι εδώ και τόσα χρόνια άνεργος. Μετά απ' τα καπνά δεν έγινε τίποτα. Κάνω κανένα μεροκάματο αλλά πού να φτάσει; Και η οικογένεια; Τα έξοδα; Οι υποχρεώσεις; Σου λέει η ένωση βάλε ροδιές, βάλε σπαράγγια, βάλε βανίλιες, σου λέει μια τιμή στην αρχή, άλλη βγαίνει στο τέλος. Μπαίνει μέσα ο παραγωγός. Κάνουνε συμφωνία για τόσα χρόνια, σε δεσμεύει. Τι να κάνεις; Δεν ξέρεις τι να κάνεις. Γι' αυτό ο κόσμος γύρισε

²⁵² Για τη σημασία της επαγγελματικής ταυτότητας με αυτήν την έννοια (skill) βλ. Narotzky S., *New Directions in Economic Anthropology*, ό. π., σσ. 23-24. Για τη σημασία της επισφάλειας και της ανεργίας, βλ. Καρακιουλάφη Χ., Σπυριδάκης Μ., Γιαννακοπούλου Ε., Καραλής Δ., και Σώρος Γ., 2014, *Ανεργία και εργασιακή επισφάλεια. Διαστάσεις και επιπτώσεις σε καιρό κρίσης*, Αθήνα: Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ.

²⁵³ Για τη σημασία αυτού του τύπου ανεπίσημης εργασίας σε ένα αστικό περιβάλλον βλ. Pardo I., *Managing Existence in Naples Morality, action and structure*, ό. π., σσ. 19-20.

στον καπνό. *Εμάς ο νομός ήτανε από πάντα για τον καπνό.*

Οι έρευνες οι σχετικές με τους άνδρες, τους παρουσιάζουν ως τα μέλη της οικογένειας που έχουν την «υποχρέωση» να βγαίνουν από το σπίτι για να δουλέψουν.²⁵⁴ Στην καθομιλουμένη αυτό εκφράζεται με μια λέξη στην οποία συμπεκνώνονται σχεδόν όλα τα χαρακτηριστικά μιας κανονικότητας στη βάση του ανδρικού φύλου. Ο άνδρας που είναι εργατικός, άξιος, υπεύθυνος, ικανός, αναφέρεται ως «κουβαλητής». Πρόκειται για το ισοδύναμο του αγγλικού όρου «breadwinner». Όλοι οι άνδρες που συμμετείχαν στην έρευνα, εξαρτούν την έμφυλη συγκρότηση του εαυτού τους από τη σχέση τους με την εργασία. Οι άνεργοι άνδρες του Περιθωρίου, οι οποίοι βρέθηκαν στην κατάσταση αυτή με την παρακμή της καπνοκαλλιέργειας, διαθέτουν πενιχρά μέσα προκειμένου να οικοδομήσουν νέες ταυτότητες ανδρισμού και καταλήγουν συχνότατα να αμφισβητούν τον ίδιο τους τον ανδρισμό, αντιλαμβανόμενοι εαυτούς ως κατώτερους, αδύναμους, γερασμένους, τελικά ηττημένους.

Η σχέση τους με τους επίσημους φορείς αποκαλύπτει μια άλλη πτυχή: κρατικές υπηρεσίες όπως ο ΟΓΑ ή οργανισμοί όπως οι τράπεζες οι οποίες συνήθως ενοχλούν σχεδόν καθημερινά τους ανθρώπους αυτούς για ανεξόφλητα χρέη, ή διάφορες εταιρείες (π.χ. τηλεφωνίας) με τις οποίες υπάρχει δυνητικά σχέση χρεώστη – οφειλέτη, προχωρούν σε μια διαρκή επιτήρηση της ζωής τους, στερώντας τους κάθε αίσθηση ιδιωτικότητας.

Γιάννης: *Είχα φτάσει, να χτυπάει το τηλέφωνο και να μην τολμάω να το σηκώσω. Μα θα 'τανε για τα κινητά, μα η τράπεζα, ποτέ για καλό! Παλαβωμάρα σου λέω!*

Αυτή η μορφή εξουσίας ασκείται στην καθημερινή ζωή και επιβάλλει έναν νόμο αλήθειας ο οποίος γίνεται ο άξονας με βάση τον οποίο τα άτομα αναφέρονται στον

²⁵⁴ Παπαταξιάρχης Ε., 1992, *Ο κόσμος του καφενείου: Ταυτότητα και ανταλλαγή στον ανδρικό συμποσιασμό*, στο: Παπαταξιάρχης Ε., Παραδέλλης Θ. (επιμ.), *Ταυτότητες και φύλο στη σύγχρονη Ελλάδα*, Αθήνα: Καστανιώτης, σσ. 209-250, Σπυριδάκης Μ., *Εργασία και κοινωνική αναπαραγωγή στη ναυπηγοεπισκευαστική βιομηχανία του Πειραιά*, ό. π., Hertzfeld M., *Η ποιητική του ανδρισμού. Ανταγωνισμός και ταυτότητα σε ένα ορεινό χωριό της Κρήτης*, ό. π., Bourdieu P., 2001, *Masculine domination*, Stanford: Stanford University Press, Connell R., 1987, *Gender and power*, Stanford: Stanford University Press, Αστρινάκη Ρ., 2002, *Ο άντρας κάνει τη γενιά ή η γενιά τον άντρα; Ταυτότητες, βία, ιστορία στην ορεινή Κρήτη*, διδακτορική διατριβή (αδημοσίευτη).

εαυτό τους και τον οποίο οι άλλοι οφείλουν να αναγνωρίζουν στα άτομα αυτά. Είναι μια μορφή εξουσίας που μετασχηματίζει τα άτομα σε υποκείμενα.²⁵⁵

Η επιδείνωση των οικονομικών σημαίνει μεταβολές και στις επιλογές που διαθέτει ένας άνδρας για να ξοδέψει τον ελεύθερο χρόνο του. Οι άνεργοι άνδρες αποκλείονται έτσι διπλά: όχι μόνο από τον (δημόσιο) χώρο της εργασίας, αλλά επίσης από τη συμμετοχή τους σε διάφορες κοινωνικές δραστηριότητες λόγω των οικονομικών περιορισμών. Ένας άλλος καλλιεργητής, ο Μάνθος, ο οποίος κι αυτός δηλώνει άνεργος λόγω της κατάργησης της καπνοκαλλιέργειας, φανερά απογοητευμένος ανέφερε:

Το καφενείο έχει υποχρεώσεις. Άμα πας θα σε κεράσουν και πρέπει να μπορείς να κάνεις κι εσύ παιχνίδι. Με τι; Άμα κεράσω εγώ πέντε μύρες, εδώ μέσα θα πέσει πείνα.

Η σημασία της συμμετοχής στο δικαίωμα και την υποχρέωση του κέρασματος στη διαμόρφωση της ανδρικής ταυτότητας έχει μελετηθεί. Το κέρασμα, συνιστά δικαίωμα και υποχρέωση. Πρόκειται για μια διαδικασία κατά την οποία η ανδρική ταυτότητα ενδυναμώνεται, μια μορφή εξισωτικής κοινωνικοποίησης, απολύτως θεμελιώδη για τη δόμηση του ανδρισμού.²⁵⁶ «Η μη άσκηση αυτού του δικαιώματος, θέτει υπό αμφισβήτηση τον χαρακτήρα και την κοινωνική υπόσταση του ενήλικου άνδρα και μπορεί να οδηγήσει στην περιθωριοποίηση, στον αποκλεισμό ή ακόμα και στην κοινωνική απαξίωση».²⁵⁷

Ο Bourdieu, επεκτείνοντας την κλασική μαρξική θεωρία του κεφαλαίου, έχει προτείνει έναν τρόπο ερμηνείας των κοινωνικών φαινομένων στη βάση της συσσώρευσης, επένδυσης ή απώλειας πολιτισμικού, κοινωνικού ή συμβολικού κεφαλαίου.²⁵⁸ Η απώλεια κύρους που συνεπάγεται η ανεργία γίνεται έτσι αντιληπτή ως απώλεια κεφαλαίου και οι απόπειρες ανάκτησής του, ως απόπειρες έναρξης ενός νέου κύκλου συσσώρευσης. Μια τέτοια απόπειρα αποτελεί και η εκ νέου ενασχόληση με την καπνοκαλλιέργεια. Ο παράγοντας μάλιστα της παρανομίας, αυξάνει

²⁵⁵ Φουκό Μ., 1991, *Η μικροφυσική της εξουσίας*, μτφ. Τρουλινού Λ., Αθήνα: Ψυλόν, σ. 81.

²⁵⁶ Παπαταξιάρχης Ε., «Ο κόσμος του καφενείου. Ταυτότητα και ανταλλαγή στον ανδρικό συμποσιασμό, ό. π., σ. 222.

²⁵⁷ Παπαταξιάρχης Ε., στο ίδιο., σ. 220.

²⁵⁸ Bourdieu P., 1991, *Language and Symbolic Power*, Harvard University Press.

πολλαπλασιαστικά τα οφέλη από την άποψη της ανάκτησης του χαμένου γοήτρου. Επιτρέπει στο άτομο να προσδώσει νόημα στην κοινωνική του ζωή. Όσο μεγαλύτερος είναι ο κίνδυνος, τόσο μεγαλύτερη και η αναγνώριση της πράξης η οποία συνείρεται με τις αρετές του ηρωισμού και της ανδρείας». ²⁵⁹

Ανδρισμός και καπνός

Συχνά οι καπνοπαραγωγοί του Περιθωρίου χρησιμοποιούν μια λέξη για να περιγράψουν την ανεπίσημη δραστηριότητά τους: τη χαρακτηρίζουν «πατέντα».

Κώστας: Άμα το καλοσκεφτείς δεν είναι και απλό πράμα αυτό που γίνεται τώρα έτσι; Είναι πατέντα. Σου λέει ο άλλος φτάνει μέχρι και στο ίντερνετ να βάλει να πουλάει καπνό. Δεν τα κάνει κι ο καθένας αυτά τα πράματα. Πρέπει να σου κόβει. Πρέπει να το λέει η καρδούλα σου.

Η ικανότητα να βρίσκει κανείς λύσεις εκεί που οι περισσότεροι θα τα παρατούσαν, η εφευρετικότητα, η ευκολία στην επινόηση με βάση τα δεδομένα που η συγκυρία διαμορφώνει, συνδυασμένη με την αδιαφορία για τις νομικές συνέπειες, ενισχύει περαιτέρω τον ανδρισμό στο περιβάλλον του χωριού. Ως «σωστός άντρας» στο περιβάλλον αυτό, δε νοείται αυτός που απλά τα καταφέρνει καλά στη ζωή, αλλά εκείνος που αγωνίζεται και τα καταφέρνει αυτοσχεδιάζοντας όταν οι συνθήκες δεν τον ευνοούν. ²⁶⁰ Η απουσία τέτοιων χαρακτηριστικών όπως η αξιοσύνη και η επινοητικότητα, προκαλεί αντίθετα την καταρράκωση του κοινωνικού γοήτρου και την πτώση σε μια κατάσταση εξάρτησης. Πρόκειται, από την άποψη του συμβολικού κεφαλαίου, για μια αληθινή χρεωκοπία.

Ενδιαφέρον όμως παρουσιάζει και η διαβάθμιση του κύρους που απολαμβάνουν οι καπνοκαλλιεργητές ως συνάρτηση της ποσότητας που καταφέρνουν τελικά να διαθέσουν στην παράνομη αγορά. Ο Πέτρος καθισμένος ένα απόγευμα σε καφενείο της πλατείας του χωριού αποφαινεται:

²⁵⁹ Herzfeld M., *Η ποιητική του ανδρισμού. Ανταγωνισμός και ταυτότητα σε ένα ορεινό χωριό της Κρήτης*, ό. π., σ. 45.

²⁶⁰ Herzfeld M., στο ίδιο, σσ. 81-82.

Η μαγκιά είναι να 'χεις γνωριμίες. Για να πουλήσεις. Το θέμα είναι να μπορέσεις να πουλήσεις. Να 'χεις ανθρώπους.

Συγκεκριμένα, αξιοσέβαστοι μεταξύ τους θεωρούνται όσοι καταφέρνουν να διαθέσουν μόνοι τους ολόκληρη την παραγωγή τους εκμεταλλευόμενοι τον προσωπικό κοινωνικό τους κύκλο και εξασφαλίζοντας έτσι σημαντικό κέρδος. Σύμφωνα με τον Σπυριδάκη, «η εργασιακή ηθική απαιτεί να κατέχει κανείς την «τέχνη» να γνωρίζει ανθρώπους».²⁶¹ Αυτοί που το καταφέρνουν, πετυχαίνουν να μεγιστοποιήσουν το κοινωνικό τους γόητρο και να κερδίσουν τον σεβασμό τόσο μεταξύ των παράτυπων καπνοκαλλιεργητών, όσο και στο εσωτερικό της κοινότητας γενικότερα. Ανακτούν μ' αυτόν τον τρόπο σε μεγάλο βαθμό το κύρος που συνεπαγόταν η καπνοκαλλιέργεια σε προηγούμενες περιόδους οπότε και οι καπνοκαλλιεργητές είχαν μετατραπεί σε «αφεντικά» αφού είχαν τη δυνατότητα να απελευθερώσουν μέλη της οικογένειας από τις εργασίες της καπνοκαλλιέργειας και να προσλάβουν εργάτες γης (συνήθως μετανάστες από την Αλβανία) για να τα αντικαταστήσουν στην παραγωγή.²⁶² Αυτό έχει συνέπειες και στη θέση της οικογένειας στην κοινότητα καθώς η επιτυχημένη παραγωγή και πώληση του καπνού προσδίδει ειδικό βάρος στην αντίληψη των υπόλοιπων μελών της κοινότητας για το οικογενειακό όνομα.²⁶³ Στη χαμηλότερη βαθμίδα βρίσκονται αυτοί που δεν τα καταφέρνουν και αναγκάζονται να πουλήσουν τη σοδειά τους σε χαμηλή τιμή σε κάποιον, ο οποίος έχοντας αναπτύξει ένα ευρύ κύκλωμα διακινητών σε διάφορες πόλεις καταφέρνει να προωθήσει ποσότητες τόνων τον χρόνο.

Η επιτυχημένη διάθεση του καπνού εξαρτάται κι από έναν άλλον παράγοντα: από την ποιότητά του. Και εδώ, επανέρχονται τόσο, τεχνογνωσία όσο και ταυτότητες που είχαν χαθεί μετά την ένταξη της Ελλάδας στην Ευρωπαϊκή Ένωση το 1981 και τη

²⁶¹ Σπυριδάκης Μ., *Εργασία και κοινωνική αναπαραγωγή στη ναυπηγοεπισκευαστική βιομηχανία του Πειραιά*, ό. π., σ. 146.

²⁶² Για την είσοδο των μεταναστών στην ελληνική αγροτική οικονομία και τη σημασία της βλ. ενδεικτικά, Κουτσού Σ., Ανθοπούλου Θ., «Μεταναστευτικές Ροές και Τοπικά Αγροτοπαραγωγικά Συστήματα. Χωρικές και Κοινωνικές Ανασυνθέσεις στον Ύπαιθρο Χώρο», ό. π., σσ. 115-135 και Κασίμης Χ., Ζακοπούλου Έ., Παπαδόπουλος Α., 2003, «Η Συμβολή των Μεταναστών στη Σύγχρονη Οικογενειακή Εκμετάλλευση: μελέτη τριών παραδειγματικών περιοχών» *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 111-112: 9-38.

²⁶³ Για τη σημασία του οικογενειακού ονόματος βλ. Herzfeld M., 1998, *Η ανθρωπολογία μέσα από τον καθρέφτη: Κριτική εθνογραφία της Ελλάδας και της Ευρώπης*, μτφ. Αστρινάκη Ρ., Αθήνα: Αλεξάνδρεια, σ. 47.

σύνδεση της απορρόφησης της παραγωγής, όχι πια με την ποιότητα, αλλά με την ποσότητα.²⁶⁴ Ο Καμπέρης αναφέρεται στον «μερακλή», «νοικοκύρη» καπνοπαραγωγό εκείνης της περιόδου και στην εκτίμηση της οποίας έχαιρε ο ίδιος και η οικογένειά του από την τοπική κοινωνία, αντιδιαστέλλοντάς τον με εκείνον του «αγρότη της πυρκαγιάς», ο οποίος παρήγε καπνό χαμηλής ποιότητας που παρέμενε απούλητος και οδηγούνταν στην καταστροφή με φωτιά, αποδίδοντας στον παραγωγό μια μικρή αποζημίωση από τον ΕΟΚ. Επιβεβαιώνεται εδώ πως η «μαστοριά» και η φήμη που αυτή συνεπάγεται χρησιμοποιούνται προκειμένου να αποκτηθεί έλεγχος σε επιπλέον υλικούς πόρους ή επιπλέον κοινωνικό κύρος.²⁶⁵ Έτσι, στις περιπτώσεις που η ενασχόληση με την ανεπίσημη οικονομία του καπνού συνοδεύεται από επιτυχία, το άτομο επιστρέφει στον ρόλο του «νοικοκύρη»,²⁶⁶ του οικογενειάρχη που φροντίζει για την ευημερία των μελών της οικογένειάς του, γεγονός με τεράστια σημασία, δεδομένου του ότι για όλους σχεδόν τους ανθρώπους αυτούς η οικογένεια προβάλλεται ως το θεμέλιο πάνω στο οποίο δομείται η αντίληψη του εαυτού και το πλέγμα των ταυτοτήτων που τη μορφοποιούν.

Μια ξεχωριστή κατηγορία αποτελούν όσοι καλλιεργούν παράτυπα καπνό αποκλειστικά για δική τους οικιακή χρήση. Οι τελευταίοι, παρόλο που για τον επίσημο νόμο υποπίπτουν σε παράπτωμα, δεν αναφέρονται συχνά στις σχετικές συζητήσεις, ενώ η πρακτική τους θεωρείται απολύτως νομότυπη. Σε αυτήν την κατηγορία ανήκουν και πολλά πρώην μέλη της κοινότητας τα οποία τα τελευταία χρόνια κατοικούν στο Αγρίνιο, αλλά διατηρούν στενούς κοινωνικούς δεσμούς με το Περιθώριο. Αυτοί (κι όχι μόνο), προτάσσουν εκτός από το προφανές οικονομικό όφελος και επιχειρήματα που σχετίζονται με την ποιότητα του καπνού που παράγεται χωρίς τη χρήση φυτοφαρμάκων και χημικών λιπασμάτων ενώ δείχνουν να εκμεταλλεύονται τη δραστηριότητα αυτή για να πλησιάσουν στον κοινωνικό πυρήνα της κοινότητας από τον οποίο είχαν απομακρυνθεί λόγω της μετοικεσίας.

²⁶⁴ Καμπέρης Ν., *Αγροτική Κρίση, Εργασιακή Ανασφάλεια και Κοινωνική Αβεβαιότητα στους Νέους Αγρότες*, Έρευνα στον Νομό Αιτωλοακαρνανίας ό. π., σ. 33.

²⁶⁵ Bourdieu P., 1984, *Distinction, A Social Critique of the Judgement of Taste*, London: Routledge, σσ. 22-23.

²⁶⁶ Καμπέρης Ν., *Αγροτική Κρίση, Εργασιακή Ανασφάλεια και Κοινωνική Αβεβαιότητα στους Νέους Αγρότες*, Έρευνα στον Νομό Αιτωλοακαρνανίας, ό. π., σσ. 32-33.

Καπνός και γυναίκες

Έχει επισημανθεί ότι με την εκμηχάνιση της παραγωγής και την είσοδο του εργατικού δυναμικού των μεταναστών στη γεωργική παραγωγή, επιφυλάχθηκε στις γυναίκες της υπαίθρου ένας νέος ρόλος που ουσιαστικά σήμαινε την περιθωριοποίησή τους σε σχέση με την παραγωγή και τον περιορισμό τους στην οικιακή σφαίρα.²⁶⁷ Στην περίπτωση που μελετάται εδώ, παρατηρείται κινητικότητα η οποία παίρνει τη μορφή της επανόδου της γυναίκας στη θέση που κατείχε παραδοσιακά στην καπνοκαλλιέργεια. Θέση πρωταγωνιστική,²⁶⁸ η οποία της επιτρέπει να αναλάβει ξανά έναν πιο δημόσιο ρόλο και να διεκδικήσει ξανά την, χαμένη για κάποιο διάστημα, «επίσημη» αναγνώριση της συνεισφοράς της στην οικονομία στο πλαίσιο της οικιακής μονάδας αλλά και γενικότερα της κοινότητας.²⁶⁹ Οι γυναίκες αυτές αντλούν υπερηφάνεια για τα όσα καταφέρνουν εργαζόμενες σκληρά και οικοδομούν την ταυτότητά τους με βάση την ενασχόλησή τους στον καπνό. Σύμφωνα με την Έφη:

Εγώ έτσι καταφέρνω και προσφέρω ένα συμπλήρωμα στην οικογένεια. Έτσι καταφέρνουμε και ζούμε!

Δείχνουν δηλαδή να επανέρχονται σε μεγάλο βαθμό οι παραδεδομένοι ρόλοι στην παραγωγική διαδικασία που θέλει τις γυναίκες να αναλαμβάνουν εργασίες όπως το μάζεμα και το αρμάθιασμα των φύλλων του καπνού,²⁷⁰ αποτελώντας ένα δυναμικό κατάλληλο για την αξιοποίηση της αγροτικής πολιτισμικής κληρονομιάς της οποίας ανέκαθεν υπήρξαν θεματοφύλακες. Φαίνεται δηλαδή αρχικά ότι η σφαίρα δράσης τους παραμένει η οικογενειακή εστία επεκτεινόμενη ως τον τόπο παραγωγής, δηλαδή το χωράφι.

²⁶⁷ Γιδαράκου Ισ., 1999, «Ενδογενής ανάπτυξη της υπαίθρου και γυναικεία απασχόληση», στο: Κασσίμης Χ., Λουλούδης Λ. (επιμ.), *Υπαιθρος Χώρα: η Ελληνική Αγροτική Κοινωνία στο τέλος του Εικοστού Αιώνα*, Αθήνα: Πλέθρον, ΕΚΚΕ, σσ. 189-216 (192).

²⁶⁸ Σύμφωνα με τη Μ. Αγγέλη, "είναι αναμφίβολο ότι στην καλλιέργεια του καπνού οι γυναίκες κρατούν τον πιο σημαντικό ρόλο" αφού "ήταν εκείνες που αναλάμβαναν, με τη συμμετοχή των παιδιών της οικογένειας, το μεγαλύτερο μέρος των εργασιών της οικογένειας.", Αγγέλη Μ., *Ο Κόσμος της εργασίας: Γυναίκες και άνδρες στην παραγωγή και επεξεργασία του καπνού (Αγρίνιο 19ος-20ός αι.)*, ό. π., σ. 180.

²⁶⁹ Αγγέλη Μ., στο ίδιο, σ. 182. Είναι χαρακτηριστικό το ότι οι παρατηρήσεις αυτές, παρόλο που αφορούν τις γυναίκες σε προηγούμενες (νόμιμες) περιόδους της καπνοκαλλιέργειας, βρίσκουν απόλυτη εφαρμογή και στην καινούρια, ανεπίσημη φάση της.

²⁷⁰ Bada Konstantina-Aggeli Maria, "The women of tobacco", ό.π., σ. 10 αλλά και Αγγέλη Μ., στο ίδιο.

Όσο όμως η έρευνα συνεχιζόταν εμφανίστηκαν ρωγμές σε αυτήν τη θεώρηση. Η Έφη, αποκάλυψε ότι η ίδια είναι υπεύθυνη για τη δύσκολη και κομβικής σημασίας διαδικασία εξεύρεσης αγοραστών εκ μέρους όλης της οικογένειας.

Ο πατέρας μου δεν ασχολείται καθόλου μ' αυτό, ούτε και τ' αδέρφια μου. Μου λένε μόνο πρόσεχε! Το πούλημα το έχω αναλάβει εγώ. Δε φοβάμαι! Τι θα μου κάνουν; Δουλεύω, δεν κάνω κάτι κακό. Δεν πήγα να σκοτώσω. Αν θες το παίρνεις, δε σε πιέζω.

Πρόκειται για μια μορφωμένη γυναίκα, η οποία διατηρούσε πριν την κρίση κατάσταση γενικού εμπορίου στην περιοχή κι έτσι η ανάθεση της πώλησης σ' εκείνη, κρίθηκε πιο αποτελεσματική, προφανώς λόγω του μεγαλύτερου κύκλου γνωριμιών που της εξασφαλίζει το εργασιακό της παρελθόν. Όπως έχει παρατηρηθεί, οι θεμελιώδεις κατηγοριοποιήσεις σχετικά με το φύλο στις οποίες κατέληγαν παλιότερες μελέτες τροποποιούνται. Συγκεκριμένα, έχει υπάρξει μια ιδεολογική μετατόπιση προς μια «πρακτική»²⁷¹ και εκ νέου νοηματοδότηση των ρόλων που απορρέουν από το κοινωνικό φύλο.

Διαπιστώνεται έτσι ότι, με τρόπο ειρωνικό, μέσα από μια ανεπίσημη παραγωγική πρακτική εκπληρώνονται κάποια από τα βασικότερα χαρακτηριστικά της λεγόμενης «ενδογενούς ανάπτυξης» που προκρίνεται από τους μελετητές του αγροτικού χώρου ως η απάντηση στα αδιέξοδα που η σύγχρονη γεωργία έχει δημιουργήσει για τον γυναικείο πληθυσμό της υπαίθρου: κινητοποίηση τοπικών πηγών πλούτου, στροφή προς την οικολογική γεωργία, εμπορία «παραδοσιακών» προϊόντων.²⁷² Ίσως οι καπνοκαλλιεργητές, ενστικτωδώς καταφέρνουν (γι' άλλη μια φορά) να διακρίνουν τα συγκριτικά τους πλεονεκτήματα και κάνουν πράξη, με τον δικό τους εναλλακτικό και ανεπίσημο τρόπο, τις θεωρητικές επιστημονικές προτάσεις χωρίς φυσικά να έχουν ακούσει το παραμικρό γι' αυτές.

Αντίθετα με παλιότερες μελέτες στον ελλαδικό χώρο, με αντικείμενο την

²⁷¹ Cowan J., 1992, «Η κατασκευή της γυναικείας εμπειρίας σε μια μακεδονική κωμόπολη», στο: Παπαταξιάρχης Ε. και Παραδέλλης Θ. (επιμ.), *Ταυτότητες και φύλο στη σύγχρονη Ελλάδα. Ανθρωπολογικές προσεγγίσεις*, Αθήνα: Καστανιώτης, σσ. 145-147.

²⁷² Γιδάρáκου Ι., «Ενδογενής ανάπτυξη της υπαίθρου και γυναικεία απασχόληση», ό. π., σ. 189.

πολιτισμική και κοινωνική μελέτη των χωρικών κοινωνιών της υπαίθρου,²⁷³ αλλά σε συνέχεια ερευνών για τον (ανολοκλήρωτο πάντα) μετασχηματισμό της ελληνικής αγροτικής κοινωνίας,²⁷⁴ με την ανάδυση της οικονομικής κρίσης το ενδιαφέρον επικεντρώνεται στο πώς οι ομάδες αυτές συνδιαμορφώνουν καθημερινά τους όρους της λιτότητας και των δομικών προσαρμογών που τους επιβάλλονται. Οι τρόποι με τους οποίους οι παράτυποι καπνοκαλλιεργητές του Αγρινίου, αντιμετωπίζουν και διαχειρίζονται την έξωθεν επιβαλλόμενη υποχώρηση των «βιωμένων» ταυτοτήτων και την αντικατάστασή τους από τις «δοτές» ταυτότητες που εξάγει το κέντρο,²⁷⁵ αναδεικνύουν μια περίπτωση δημιουργικής διαπραγμάτευσης με τη χρήση στοιχείων από παλαιότερα πολιτιστικά και οικονομικά «ρεπερτόρια» κατά τρόπο που παράγει νόημα για τους ενδιαφερόμενους.²⁷⁶ Φαίνεται δηλαδή τόσο για τους άνδρες, όσο και για τις γυναίκες, ότι παρά τις αλλαγές, ζωτικής σημασίας ζητήματα όπως η έμφυλη ή η εργασιακή ταυτότητα παραμένουν συνδεδεμένα και καθορισμένα από νοητικά σχήματα του παρελθόντος, τα οποία όμως προσδίδουν ακόμα νόημα στην καθημερινή ζωή των υποκειμένων, συνυπάρχοντας με «νεωτερικές» οικονομικές και κοινωνικές όψεις.²⁷⁷

²⁷³ Βλ. ενδεικτικά Campbell J. K., *Honour, family and patronage: a study of institutions and moral values in a Greek mountain community*, ό. π.

²⁷⁴ Βλ. Δαμιανάκος Στ., *Από τον Χωρικό στον Αγρότη. Η Ελληνική Αγροτική Κοινωνία Απέναντι στην Παγκοσμιοποίηση*, ό. π.

²⁷⁵ Δαμιανάκος Στ., στο ίδιο, σσ. 29-30.

²⁷⁶ Καυταντζόγλου, Ρ., Κοβάνη Ε., 1999, «Πολιτιστική ταυτότητα και ενσωμάτωση στην Αγροτική Ελλάδα», Κασσίμης Χ., Λουλούδης Λ. (επιμ.), *Υπαιθρος Χώρα: η Ελληνική Αγροτική Κοινωνία στο τέλος του Εικοστού Αιώνα*, Αθήνα: Πλέθρον, ΕΚΚΕ, σσ. 291-292.

²⁷⁷ Καυταντζόγλου, Ρ., Κοβάνη Ε., στο ίδιο, σ. 243.

5. Πρέπει να 'χεις κόσμο. Οικογένεια, Δίκτυα

Οικογένεια

Όσο η έρευνα προχωρούσε, με τη συχνότητα μοτίβο επαναλαμβανόταν η αφοσίωση των καπνοκαλλιεργητών στην εξασφάλιση μιας απρόσκοπτης επιβίωσης κι αναπαραγωγής της οικογενειακής μονάδας. Η αυξανόμενη οικονομική αβεβαιότητα που σαρώνει την ελληνική ύπαιθρο, προκαλεί την καθημερινή ανησυχία για δραστηριότητες κι ευθύνες όπως η πληρωμή δανείων, η εξασφάλιση θέρμανσης ή φαγητού, η παροχή ιατρικής φροντίδας. Η διαφορά της επιβαλλόμενης λιτότητας με την ενδημική φτώχεια ή υπανάπτυξη είναι ότι αφορά ομάδες οι οποίες μέχρι πρόσφατα απολάμβαναν ένα υψηλότερο επίπεδο διαβίωσης και καλούνται ξαφνικά να προσαρμοστούν σε κάτι λιγότερο. Αυτή η προσαρμογή επιτυγχάνεται συχνά με την ανάκληση ιστορικά εδραιωμένων στρατηγικών διαφοροποίησης προκειμένου να ικανοποιηθούν οι ανάγκες ενός πληθυσμού,²⁷⁸ ενώ συχνά αναπτύσσονται ευκαιριακού τύπου παραγωγικές δομές που ενέχουν τον χαρακτήρα ρίσκου.²⁷⁹ Η οικογενειακή αγροτική μονάδα, με όπλα την πολυδραστηριότητα και κυρίως τον ανοιχτό της χαρακτήρα και τις σχέσεις που διατηρεί με την οικονομική κινητικότητα που την περιβάλλει, δηλαδή την αγορά, επιχειρεί να αμυνθεί καθώς μετατρέπεται σε εργαστήριο ιδεών και ανάπτυξης πρωτοβουλιών.²⁸⁰ Η καπνοκαλλιέργεια είναι μια βαθιά ριζωμένη καλλιεργητική συνήθεια, που εκμεταλλεύεται εδάφη τα οποία δεν μπορούν να χρησιμοποιηθούν γι' άλλη καλλιέργεια και βασιζόταν ανέκαθεν στη συμμετοχή ολόκληρης της οικογένειας, πλεονεκτήματα ανεκτίμητα για τη μειονεκτική αγροτική περιοχή που εξετάζουμε.²⁸¹

Από το εθνογραφικό υλικό αποδεικνύεται η βαρύνουσα σημασία των χαρακτηριστικών αυτών. Στη συζήτηση στο σπίτι του Φάνη, η οποία αναφέρθηκε πιο πάνω, συμμετείχαν δύο αδέρφια από τους οποίους ο ένας είναι άνεργος ενώ ο άλλος

²⁷⁸ Knight D. M., "Opportunism and Diversification: Entrepreneurship and Livelihood Strategies in Uncertain Times", ό. π., σσ. 117-144.

²⁷⁹ Narotzky S. and Smith G., *Immediate Struggles People, Power and Place in Rural Spain*, ό. π., σ. 340.

²⁸⁰ Kasimis Ch., Papadopoulos A. G., *Rural Transformations and Family Farming in Contemporary Greece*, ό. π., σ. 275.

²⁸¹ Δημαρά Ε., Σκούρας Δ., *Η Καλλιέργεια του Καπνού στην Ελλάδα*, ό. π., σ. 117.

εργάζεται ως υπάλληλος σε ένα συνεργείο αυτοκινήτων στο Αγρίνιο. Η σύζυγος του πρώτου είναι υπάλληλος σε ένα τοπικό super market ενώ η δεύτερη είναι άνεργη. Και για τις δύο οικογένειες, η (από κοινού) παράτυπη καλλιέργεια και η παράνομη πώληση καπνού αποτελεί τον τρόπο με τον οποίο καταφέρνουν να ανταπεξέλθουν στις καθημερινές ανάγκες της διαβίωσης. Ο Φάνης στην αρχή της συζήτησής μας ανακαλώντας μνήμες σχετικές με την έναρξη της οικογενειακής ενασχόλησης με την καπνοκαλλιέργεια, θυμήθηκε πως:

Οι παππούδες μας ήτανε μόνο κτηνοτρόφοι. Αυτοί είχανε πράματα. Πρόβατα είχανε και μετά έβαλε καπνό ο πατέρας μου. Από είκοσι χρονών δηλαδή. Και πριν το εξήντα οχτώ. Από τότε ξεκίνησε και ο πεθερός μου. Κι αυτός μαζί με τον αδερφό του. Κάπου από τότε. Εκεί. Όταν παντρεύτηκε δηλαδή. Όταν βγήκε από φαντάρος, ξεκίνησε κι έκανε αυτή τη δουλειά, για να συντηρήσει την οικογένειά του, γιατί είχε και δυο παιδιά, μετά έκανε κι ένα τρίτο. Καπνά λίγα, μη νομίζεις ότι έβαναν στρέμματα τότενε. Όχι ποσότητα. Αλλά δούλευαν όλοι μαζί. Όλη η οικογένεια μαζί!

Προκειμένου να επιβιώσουν, οι δύο οικογένειες, (όπως εξάλλου και οι περισσότεροι από όσους συμμετείχαν στην έρευνα) εκμεταλλεύονται τα ίδια χαρακτηριστικά της καπνοκαλλιέργειας που την έκαναν τόσο δημοφιλή στους αγρότες της περιοχής και σε προηγούμενες ιστορικές περιόδους. Πρόκειται για μια καλλιέργεια η οποία είναι αποδοτική λόγω του ότι βασίζεται στην εκμετάλλευση του οικογενειακού εργατικού δυναμικού συμπεριλαμβανομένων και των παιδιών, ενώ έχει μια μικρή σχετικά περίοδο έντασης εργασίας που επικεντρώνεται στους καλοκαιρινούς μήνες.²⁸² Για τους λόγους αυτούς η καπνοκαλλιέργεια είναι σήμερα για τους κατοίκους της περιοχής, μια παραγωγική δραστηριότητα συμπληρωματική και όχι αποκλειστική, η οποία όμως στηρίζεται απόλυτα στην αξιοποίηση του οικογενειακού ή ευρύτερα του συγγενικού εργατικού δυναμικού. Μια δραστηριότητα η οποία συνδεόταν ανέκαθεν με την ευημερία του τοπικού πληθυσμού και με τις ελπίδες του για κοινωνική κινητικότητα και ανέλιξη.²⁸³

²⁸² Αγγέλη Μ., *Ο Κόσμος της εργασίας: Γυναίκες και άνδρες στην παραγωγή και επεξεργασία του καπνού (Αγρίνιο 19ος-20ός αι.)*, ό. π., σ. 86.

²⁸³ Αγγέλη Μ., στο ίδιο, σ. 180.

«Άτυπα» Δίκτυα

Η αποτελεσματικότητα όμως της στροφής στην καπνοκαλλιέργεια κρίνεται από την επιτυχημένη ή όχι, διάθεση του προϊόντος. Έχει ήδη από την κοινωνική έρευνα επισημανθεί η παραδοσιακή εξωστρέφεια της ελληνικής αγροτικής κοινωνίας, η αλληλοδιείσδυση του αγροτικού χώρου στον αστικό και αντίστροφα, λειτουργία που έχει περιγραφεί εύστοχα ως αγροτο-αστικό συνεχές.²⁸⁴ Ο καπνός υπήρξε για μια μεγάλη χρονική περίοδο η οδός μέσω της οποίας η περιοχή της Αιτωλοακαρνανίας συνδέθηκε με την εθνική αλλά και την παγκόσμια οικονομία.²⁸⁵ Οι αγρότες που εξετάζονται εδώ, δεν ανταποκρίνονται στο μοντέλο του «παραδοσιακού» αγροτικού πληθυσμού που δραστηριοποιείται παραγωγικά στην ύπαιθρο έχοντας ως στόχο την αυτόνομη διαβίωση και την κοινοτική αναπαραγωγή, αλλά συνιστούν έναν αγροτικό πληθυσμό ο οποίος παράγει ένα εμπορευματικό προϊόν με σκοπό να μεγιστοποιήσει το κέρδος από την πώλησή του και να συμπληρώσει το (κατά κανόνα πενιχρό) εισόδημά του, που προέρχεται κυρίως από μειούμενες επιδοτήσεις, ή να μετατραπεί σε (λαθρ)έμπορο αποκομίζοντας σημαντικά κέρδη και πετυχαίνοντας να αλλάξει δραστικά το οικονομικό του status.

Για να το πετύχουν αυτό, ενεργοποιούν μια ακόμα πρακτική που έχει αναγνωριστεί ως προϋπόθεση για την ευημερία της υπαίθρου: την αξιοποίηση ήδη υπαρχόντων ή την οργάνωση νέων δικτύων.²⁸⁶ Με αυτά θα εξασφαλιστεί η μεταφορά του προϊόντος σε περιοχές έξω από τα γεωγραφικά όρια, αρχικά της κοινότητας κι έπειτα της περιοχής του Αγρινίου και του νομού Αιτωλοακαρνανίας, μιας και εκεί σύντομα εμφανίζονται σημάδια κορεσμού λόγω της μεγάλης προσφοράς. Αναφέρεται πλέον ως ανέκδοτο από τους ίδιους η προσπάθεια κάποιων να πουλήσουν καπνό στο Αγρίνιο:

²⁸⁴ Δαμιανάκος Σ., Νιτσιάκος Β., Ζακοπούλου Έ., Κασίμης Χ., *Εξουσία, εργασία και μνήμη σε τρία χωριά της Ηπείρου. Η τοπική δυναμική της επιβίωσης*, ό. π., σ. 19.

²⁸⁵ Μπάδα Κ., 2003, «Οι καπνεργάτριες του Αγρινίου», στο: Μπάδα Κ. (επιμ.), *Η μνήμη του επαρχιακού αστικού τόπου και τοπίου: Το Αγρίνιο μέχρι τη δεκαετία του '60*, Πρακτικά Ημερίδας (23 Σεπτεμβρίου 2001), Μεταίχμιο-Δήμος Αγρινίου, Αθήνα, σσ. 117-130 (118) και Πατρώνης Β., «Η οικονομία του καπνού και το καπνεργατικό ζήτημα στο Αγρίνιο του Μεσοπολέμου», ό. π., σ. 161.

²⁸⁶ Sivignon Μ., «Οι ελληνικές αγροτικές εκμεταλλεύσεις από τον Καραβίδα στον Δαμιανάκο», στο: *Αγροτικότητα, Κοινωνία και Χώρος*, Ζακοπούλου Έ., Κασίμης Χ., Λουλούδης Λ. (επιμ.), Αθήνα: Πλέθρον, σσ. 81-92 (92) και Γούσιος Δ., 1999, «Ύπαιθρος, αγροτικός χώρος και μικρή πόλη: Από την γεωργοποίηση στην τοπική ανάπτυξη», στο: Οικονόμου, Δ. και Πετράκος, Γ. (επιμ.), *Η ανάπτυξη των ελληνικών πόλεων: Διεπιστημονικές προσεγγίσεις αστικής ανάλυσης και πολιτικής*, Βόλος: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Θεσσαλίας, Gutenberg.

*Σαν τον άλλον που πήγε να πουλήσει λάδι στη Λευκάδα, μες στα λιτροβιά!*²⁸⁷

Χωρίς να μπούμε σε μια συζήτηση τεχνικών όρων και νοηματοδοτήσεων του όρου «δίκτυο» αρκεί κατ' αρχάς να διαπιστωθεί πως, χαρακτηριστική ιδιότητα ενός δικτύου είναι οι πολλαπλές διασυνδέσεις, ενώ συνήθως η έννοια περιλαμβάνει κάποιου είδους στρατηγική ή/και κοινωνικές σχέσεις βασισμένες σε κάποιου είδους δοσοληψία.²⁸⁸ Η διερεύνηση των κοινωνικών δικτύων είναι ελκυστική γιατί μας επιτρέπει να παρατηρήσουμε και τμήματα της κοινωνικής ζωής που μορφοποιούνται ευκαιριακά. Στην περίπτωση μας η έννοια αποκτά κεφαλαιώδη σημασία καθώς, από την επιτυχία στη δημιουργία τέτοιων δικτύων εξαρτάται τελικά και η επιτυχία του όλου εγχειρήματος για τον κάθε παραγωγό. Ο Γιάννης, σε μια συζήτηση το καλοκαίρι του 2016 στην αυλή του σπιτιού του, ενώ ολόκληρη η οικογένεια ασχολούνταν με το αρμάθιασμα του μεγάλου σωρού από καπνόφυλλα που απλωνόταν σε όλον τον χώρο, συμπέρανε:

Η πιο δύσκολη δουλειά είναι να βρεις κόσμο. Πρέπει να 'χεις αλυσίδα. Πού να ξέρει ο άλλος στην Κρήτη ότι εσύ έχεις καπνό! Για να τη φτιάξεις θες βοήθεια. Εγώ έχω έναν ξάδερφο στην Αθήνα ο οποίος λέει ότι έχω τα ξαδέρφια μου στο χωριό που κάνουν αυτό το πράγμα, κι έτσι γίνεται. Με την οικογένεια πάλι.

Επιδιώκεται λοιπόν η ανάπτυξη ενός οργανωμένου δικτύου μεταφοράς του καπνού, το οποίο εκτείνεται σε πόλεις και περιοχές με τις οποίες δεν υπάρχουν άλλου είδους οικονομικές ανταλλαγές. Σε αυτό περιλαμβάνεται δυνητικά σχεδόν ολόκληρη η επικράτεια: από τη Μακεδονία ως την Κρήτη και τα άλλα νησιά. Κύρια στόχευση είναι τα μεγάλα αστικά κέντρα της Αθήνας και της Θεσσαλονίκης, αλλά και απομακρυσμένες περιοχές όπως η Κρήτη, λόγω του ότι η απόσταση αυξάνει δραματικά (εκτός από τον κίνδυνο) την τιμή ανά κιλό, άρα και τα προσδοκώμενα έσοδα. Είναι χαρακτηριστικό ότι ενώ η τιμή του κιλού ξεκινά από τα δεκαπέντε ευρώ το κιλό για την περιοχή του Αγρινίου, φθάνει τα σαράντα πέντε ή και πενήντα ευρώ το κιλό όταν πωλείται στην Κρήτη! Προκειμένου να επιτευχθεί αυτό, αναλαμβάνουν δράση άτομα που διατηρούν ισχυρούς (κατά κανόνα οικογενειακούς) δεσμούς με την

²⁸⁷ Το νησί αυτό φημίζεται στην περιοχή για τη μεγάλη παραγωγή ελαιόλαδου.

²⁸⁸ Σπυριδάκης Μ., *Εργασία και κοινωνική αναπαραγωγή στη ναυπηγοεπισκευαστική βιομηχανία του Πειραιά*, ό. π., σσ. 243-244 και Narotzky S., *New Directions in Economic Anthropology*, ό. π., σ. 75.

κοινότητα, κινούνται και δραστηριοποιούνται όμως για διάφορους λόγους έξω από τα στενά της όρια. Πρόκειται συνήθως για οδηγούς ταξί, λεωφορείων και φορτηγών, συγγενείς ή φοιτητές, που επισκέπτονται συχνά την κοινότητα, κατοικούν όμως μακριά από αυτήν. Σε αυτές τις περιπτώσεις, ο καλλιεργητής πουλά μια ποσότητα αρκετών ή πολλών κιλών σε μια λογική τιμή και ο μεταφορέας αναλαμβάνει να τη μεταπωλήσει προσδοκώντας σε όφελος από μια εκτιμώμενη διαφορά τιμής.

Αναμφισβήτητα πάντως, η βάση για τη δημιουργία τέτοιων δικτύων είναι η συγγένεια. Η οικοδόμηση εναλλακτικών δικτύων βασισμένων στις συγγενικές σχέσεις, αποτελεί τον ιδανικό τρόπο προκειμένου να εξασφαλίσουν ένα εισόδημα που θα τους εγγυάται την οικογενειακή επιβίωση. Η Narotzky περιγράφει αυτή τη διαδικασία ως εξής: «Με την προϊούσα υποχώρηση του κράτους πρόνοιας, ανεπίσημες οικονομικές σχέσεις επεκτείνονται και καταλαμβάνουν χώρους της παραγωγής που ως τότε καλύπτονταν από το κράτος ή άλλους επίσημους φορείς. Η οικογένεια, συγγενείς, φίλοι, γείτονες και η «τοπική κοινωνία» παίζουν έναν ρόλο όλο και πιο πρωταγωνιστικό σαν δίκτυα οικονομικών σχέσεων, που καλύπτουν επίσημες και ανεπίσημες παραγωγικές διαδικασίες».²⁸⁹

Αυτό βέβαια δεν τους εμποδίζει (τους νεότερους απ' αυτούς κυρίως) να χρησιμοποιούν πιο σύγχρονες πρακτικές, όπως είναι η δημοσίευση αγγελιών στο διαδίκτυο και στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης, όπου ο προς πώληση καπνός διαφημίζεται συχνά ως βιολογικός, οργανικής καλλιέργειας ή χωρίς φυτοφάρμακα.²⁹⁰ Έτσι, εκτός από τη χρήση των νέων τεχνολογιών, είναι εμφανής η υιοθέτηση επιχειρημάτων που στόχο έχουν να πείσουν ένα μάλλον αστικό κοινό για την αξία του προϊόντος πετυχαίνοντας μεγαλύτερα εμπορικά οφέλη.

Σε μια διαφωτιστική συνομιλία, ο Μιχάλης ο οποίος εκτός από το καφενείο στην πλατεία του γειτονικού χωριού των Χαμηλών είναι υπεύθυνος για την έκδοση εισιτηρίων και τη φόρτωση δεμάτων στα λεωφορεία του ΚΤΕΛ, άρα μπορεί από τη θέση αυτή να έχει μια εικόνα πιο πλήρη απ' ότι ένας μεμονωμένος καπνοπαραγωγός, υπολόγισε πως:

²⁸⁹ Narotzky S., *New Directions in Economic Anthropology*, ό. π., σ. 41.

²⁹⁰ Μια πρόχειρη αναζήτηση στο διαδίκτυο εμφανίζει δεκάδες σχετικά αποτελέσματα. Ενδεικτικά: <http://viologikos-kapnos-agrinioy53.webnode.gr/>

Υπάρχουν μέρες που φορτώνουμε 20 με 30 κιλά καπνό για Αθήνα. Το ΚΤΕΛ απ' τον καπνό ζει. Κάποιους μήνες έχει έσοδα 4.500 ευρώ μόνο από τον καπνό. Αλλιώς δε θα υπήρχε λεωφορείο στο χωριό.

Αξιοσημείωτο είναι πως στην πλατεία του χωριού λειτουργεί και υποκατάστημα εταιρείας ταχυμεταφορών. Παρόλο που οι αριθμοί σε τέτοιες περιπτώσεις μπορούν να χρησιμοποιηθούν μόνο ενδεικτικά,²⁹¹ αν σκεφτεί κανείς ότι η τιμή του καπνού στην Αθήνα κυμαίνεται μεταξύ 20-30 ευρώ το κιλό, ενώ σε πιο απομακρυσμένα μέρη όπως τα νησιά και κυρίως στην Κρήτη, φτάνει τα 45-50 ευρώ, είναι φανερό η σημασία της εξεταζόμενης πρακτικής για την οικονομία μιας κοινότητας 2.000 κατοίκων.

Επίσημα δίκτυα

Τα δίκτυα που δομούνται με τον τρόπο αυτόν δεν είναι φυσικά τα μόνα. Η μακρόχρονη παρουσία μεγάλων εταιρειών στην περιοχή, παρά την υποχώρηση που παρατηρείται μετά το 2006, διατηρείται έστω και υποτυπωδώς. Αν και τα δίκτυα που συνόδευαν τη δραστηριοποίηση των καπνοβιομηχανιών και περιλάμβαναν μια σειρά από κόμβους όπως του δοκιμαστή, του μεσίτη, του εμπόρου, των υπαλλήλων των κρατικών υπηρεσιών, έχουν καταρρεύσει, κάποιες εταιρείες εμφανίζονται να απορροφούν ακόμα μικρές ποσότητες καπνού σε πολύ χαμηλές πάντως τιμές. Οι καπνοκαλλιεργητές του Περιθωρίου απαξιώνουν αυτήν τη δυνατότητα αλλά καλλιεργητές από γειτονικές κοινότητες εκμεταλλεύονται την παρουσία των εταιρειών με έναν μάλλον ευφάνταστο τρόπο: συνάπτουν κάποιο συμβόλαιο με κάποια καπνοβιομηχανία, ώστε να έχουν τη δυνατότητα να ισχυριστούν, σε περίπτωση που εντοπιστεί σε κάποιον έλεγχο ο αποθηκευμένος καπνός, πως αυτός προορίζεται για την κάλυψη του συμβολαίου. Έχουν έτσι την άνεση να διαθέσουν οι ίδιοι το μεγαλύτερο μέρος του καπνού παράνομα και να προφασιστούν μειωμένη παραγωγή ώστε να μην έχουν πρόβλημα με την εταιρεία που θα ζητούσε να συγκεντρώσει τις ποσότητες που είχαν συμφωνηθεί. Ο Χρήστος το περιγράφει ως εξής:

²⁹¹ Mindie L. B. and Hirsch S. (eds.), 1994, *Contested States: Law, Hegemony, and Resistance*, Routledge και Andreas P. and Greenhill K. M., *Sex, Drugs, and Body Counts the Politics of Numbers in Global Crime and Conflict*, ό. π.

Δηλώνει στον έμπορο έναν τόνο, βάζει όμως δύο. Ο ένας πάει στον έμπορο ο άλλος για «πούλημα». Και είναι και το άλλο: έκαναν συμβόλαια για να 'ναι καλυμμένοι κι όταν έρχονταν η εταιρεία έλεγαν πως έριξε χαλάζι και δεν έβγαλαν καπνό. Δε μπορούσε να τους πει κανένας τίποτα.

Αυτή η συμπεριφορά σχετίζεται βέβαια και με τη βαθιά εδραιωμένη καχυποψία με την οποία αντιμετωπίζουν οι αγρότες της περιοχής τις καπνοβιομηχανίες, η δράση των οποίων απονομιμοποιείται συχνά στη βάση ηθικών κριτηρίων. Ο Χρήστος συνεχίζει:

Έρχεται η εταιρεία και σου λέει, θα κάνεις συμβόλαιο για πέντε ευρώ, κι όταν είναι να πάρει τον καπνό, σου λέει δύο ευρώ. Τους κορόιδεψαν έτσι κι αυτοί και τους έδωσαν το μισό. Είπαν δε βγάλαμε άλλα και το υπόλοιπο το πούλησαν ελεύθερα. Δουλεύεις κι έρχεται η εταιρεία και σ' το παίρνει τζάμπα.

Έτσι, οι αγρότες οργανώνουν τρόπους για τη διάθεση του καπνού, δίπλα στο επίσημο δίκτυο που συγκροτείται από τις καπνοβιομηχανίες και τους εμπόρους καπνού με τη θεσμική ομπρέλα του κράτους, αφού αναγνωρίζουν τους φορείς αυτούς ως θύτες σε μια μακρόχρονη διαδικασία εκμετάλλευσης όπου τα θύματα είναι οι ίδιοι.

Μια σημειολογικού χαρακτήρα παρατήρηση μπορεί να φανεί αποκαλυπτική για τον τρόπο με τον οποίο αξιολογούν οι αγρότες του Περιθωρίου την πολύχρονη σχέση τους με τις μεγάλες καπνοβιομηχανίες. Όταν αναφέρονται στον καπνό που απορροφάται από την επίσημη οδό μέσω σύμβασης με κάποια εταιρεία, ο καπνός «δίνεται». Αντίθετα ο καπνός που διοχετεύεται στην (ανεπίσημη) αγορά μέσω των εναλλακτικών δικτύων που δομούν οι ίδιοι, «πουλιέται». Στην πρώτη περίπτωση τα έσοδα είναι πενιχρά και οι ίδιοι είναι δεσμευμένοι, αναγκασμένοι να «δώσουν» το προϊόν που παρήγαγαν με όρους που τους επιβάλλονται άνωθεν. Στη δεύτερη, έχουν την ευκαιρία να κινηθούν ανεξάρτητα και να μεγιστοποιήσουν το κέρδος τους μετατρέπόμενοι σε ελεύθερους εμπόρους, να «πουλήσουν».

Ασύμμετρα δίκτυα – ο «μεγάλος».

Φαίνεται ωστόσο πως σε κάποιες περιπτώσεις, αναβιώνουν οι ρόλοι του «εμπόρου» και του «μεσίτη» όπως εμφανίζονταν σε παλιότερες περιόδους της καπνοκαλλιέργειας μέχρι κυρίως τη δεκαετία του 1980²⁹², ρόλοι που χαρακτηρίζονταν από την ανάπτυξη σχέσεων εξάρτησης και πατρωνίας. Στην περίπτωση που ο καπνοπαραγωγός δεν κατορθώσει να διαθέσει το προϊόν εκμεταλλευόμενος τις προσωπικές του γνωριμίες, αναγκάζεται να «δώσει» σε χαμηλή τιμή την παραγωγή του σε κάποιον «μεγάλο» έμπορο ο οποίος έχει αναπτύξει εκτεταμένο δίκτυο παράνομης διάθεσης μεγάλων ποσοτήτων καπνού. Σύμφωνα με τον Πέτρο:

Υπάρχει ο «μεγάλος» έτσι; Το θέμα όμως είναι να μην καταλήξεις εκεί. Αυτός θα σ' τον πάρει τον καπνό τζάμπα, 5-6 ευρώ.

Ο Φάνης ανέφερε σχετικά:

Ο «μεγάλος» δε φοβάται γιατί έχει γνωριμίες κι έχει φτιαχτεί. Σου λέει θα με πιάσουν, θα πληρώσω 5 χιλιάδικα, θα βγάλω 50. Αυτοί είναι άλλο πράγμα! Δουλεύουνε με «γκρουπ». Κι άμα πιάσουνε κανέναν πιάνουνε τα «μικρά ψάρια».

Από τους υπόλοιπους καλλιεργητές αφήνονται υπόνοιες πως οι «μεγάλοι», εκτός από την άνετη πρόσβαση σε παραγωγικούς συντελεστές όπως μηχανήματα και αρδευόμενη γη, διαθέτουν κυρίως ευκολία ερμηνείας ή πρόβλεψης των πραγματικών προθέσεων των επίσημων, κρατικών μηχανισμών, γεγονός που τους επέτρεψε να ξεχωρίσουν γρήγορα από την άποψη των ποσοτήτων που παρήγαν και διέθεταν στην (παράνομη) αγορά. Θυμούνται ακόμη πως πρόκειται για ανθρώπους οι οποίοι και στο παρελθόν είχαν πετύχει αξιοθαύμαστες οικονομικές επιδόσεις εκμεταλλευόμενοι είτε κρατικές επιδοτήσεις, είτε την έγκαιρη υιοθέτηση νέων καλλιεργειών με υψηλές τιμές πώλησης, πριν οι τελευταίες πέσουν λόγω της αυξημένης παραγωγής, άρα και της προσφοράς. Έτσι ο «μεγάλος» επιτελεί έναν κρίσιμο ρόλο: διαθέτοντας κεφάλαιο και εκτεταμένο δίκτυο πώλησης, είναι σε θέση να απορροφήσει ποσότητες καπνού που μικρότεροι παραγωγοί δεν κατορθώνουν να διαθέσουν. Βέβαια οι απολαβές για τους

²⁹² Καμπέρης Ν., *Αγροτική Κρίση, Εργασιακή Ανασφάλεια και Κοινωνική Αβεβαιότητα στους Νέους Αγρότες*, έρευνα στον Νομό Αιτωλοακαρνανίας, ό. π., σ. 31.

τελευταίους είναι σε αυτήν την περίπτωση μικρότερες από το μισό των χρημάτων που θα αποκόμιζαν αν διέθεταν το προϊόν μόνοι τους και λίγο πάνω από την τιμή που αποδίδει μια καπνοβιομηχανία.

Για τους αδύναμους αυτής της σχέσης, η αποτυχία πώλησης του καπνού σημαίνει πως η παραγωγή θα μείνει για μεγάλο διάστημα στις αποθήκες, απροστάτευτη από την υγρασία, με κίνδυνο να καταστραφεί. Ο καλλιεργητής θα πρέπει σ' αυτήν την περίπτωση να αντιμετωπίσει συνέπειες οι οποίες μπορεί να απειλήσουν την ίδια τη δυνατότητα επιβίωσης της οικογένειάς του. Μ' αυτόν τον τρόπο εξανεμίζονται βέβαια και οι πιθανότητες κινητικότητας για τον ίδιο, καθώς παραμένει εξαρτημένος από παράγοντες που δρουν εντός της κοινότητας αλλά αποδεικνύονται ισχυροί. Η Γιώτα στο σπίτι της οποίας βρεθήκαμε για να συζητήσουμε με τον σύζυγό της εξέφρασε την άποψη πως:

Αυτός, είναι όπως ήτανε ο έμπορος τα παλιά τα χρόνια. Να μην πέσεις στα νύχια του. Κι άμα σε εκμεταλλευτεί και σου πάρει τον καπνό σου τζάμπα, πρέπει να λες κι ευχαριστώ!

Στο πλαίσιο αυτών των σχέσεων, ο «μεγάλος» αναλαμβάνει και άρρητες υποχρεώσεις όπως το να βοηθήσει κάποιον μικροπαραγωγό σε προβλήματα που τυχόν έχει με τις αρχές, να τον βοηθήσει οικονομικά δανείζοντάς του χρήματα, να εξασφαλίσει μια ευκαιριακή απασχόληση σε κάποιο μέλος της οικογένειάς του ή απλά να κάνει κάποιο σημαντικό δώρο σε μια περίπτωση όπως ένας γάμος. Παραδοσιακά, τέτοιου είδους σχέσεις στον αγροτικό χώρο, περιλαμβάνουν δικαιώματα ηθικού τύπου που διατηρεί ο αδύναμος έναντι του ισχυρού ο οποίος ελέγχει τελικά και την παραγωγή.²⁹³ Σε αυτές τις περιπτώσεις, η συγκεκριμένη πρακτική αποκτά χαρακτηριστικά μιας επαναφοράς του πατερναλισμού των «μεσαζόντων» και των καπνεμπόρων του παρελθόντος,²⁹⁴ μετά τη φανερή αποτυχία του κράτους να διαδραματίσει τον προστατευτικό του ρόλο, παρέχοντας στους πιο αδύναμους την πολυπόθητη ασφάλεια. Πρόκειται για μια κοινωνική διαδικασία που επανέρχεται (όχι τυχαία), σε μια εποχή υποχώρησης της επιρροής των πολιτικών

²⁹³ Scott J. C., *The Moral Economy of the Peasant: Rebellion and Subsistence in Southeast Asia*, ό. π., σ. 181.

²⁹⁴ Καμπέρης Ν., *Αγροτική Κρίση, Εργασιακή Ανασφάλεια και Κοινωνική Αβεβαιότητα στους Νέους Αγρότες*, έρευνα στον Νομό Αιτωλοακαρνανίας, ό. π., σ. 31.

κομμάτων και η οποία παρόλο που υποτίθεται ότι αμβλύνει τις δυσχέρειες που προκύπτουν από την εφαρμογή των επίσημων πολιτικών, στην πραγματικότητα διαιωνίζει ασύμμετρες σχέσεις εκμετάλλευσης.²⁹⁵ Σημαντικό όμως είναι το ότι οι ίδιοι οι κάτοικοι δείχνουν να αντιλαμβάνονται αυτή την αντίφαση.

Πελατειακές σχέσεις

Σε μια συζήτηση όπου εμπλέκεται η δράση φορέων του κράτους με εναλλακτικές τοποθετήσεις πάνω στην έννοια του Νόμου, είναι λογικό να υπεισέρχεται ο παράγοντας που συνήθως αποκαλούμε «διαφθορά». Ωστόσο οι διαφοροποιημένες αυτές πρακτικές αλληλεπίδρασης μεταξύ των κρατικών φορέων και των κατοίκων της περιοχής αποκαλύπτουν τρόπους με τους οποίους οι τελευταίοι αποκτούν πρόσβαση σε οικονομικούς πόρους αφενός, και σε μια αίσθηση δικαιοσύνης αφετέρου, ενώ οι σχέσεις πολίτη – κράτους αναπαράγονται. Αποκαλύπτεται δηλαδή ότι η διαφθορά δεν είναι μόνο μέρος του πολιτικού περιβάλλοντος, αλλά αναπόσπαστο στοιχείο της λειτουργίας του κράτους και του Νόμου.²⁹⁶

Είναι γεγονός ότι η έρευνα δεν έδειξε συγκεκριμένα παραδείγματα διαφθοράς που να αφορούν την άτυπη καπνοκαλλιέργεια ή την παράνομη πώληση καπνού. Τα ελάχιστα περιστατικά όπου ανιχνεύθηκε η ενεργοποίηση μηχανισμών που βασίζονται σε διαφθορά αφορούν την προσπάθεια για αποφυγή της επιβολής κυρώσεων μετά τη σύλληψη κάποιου διακινητή καπνού. Τα αποτελέσματα ωστόσο τέτοιων προσπαθειών είναι μάλλον πενιχρά καθώς παρά τις υποσχέσεις, δεν κατέστη τελικά σε καμία περίπτωση δυνατόν να αποφευχθούν οι συνέπειες της βεβαίωσης της παράβασης (χρηματικό πρόστιμο, κατάσχεση). Αναφέρθηκαν ωστόσο αρκετά περιστατικά που αποδεικνύουν μια ατμόσφαιρα εναλλακτικής ερμηνείας και εφαρμογής του Νόμου με την ενεργοποίηση δικτύων που χαρακτηρίζονται από τη διαμεσολάβηση εκπροσώπων δημόσιων ή κρατικών υπηρεσιών. Μιλώντας με τον Μανόλη σχετικά με το θέμα των επιδοτήσεων στους κτηνοτρόφους της κοινότητας, ακούστηκαν τα παρακάτω:

²⁹⁵ Οικονόμου Λ., 2007, *Η Κοινωνική Παραγωγή Του Αστικού Χώρου Στη Μεταπολεμική Αθήνα. Το Παράδειγμα Της Βούλας. 1950 – 1974*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, σσ. 60-72.

²⁹⁶ Gupta A., “Blurred Boundaries: The Discourse of Corruption, the Culture of Politics, and the Imagined State”, ό. π.

Αυτή τη στιγμή εισπράττονται επιδοτήσεις στο χωριό για ζώα που υποτίθεται πως βόσκουν στη Λήμνο ή σε άλλα νησιά. Εσύ πας και δηλώνεις ότι έχεις τόσα ζώα και ο οργανισμός (ΟΠΕΚΕΠΕ) δε σε ρωτάει πού τα βόσκεις, αλλά συμπληρώνει μόνος του βοσκότοπους σε όλη την Ελλάδα. Αν βέβαια ο υπάλληλος είναι γνωστός, δηλαδή αν ο υπάλληλος «τα πάρει». Πριν από λίγα χρόνια ήταν ακόμα χειρότερα γιατί μόνο όσοι υποστήριζαν τον πρόεδρο της Ένωσης έβρισκαν βοσκότοπους με αυτόν τον τρόπο. Έπρεπε να είσαι «δικός του». Φτάσαμε στο σημείο να μην ξέρουμε ούτε εμείς στο χωριό ποιος παίρνει επιδότηση και ποιος όχι!

Επειδή το θέμα είχε πάρει πρόσφατα μεγάλη έκταση στα τοπικά ΜΜΕ, καθώς μετά από αιφνιδιαστικό έλεγχο αποδείχθηκε η είσπραξη επιδοτήσεων για μεγάλο αριθμό ανύπαρκτων ζώων, επέμεινα παραπάνω. Σύμφωνα με τα σχετικά δημοσιεύματα, μετά τον έλεγχο, οι κτηνοτρόφοι της περιοχής είχαν ζητήσει συνάντηση με τον δήμαρχο Αγρινίου ο οποίος τους υποσχέθηκε τη στήριξή του! Το αποτέλεσμα ήταν πως:

*Τα πήραν όλα τα λεφτά και φέτος! Έτσι ήτανε πάντα κι εγώ δε βλέπω να αλλάζει ποτέ!
Για τα ψηφαλάκια!*

Παρόλο που μοιάζει εύκολο να προβεί κανείς σε μια εξήγηση που να σχετίζει τέτοια φαινόμενα με τις «παθογένειες» του ελληνικού κράτους, ή την «υπανάπτυξη» της ελληνικής κοινωνίας, είναι ίσως προτιμότερο να εξετάζονται τα εκάστοτε συγκεκριμένα εμπειρικά παραδείγματα ως εναλλακτικοί τρόποι έκφρασης σχέσεων ανισότητας και κοινωνικής δυσφορίας.²⁹⁷ Σύμφωνα με τον Taussig δεν έχει κανένα νόημα το να πει κανείς ότι το κράτος είναι διεφθαρμένο, αφού αυτό προϋποθέτει ως αντίπαλο δέος κάτι ανύπαρκτο: το κράτος του Νόμου.²⁹⁸

Οι κάτοικοι δείχνουν οπωσδήποτε μεγάλη ευκολία να προσανατολιστούν εντός ενός περιβάλλοντος που περιλαμβάνει ως βασικό του συστατικό τη διαφθορά. Αναγνωρίζουν πως μέσα από τους μηχανισμούς της έχουν την ευκαιρία να αντισταθμίσουν τις απώλειες που υφίστανται από την επιβολή του Νόμου και κυρίως νιώθουν άνετα με τη χρήση αυτών των μηχανισμών. Αν και ασκούν κριτική στο

²⁹⁷ Pardo I., *Between Morality and the Law*, ό. π. Βλ. επίσης Οικονόμου Λ., *Η Κοινωνική Παραγωγή Του Αστικού Χώρου Στη Μεταπολεμική Αθήνα. Το Παράδειγμα Της Βούλας. 1950 – 1974*, ό. π., σ. 68.

²⁹⁸ Taussig M., 1997, *The Magic of the State*, London and New York: Routledge, σ. 23

φαινόμενο της διαφθοράς, ταυτόχρονα αντιλαμβάνονται πως τα δίκτυα των πελατειακών σχέσεων επηρεάζουν την κατανομή μιας σειράς κρατικών πόρων, ενισχύσεων και υπηρεσιών. Έτσι ένας κρατικός αξιωματούχος δεν είναι απαραίτητα κατακριτέος αν είναι διεφθαρμένος, αρκεί να *βοηθάει τον κόσμο*. Από την άλλη πλευρά, αυτό το αντιλαμβάνονται διάφοροι επίσημοι φορείς οι οποίοι επιδιώκουν μέσα από την αναπαραγωγή τέτοιων μηχανισμών, την επίτευξη στόχων όπως ο πλουτισμός ή η ισχυροποίηση της πολιτικής επιρροής (συχνότατα και τα δύο). Έτσι οι τρέχοντες ορισμοί, αποσυνδέονται από την επίσημη, νομική θεώρηση και η διαφθορά δε συνιστά προσωπικό χαρακτηριστικό, αλλά συστατικό στοιχείο της ευρύτερης κοινωνικής οργάνωσης. Αν και, όπως αναφέρθηκε, αυτή η συζήτηση δεν αφορά άμεσα το θέμα αυτής της εργασίας, είναι χρήσιμη μιας και καταδεικνύει την ελαστικότητα ερμηνείας των εννοιών του Νόμου στο κοινωνικό συγκείμενο. Οι παράτυποι καπνοκαλλιεργητές δραστηριοποιούνται σε ένα περιβάλλον όπου βιώνουν καθημερινά περιστατικά εναλλακτικών τοποθετήσεων στο ζήτημα του τι είναι νόμιμο και κυρίως ποιος έχει την εξουσία να το ορίσει. Οι αντιλήψεις περί διαφθοράς σχετίζονται με την εμπειρία της αδικίας που υφίστανται από τους επίσημους κρατικούς μηχανισμούς. Η έρευνα δείχνει πως η εξοικείωση με πρακτικές που συνδέονται με τη διαφθορά, καθώς και η ιδιαίτερη ατμόσφαιρα εναλλακτικής τοποθέτησης στην έννοια τι είναι τελικά δίκαιο ή νόμιμο, είναι παράγοντες που καθιστούν τελικά την άτυπη -αλλά θεμιτή- καπνοκαλλιέργεια ακόμα πιο ελκυστική ως επιλογή.

Παρόλο που συχνά στις συζητήσεις με τους καπνοκαλλιεργητές αναδείχθηκαν κοινά χαρακτηριστικά στις δυσκολίες που αντιμετωπίζουν, σχεδόν ποτέ δεν έφτασαν στο σημείο να προτείνουν την οργάνωση μιας συλλογικότητας ευρύτερης της οικογένειας ή του στενού φιλικού κύκλου καθενός από αυτούς ως τρόπου αποτελεσματικότερης ανακούφισης από αυτές τις αντιξοότητες. Η ίδια η στροφή τους προς την αξιοποίηση δικτύων που περιλαμβάνουν τις πελατειακές σχέσεις, δείχνει τον βαθμό απομάκρυνσής τους από κάποιου είδους οργάνωση σε ταξική βάση. Αντίθετα, αυτό που εντυπωσιάζει σε αυτό το επίπεδο, είναι η καχυποψία και η ανάπτυξη ανταγωνιστικών σχέσεων μεταξύ τους. Αλλά αυτή είναι η συζήτηση που ακολουθεί στο επόμενο κεφάλαιο.

6. *Κάνω ό,τι κάνουν κι αυτοί. Σχέσεις δύναμης.*

Στην ανάλυση αυτή, έρχεται αναμφίβολα κάποια στιγμή στην επιφάνεια το ερώτημα: τι τελικά συνιστά στο ιδεολογικό επίπεδο αυτή η αντίδραση των πληττόμενων κατοίκων της συγκεκριμένης περιοχής απέναντι στην ολοένα και εμβαθυνόμενη υποτίμηση των όρων της καθημερινότητάς τους όπως αυτή διαμορφώνεται τα τελευταία χρόνια και εντείνεται από το 2009 και μετά; Θα επιχειρηθεί εδώ να δοθεί απάντηση στο ερώτημα αυτό με τα στοιχεία που προκύπτουν στο επίπεδο της ερευνώμενης κοινότητας, αφού εξεταστούν το ευρύτερο πλαίσιο και η στάση των επίσημων φορέων του κράτους αλλά και η πρόσληψη των ίδιων των κατοίκων για τους παράγοντες αυτούς.

Το ευρύτερο πλαίσιο

Ο Τάσος είναι ένας 30χρονος παράτυπος καπνοκαλλιεργητής με τον οποίο γνωριστήκαμε τυχαία μέσω κάποιου κοινού γνωστού σε μια καφετέρια του Αγρινίου. Στην παρέα που σχηματίστηκε, από τα πέντε άτομα οι τέσσερις ήμασταν καπνιστές ενώ τρεις από μας καπνίζαμε «χύμα» αγρινιώτικο καπνό. Η κατάσταση ήταν ευνοϊκή και όπως ήταν φυσικό, η συζήτηση δεν άργησε να επικεντρωθεί στο θέμα της παράτυπης καπνοκαλλιέργειας. Ο Τάσος διαπίστωσε πως:

Ο κόσμος θα 'θελε να ξανάρθουν τα καπνά, αλλά ξέρουμε πως είναι αποφασισμένα όλα απ' έξω. Το κράτος το δικό μας, ειδικά τώρα που 'ναι και η κρίση, μόνο εφαρμόζει ό,τι του πούνε οι ξένοι. Είναι όλα απ' τους Ευρωπαίους και το ΔΝΤ, είναι όλα απ' έξω. Γι' αυτό κι εμείς κάνουμε ό,τι κάνουμε. Για να ζήσουμε! Για να 'χουμε ένα κομμάτι ψωμί.

Κοινός τόπος κατά τη διάρκεια της έρευνας αποτέλεσε η διαπίστωση εκ μέρους όλων των συνομιλητών, ότι η στροφή τους στην παράνομη καπνοκαλλιέργεια είναι συνέπεια των πολιτικών που προηγήθηκαν και εντάθηκαν με το ξέσπασμα της οικονομικής κρίσης. Χρονικά, η έναρξη της ενασχόλησης συμπίπτει για όλους σχεδόν με τη στιγμή κατά την οποία ένα ή περισσότερα από τα μέλη της οικογένειας μένουν άνεργοι, ενώ ταυτόχρονα οι αγροτικές επιδοτήσεις μειώνονται δραματικά και τα χωράφια μένουν ακαλλιέργητα ως συνέπεια της κατάρρευσης της καπνοκαλλιέργειας.

Οι εφαρμοζόμενες πολιτικές που σαρώνουν (και) την ελληνική ύπαιθρο τα τελευταία χρόνια έχουν σαφή ταυτότητα. Πρόκειται για μια εκ βάθρων αναδιάρθρωση της κοινωνίας που χαρακτηρίζεται από την εκχώρηση μεγάλων τομέων της διακυβέρνησης (όπως η υγεία, η εκπαίδευση αλλά και η αγροτική πολιτική) στην αγορά και την υποχώρηση του κράτους από τον ρυθμιστικό του ρόλο, συνοδευόμενα από την πίστη ότι οι νόμοι της τελευταίας και κυρίως ο ανταγωνισμός, θα εγγυηθούν τελικά την αποδοτικότερη δυνατή ρύθμιση της συνολικής κοινωνικής και οικονομικής δραστηριότητας.²⁹⁹ Αυτό συνεπάγεται τη δημιουργία μηχανισμών οι οποίοι λειτουργούν «αυτόνομα» οδηγώντας σε μια αποκέντρωση του κινδύνου προς το άτομο, το οποίο ερμηνεύεται ως μονάδα της οικονομίας.³⁰⁰ Σημαντική προς αυτήν την κατεύθυνση, είναι και η δραστηριοποίηση διεθνών, απρόσωπων οργανισμών όπως το ΔΝΤ, η Παγκόσμια Τράπεζα ή τα διάφορα όργανα της Ε.Ε. όπως η ευρωπαϊκή επιτροπή. Αυτοί οι οργανισμοί, δρώντας ως διεθνείς νομοθέτες, εμφανίζονται να είναι «υπεράνω» του εθνικού κράτους³⁰¹ και με τη χρήση των μέσων επιβολής που διαθέτουν, αποτελούν ιδανικά εργαλεία για την επέκταση των μηχανισμών της φιλελεύθερης Αγοράς.³⁰²

Οι συνέπειες αυτών των πολιτικών στους ανθρώπους που εξετάζουμε εδώ είναι δραματικές. Με την πιστή εφαρμογή της ΚΑΠ από διαδοχικές ελληνικές κυβερνήσεις, η περιοχή οδηγήθηκε σε αυτό που σχηματικά έχει ονομαστεί «το τέλος του καπνού»,³⁰³ κατάσταση η οποία στέρησε από τον αγροτικό πληθυσμό της ευρύτερης περιοχής την πρόσβαση στη μοναδική παραγωγική δραστηριότητα η οποία ιστορικά τους είχε επιτρέψει να ανεβάσουν το επίπεδο διαβίωσης επιτυγχάνοντας μάλιστα και περιόδους σχετικής ευημερίας.³⁰⁴ Ο συνδυασμός αυτής της κατάστασης με την ανάδυση της οικονομικής κρίσης, δείχνει να οδηγεί πολλούς κατοίκους σε μια αναθεώρηση των προτύπων νομιμότητας, ηθικότητας και δικαίου, προκειμένου να εξασφαλίσουν την επιβίωση και την οικογενειακή και κοινοτική αναπαραγωγή. Έχει υποστηριχθεί πως η εφαρμογή των φιλελεύθερων πολιτικών για την εδραίωση της

²⁹⁹ Narotzky S. and Smith G., *Immediate Struggles People, Power and Place in Rural Spain*, ό. π., σ. 23.

³⁰⁰ Ferguson J. and Gupta A., "Spatializing States: Toward an Ethnography of Neoliberal Governmentality, σ. 989.

³⁰¹ Ferguson J. and Gupta A., στο ίδιο, σ. 990.

³⁰² Mattei U. and Nader L., *Plunder: When the Rule of Law is Illegal*, ό. π., σ. 48.

³⁰³ Μ. Τσιμιτάκη, «Αποχαιρετισμός στα καπνά», Η Καθημερινή, 2 Ιουλίου 2006, τχ. 161.

³⁰⁴ Καρανικόλας Π., Μαρτίνος Ν., «Η ελληνική γεωργία μπροστά στην κρίση: προβλήματα και προοπτικές», περ. *Λόγιος Ερμής*, τ. 2, 15 Φεβρουαρίου 2012.

οικονομίας της Αγοράς, συνεπάγεται από μόνη της την αύξηση σχεδόν κάθε μορφής εγκληματικότητας και παραβατικότητας.³⁰⁵ Η ετοιμότητα των απλών ανθρώπων να εκμεταλλευτούν τις ρωγμές μεταξύ του επίσημου και του παράτυπου, είναι σύμπτωμα μιας τάσης, να αμβλύνονται υπό την επιρροή των μηχανισμών της Αγοράς τα όρια μεταξύ νόμιμου και παράνομου.³⁰⁶

Οι «επίσημοι» φορείς

Στην προσπάθεια να διερευνηθεί η στάση των επίσημων αρχών έναντι του φαινομένου της παράτυπης καπνοκαλλιέργειας και της παράνομης πώλησης του καπνού απευθύνθηκα στο αστυνομικό τμήμα του Αγρινίου απ' όπου με παρέπεμψαν στην Ασφάλεια η οποία θα ήταν αρμόδια να μου παράσχει πληροφορίες και στοιχεία για το φαινόμενο. Στη συζήτηση που ακολούθησε, ήταν σαφές πως το θέμα του καπνού δεν θα μπορούσε να αντιμετωπιστεί ως μια οποιαδήποτε άλλη περίπτωση έκνομης συμπεριφοράς. Σύμφωνα λοιπόν με στέλεχος της Ασφάλειας Αγρινίου:

Μιλάμε με συναδέλφους από άλλες περιοχές και μόλις ακούνε για καπνό σοβαρεύουνε τα πράγματα. Κινητοποιήση, κακό! Το θεωρούν σοβαρό αδίκημα, είναι λαθρεμπόριο. Για μας εδώ είναι αλλιώς. Ε, λες έλα μωρέ, καπνός είναι... Άμα κιόλας τους βρεις κανένα κιλό, σε κοιτάνε σα να τους έκανες καμιά μεγάλη χάρη! Είναι αλλιώς για μας. Οι περισσότεροι εδώ μέσα με τα καπνά μεγάλωσαν. Μιλάμε για φτώχεια!

Ο Μιχάλης, ως υπεύθυνος για την αποστολή δεμάτων μέσω του ΚΤΕΛ στο γειτονικό χωριό των Χαμηλών, αναφερόμενος στη στάση των αστυνομικών που υπηρετούν μέσα στο χωριό, αφηγείται μια πραγματικότητα που μάλλον εντυπωσιάζει:

Αυτοί (οι καπνοκαλλιεργητές) έρχονται και τα παραδίδουν το πρωί που περνάει το πρώτο (λεωφορείο) κι είναι πιο ήσυχα. Εκείνη όμως την ώρα αλλάζουν βάρδια τα παιδιά στο Τμήμα (αστυνομικό τμήμα στο χωριό) κι έρχονται από 'δω να πάρουνε καφέ. Ε, πολλές φορές βάζουνε ένα χεράκι και βοηθάνε να φορτώσουμε τον καπνό στο λεωφορείο. Το τι καπνό έχουνε κουβαλήσει τα παιδιά!...Τους λέω, βάλτε ρε παιδιά ένα χεράκι να τελειώνουμε. Είκοσι, τριάντα, σαράντα κιλά κάθε μέρα...

³⁰⁵ Comaroff J. & Comaroff J., *Law and Disorder in the Postcolony An Introduction*, σ. 35.

³⁰⁶ Comaroff J. & Comaroff J., στο ίδιο.

Αυτή η εικόνα επιβεβαιώνεται και από τα επίσημα στοιχεία της ασφάλειας Αγρινίου (βλ. πίνακα 2) από τα οποία φαίνεται πως η όποια παρέμβαση στηρίζεται μάλλον στην αποτελεσματικότητα που μπορεί να προσφέρουν τυχαίοι έλεγχοι και κυρίως η «αξιοποίηση πληροφοριών». Ο αριθμός των υποθέσεων και οι ποσότητες σίγουρα δεν αντιπροσωπεύουν το εύρος της εξεταζόμενης δραστηριότητας.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

Στοιχεία για την παράνομη πώληση καπνού στον νομό Αιτωλοακαρνανίας:

Έτος:	2016
Υποθέσεις:	28
Συλλήψεις:	34
Κατασχέσεις:	495,5 κιλά καπνός, 200 πακέτα, 635 αυτοσχέδια τσιγάρα

Πηγή: Α.Τ. Αγρινίου

Έτσι, θέτοντας στο επίκεντρο την παρανομία, ανακύπτουν ζητήματα πολιτικής και ηγεμονίας τα οποία είναι κρίσιμα στην εξερεύνηση των τρόπων με τους οποίους οι άνθρωποι δομούν κοινωνικά συστήματα ηθικής και αξίας υπό την επιρροή και την επιτήρηση παραγόντων που έχουν τη δύναμη να νομιμοποιήσουν ή να ποινικοποιήσουν τις διάφορες στρατηγικές επιβίωσης.³⁰⁷ Παρόλο που το κράτος διατηρεί την εξουσία να παρεμβαίνει και να ποινικοποιεί κατά το δοκούν τις στρατηγικές αυτές (όπως την παράνομη/παράτυπη πρακτική που εξετάζουμε εδώ), αναπαράγοντας την εικόνα του ως κυρίαρχου, οι πραγματικοί άνθρωποι, καταλαμβάνοντας ή ενεργητικά δημιουργώντας τα διάκενα μεταξύ νόμιμου και παράνομου, κρατικής παρουσίας και απουσίας, επιβάλλοντας ηθικού τύπου αξιολογήσεις για τη νομιμότητα, βρίσκουν τρόπο επιβίωσης δημιουργώντας μια ανεπίσημη, «γκρίζα» οικονομία.

Διαμορφώνεται με αυτόν τον τρόπο μια κατάσταση στην οποία, παράλληλα με την πραγματικότητα που περιγράφηκε πιο πάνω, σε επίπεδο υπουργικών αποφάσεων ή με την ψήφιση νόμων, προπαγανδίζεται μια εικόνα αφοσίωσης στην πάταξη του

³⁰⁷ Galemba R., 2013, "Illegality and Invisibility at Margins and Borders", *PoLAR: Political and Legal Anthropology Review*, Vol. 36, Number 2.

λαθρεμπορίου χύμα καπνού και εντεινόμενης προσπάθειας προς αυτόν τον σκοπό. Στην ίδια κατεύθυνση, άλλοι επίσημοι φορείς όπως ο IOBE αναλαμβάνουν να καταρτίσουν μελέτες όπου συμπεραίνεται ότι η φορολόγηση, «λόγω του παράνομου εμπορίου καπνικών προϊόντων, έχει φτάσει και ενδεχομένως έχει ξεπεράσει τα όριά της» ενώ προτείνεται ότι «ελάφρυνση των φόρων είναι πολύ πιθανό να αυξήσει τα έσοδα του κράτους περιορίζοντας την παράνομη αγορά».³⁰⁸ Κοινός τόπος σε τέτοιου είδους πρωτοβουλίες είναι η ανάδειξη δύο διαστάσεων του «προβλήματος»: αφενός η απώλεια εσόδων για τον κρατικό προϋπολογισμό και άρα ο αντικοινωνικός χαρακτήρας της δημιουργίας της ανεπίσημης αγοράς του «χύμα» καπνού και αφετέρου η επισήμανση της ανάγκης αύξησης των διαθέσιμων κονδυλίων για την ενίσχυση των διωκτικών μηχανισμών σε υλικοτεχνική υποδομή και έμπυχο δυναμικό.³⁰⁹

Είναι συνηθισμένη πρακτική σε τέτοιου είδους προσεγγίσεις η χρήση ποσοτικών δεδομένων, η προέλευση των οποίων μοιάζει τουλάχιστον ύποπτη, για δύο κυρίως λόγους: πρώτον, συνοδεύεται στερεότυπα από την απαίτηση κρατικών ή άλλων επίσημων φορέων για επένδυση κονδυλίων και δεύτερον, ποτέ δεν αναφέρονται τα επιστημονικά κριτήρια με βάση τα οποία συντάχθηκαν αυτές οι ποσοτικές εκθέσεις.³¹⁰ Αντίθετα, φαίνεται ότι τα στοιχεία αυτά είναι αποτέλεσμα υποθέσεων, διαστρεβλώσεων ή ακόμα και ξεκάθαρης κατασκευής από κάποια κρατική συνήθως υπηρεσία με την πρωτοβουλία ή/και τη συνεργασία των μεγάλων καπνοβιομηχανιών και περαιτέρω επισημοποίησης μέσω της συνεχούς τους αναπαραγωγής από πληθώρα ηλεκτρονικών κι έντυπων ΜΜΕ.³¹¹

Ένα λογικό επιχείρημα για την πιο προσεκτική ανάγνωση τέτοιων στοιχείων θα μπορούσε να είναι το εξής: Συνηθίζεται να γίνεται μια εκτίμηση των μη εισπραχθέντων εσόδων η οποία προκύπτει με βάση τις βεβαιωμένες κατασχέσεις προϊόντων καπνού. Στο ποσό των 650 εκατ. ευρώ που αναφέρθηκε από «αρμόδιους» φορείς ως διαφυγόντες φόροι από την παράνομη πώληση προϊόντων καπνού για το

³⁰⁸ IOBE, Αξιολόγηση του Υφιστάμενου Πλαισίου Φορολόγησης των Καπνικών Προϊόντων στην Ελλάδα, Αθήνα, 2014: Συμπεράσματα.

³⁰⁹ Ημερίδα υπό την αιγίδα του IOBE με θέμα: «Το παράνομο εμπόριο του καπνού και οι επιπτώσεις για τον κλάδο και την οικονομία», Ιούλιος 2013.

³¹⁰ Andreas P. and Greenhill K. M., *Sex, Drugs, and Body Counts the Politics of Numbers in Global Crime and Conflict*, ό. π., σ. 23.

³¹¹ Andreas P. and Greenhill K. M., στο ίδιο, σσ. 23, 26.

έτος 2013,³¹² υπολογίζεται καπνός του οποίου η τιμή φτάνει και τα 600 ευρώ ανά κιλό μετά την επιβολή της υπέρογκης φορολογίας και του κέρδους των βιομηχάνων, μεσαζόντων, πωλητών κλπ. Δεν υπάρχει όμως καμιά απόδειξη, (ακόμα κι αν δεχτούμε πως τα ποσά αυτά αντιστοιχούν σε πραγματικές ποσότητες καπνού που έχει διακινηθεί παράνομα), που να δείχνει ότι οι καταναλωτές θα αγόραζαν αυτές τις ποσότητες καπνού, αν ήταν υποχρεωμένοι να τις προμηθευτούν στην επίσημα καθορισμένη λιανική τους τιμή. Ακόμη, όπως διαπίστωσε ο αστυνομικός στη συνομιλία που αναφέρθηκε πιο πάνω, σχετικά με την αποφασιστικότητα του κράτους να επιβάλει τους νόμους του στη συγκεκριμένη περίπτωση:

Η αλήθεια είναι πως αυτά είναι λόγια. Για να τελειώσουνε τον καπνό θέλει και λεφτά. Θέλει και αστυνομικούς, θέλει και μέσα, θέλει και αυτοκίνητα, ελέγχους με το ΣΔΟΕ κι αυτά δεν υπάρχουν. Και δεν υπάρχουν γιατί κοστίζουν.

Έτσι, αυτό που πραγματικά συμβαίνει στα χωράφια του Περιθωρίου διαφέρει πολύ από αυτά που σχεδιάζονται στις αίθουσες των μεγάλων αθηναϊκών ξενοδοχείων όπου διοργανώνονται οι σχετικές ημερίδες.

Οι παράτυποι καπνοκαλλιεργητές είναι στο σύνολό τους απογοητευμένοι από την αποτυχία των κρατικών μηχανισμών να δώσουν λύση στα αδιέξοδα, στα οποία τους οδήγησε η απώλεια του εισοδήματος που εξασφάλιζαν από τον καπνό. Καμία καλλιέργεια απ' όσες προτάθηκαν δεν μπόρεσε να αντικαταστήσει αυτό το εισόδημα,³¹³ ενώ η εφαρμογή πολιτικών όπως αυτή των «νέων αγροτών» προκάλεσαν περισσότερα προβλήματα βαθαίνοντας την παραγωγική κρίση που ήδη βίωναν.³¹⁴ Η Γιώτα, σύζυγος του Φάνη στο σπίτι των οποίων έγινε μια από τις πιο διαφωτιστικές συζητήσεις, αγανακτισμένη επεσήμανε:

³¹² Βλ. την παρουσίαση του προέδρου και διευθύνοντος συμβούλου της Παπαστράτος ΑΒΕΣ, Νικήτα Θεοφιλόπουλου στην ημερίδα του IOBE, ό. π. Ο συγκεκριμένος ομιλητής ήταν αυτός που τόνισε τη σημασία του «χύμα» καπνού για την απώλεια εσόδων, αναφέροντας ως αιτίες για τις διαστάσεις που έχει πάρει το φαινόμενο στην κρίση και την ανεπάρκεια των κρατικών πολιτικών καταπολέμησής του.

³¹³ Δημαρά Ε., Σκούρας Δ., *Η Καλλιέργεια του Καπνού στην Ελλάδα*, ό. π., σ. 80. Χαρακτηριστικός είναι ο τίτλος του σχετικού κεφαλαίου: «Εναλλακτικές στρατηγικές ανάπτυξης του καπνοπαραγωγικού νοικοκυριού: Η περίπτωση του νομού Αιτωλοακαρνανίας. Πληροφόρηση για νέες Εναλλακτικές Αγροτικές Εκμεταλλεύσεις (που δεν υπάρχουν στην Αιτωλοακαρνανία)».

³¹⁴ Καμπέρης Ν., *Αγροτική Κρίση, Εργασιακή Ανασφάλεια και Κοινωνική Αβεβαιότητα στους Νέους Αγρότες*, έρευνα στον Νομό Αιτωλοακαρνανίας, ό. π.

Και με τα προγράμματα αυτά που έγιναν, νέοι αγρότες, χειρότερα χαντακώθηκαν τα παιδιά, παρά για καλύτερα! Βγάζει ένα πρόγραμμα το κράτος: να σε κάνω νέο αγρότη. Δηλαδή να καλλιεργήσει τι; Σε δεσμεύει για 10-15 χρόνια και δεν μπορεί ο άλλος να κάνει τίποτα άλλο. Σ' έχει δεμένον για 10 χρόνια. Να κάνεις όμως τι; Τιμή τίποτα!

Με αυτά τα δεδομένα, η παράνομη πώληση καπνού και το επιπλέον κέρδος που αποφέρει, έρχεται να αντικαταστήσει το συχνά χαμένο ή σε κάθε περίπτωση αισθητά μειωμένο εισόδημα που συνεπαγόταν η πολιτική του κρατικού προστατευτισμού όπως αυτή εκφράστηκε στην καπνοκαλλιέργεια, δηλαδή μέσω της εξασφάλισης απορρόφησης της παραγωγής ή μέσω της πολιτικής των επιδοτήσεων. Είναι ένας τρόπος αναπλήρωσης του χαμένου εισοδήματος ο οποίος όμως υπογραμμίζει, από τη μία την αδυναμία του κράτους να ανταπεξέλθει στις στοιχειώδεις του υποχρεώσεις προσφέροντας εργασιακή ασφάλεια ενώ από την άλλη τονίζει την ανεξαρτησία τους και την ικανότητά τους να τα καταφέρουν χωρίς τις δεσμεύσεις που συνεπάγεται η συμμετοχή τους σε κρατικές πολιτικές.³¹⁵

Η κοινότητα

Στις πρώτες συζητήσεις που είχα με τους καπνοκαλλιεργητές, αναφερόμουν συχνά στο ενδεχόμενο ανάληψης κάποιας πιο συλλογικής μορφής δράσης εκ μέρους τους και έμενα πάντοτε έκπληκτος μπροστά στην πλήρη αδιαφορία ή και την αντίθεσή τους σ' ένα τέτοιο ενδεχόμενο. Ο Νίκος, που δήλωνε αποφασισμένος να συνεχίσει την παράτυπη πρακτική του άσχετα με τα πιθανά μέτρα καταστολής της που θα έπαιρνε το κράτος, μου έδειξε τον δρόμο που θα έπρεπε να ακολουθήσω στη διαπραγμάτευση των σχετικών ζητημάτων, αποφεύγοντας μια προσέγγιση «ρομαντική», όπως αυτή που είχα στην αρχή της έρευνας:

Πες να οργανωθούμε, έτσι; Και να πάω στην Ένωση. Πάλι χαμένος θα 'μαι. Πάλι ο μεσάζοντας θα πάρει τα χρήματα, ο έμπορας, ο ένας ο άλλος. Κι ο παραγωγός, τελευταίος! Όπως γινότανε πάντα. Σου λέει, γιατί να οργανωθώ; Προχωράω μόνος μου και τα 'κονομάω μόνος μου!

Υπάρχουν συγκεκριμένοι και «πραγματικοί» λόγοι για τους οποίους οι Περιθωριώτες καταλήγουν σε μια τόσο (φαινομενικά) κυνική διατύπωση. Κατ' αρχάς

³¹⁵ Nordstrom C., *Global Outlaws: Crime, Money and Power in the Contemporary World*, ό. π., σ. 60.

σε μια παραγωγική διαδικασία όλοι οι παραγωγοί, δεν αποτελούν μια αδιαφοροποίητη ολότητα ίσων μεταξύ τους υποκειμένων.³¹⁶ Αντίθετα, ανταγωνισμοί και ιεραρχικές σχέσεις εμφανίζονται ανάμεσά τους, οι οποίες αμβλύνονται ή εντείνονται βαθμιαία και αντίστοιχα με την εμφάνιση εξωγενών ή ενδογενών παραγόντων. Παρόλο που οι αλλαγές στον αγροτικό τομέα και η κρίση έπληξαν όλους τους αγρότες, κάποιοι κατέστησαν περισσότερο ευάλωτοι από άλλους. Μια μεγάλη οικογένεια με αρκετά άνεργα μέλη, είναι φυσικό να βρεθεί σε πολύ δεινή θέση όσον αφορά την ίδια της την επιβίωση σε σχέση με κάποια άλλη η οποία για παράδειγμα διαθέτει κάποιου είδους εισόδημα από την εργασία ενός ή περισσότερων μελών της. Μια πιο αδιαφοροποίητη ταξικά αγροτιά, θα βίωνε το οικονομικό σοκ με τρόπο ομοιόμορφο, αφού τα μέλη της θα βρίσκονταν λίγο-πολύ στο ίδιο σημείο.³¹⁷

Πρακτικά αυτό σημαίνει πως δεν μπορεί να υπάρξει κοινή διεκδίκηση μεταξύ ανθρώπων που προβάλλουν τον ηθικό χαρακτήρα της παράτυπης καπνοκαλλιέργειας με άλλους οι οποίοι βλέπουν στην ίδια δραστηριότητα μια ευκαιρία γρήγορου πλουτισμού. Αυτές οι διαφοροποιήσεις προκαλούν συχνά ανταγωνισμό που κορυφώνεται με το γνωστό «κάρφωμα». Ο Μανόλης, δικηγόρος και Περιθωριώτης, αφηγείται ένα περιστατικό που είναι στην ελαφρότητά του αρκετά διαφωτιστικό:

Πηγαίνω μια μέρα στο καφενείο. Είναι πρωί, ο καιρός είναι βροχερός. Το καφενείο γεμάτο. Ε, ρωτάω: κανένα νέο; Μου λέει ένας, έπιασαν τον Αλέκο. Λέω, ποιος τον κάρφωσε; Μου λέει, η γυναίκα του! Τσακωθήκανε και πήγε και τον κάρφωσε...

Σε άλλες περιπτώσεις ωστόσο τα χρώματα που περιγράφουν αυτήν τη συμπεριφορά είναι πιο μελανά. Ο Μάνθος, προβληματισμένος διαπιστώνει πως:

Δεν αφήνομαστε και μοναχοί μας. Βγάνουμε τα μάτια μας και μοναχοί μας! Είναι κι αυτοί, αλλά είμαστε και μοναχοί μας. Βγάνουμε ο ένας το μάτι του αλλουνού.

Χαρακτηριστικό είναι πως παρότι η αστυνομία δεν αποκαλύπτει ποτέ το όνομα του καταγγέλλοντα, αυτό πάντοτε μαθαίνεται καθώς η καταγγελία είναι συνήθως ένας

³¹⁶ Godelier M., *Μαρξιστικοί Ορίζοντες στην Ανθρωπολογία*, τ. Α', ό. π., σ. 82.

³¹⁷ Scott J. C., *The Moral Economy of the Peasant: Rebellion and Subsistence in Southeast Asia*, ό. π., σ. 202.

νέος κρίκος σε μια μακριά αλυσίδα πράξεων αντεκδίκησης μεταξύ συγκεκριμένων ατόμων ή οικογενειών στο εσωτερικό της κοινότητας. Αυτός ο ανταγωνισμός δεν μπορεί τελικά, παρά να δυσχεραίνει την ανάδυση κάποιου είδους συλλογικής διεκδικητικής οργάνωσης των παράτυπων καπνοκαλλιεργητών, παρά τη φαινομενική ομοιομορφία των απειλών που υφίστανται.

Επιπλέον, αν και εκφράζεται συνολικά αποδοκιμασία για τις πιέσεις που δέχονται, η οξύτητα αυτής της αποδοκιμασίας ποικίλλει ανάλογα με τις πιθανές λύσεις που μπορεί η κάθε οικογένεια να επιστρατεύσει προκειμένου να ανταπεξέλθει. Τέτοιες λύσεις μπορεί να είναι η είσπραξη επιδοτήσεων, η ενασχόληση με άλλες γεωργικές ή εξωγεωργικές εργασίες. Τέλος, η ύπαρξη ενδογενών παραγόντων διαφοροποίησης όπως η ηλικία, το φύλο, η οικογενειακή κατάσταση, οδηγεί τους καπνοκαλλιεργητές σε διαφορετικές κι ενδεχομένως αντικρουόμενες (κι ωστόσο εξίσου «λογικές») προσεγγίσεις σε κοινές προκλήσεις.³¹⁸ Η πολιτική των επιδοτήσεων αποτελεί για τους αγρότες αυτούς την κύρια δεξαμενή εσόδων για επιβίωση. Μια δεξαμενή όμως που τους αφαιρεί ταυτόχρονα κάθε σκέψη για την υιοθέτηση πιο αποφασιστικών (συλλογικών) μορφών δράσης.³¹⁹ Στη λογική αυτή ίσως να εντάσσονται και διάφορες πρωτοβουλίες που αναπτύσσονται στο πλαίσιο της κοινότητας από φορείς όπως η Εκκλησία και περιλαμβάνουν τα γνωστά συσσίτια, ή την παροχή δωρεάν φροντιστηριακών μαθημάτων. Αυτού του είδους οι παρεμβάσεις, μπορεί να συμπεριλαμβάνουν και διάφορα μέτρα παροχής ευκαιριακής και πρόσκαιρης βοήθειας όπως επιδόματα σίτισης, προσωρινές θέσεις εργασίας σε δημόσια έργα, μειωμένα τιμολόγια λογαριασμών ΔΕΚΟ κλπ.

Εξάλλου η σχεδόν πλήρης εξαφάνιση της κοινοτικής εξουσίας τις τελευταίες δεκαετίες αφαιρεί από τους καπνοκαλλιεργητές τη δυνατότητα να βασιστούν σε κάποια «έτοιμη» δομή, η οποία θα αποτελούσε όχημα για την ανάπτυξη κάποιας συλλογικής δράσης.³²⁰ Ειδικότερα μετά την τελευταία διοικητική ανασυγκρότηση του 2010 (σχέδιο Καλλικράτης) η κοινότητα εντάχθηκε διοικητικά στον δήμο Αγρινίου χάνοντας ουσιαστικά κάθε «θεσμικό» τρόπο ανάδειξης των πολιτιστικών αλλά και

³¹⁸ Scott J. C., στο ίδιο, σ. 204 και Ortner Sh. B., 1995, "Resistance and the Problem of Ethnographic Refusal", *Comparative Studies in Society and History*, Vol. 37, No. 1, January, pp. 173-193 (175).

³¹⁹ Scott J. C., στο ίδιο.

³²⁰ Δαμιανάκος Στ., *Από τον Χωρικό στον Αγρότη. Η Ελληνική Αγροτική Κοινωνία Απέναντι στην Παγκοσμιοποίηση*, ό. π., σ. 162.

οικονομικών/παραγωγικών ιδιαιτεροτήτων της. Για τους κατοίκους της περιοχής αυτό σημαίνει πως:

Ούτε έναν πολιτιστικό σύλλογο δε μπορούμε πια να κάνουμε χωρίς να ζητήσουμε έγκριση από το Αγρίνιο. Και πού να ξέρει ο δήμαρχος Αγρινίου και σιγά μη νοιαστεί...

Σε κάθε περίπτωση πάντως, αποδεικνύεται πως η πρακτική της παράνομης πώλησης καπνού εδραιώνεται και με τη χρήση επιχειρημάτων που ανάγονται στον σύγχρονο φιλελευθερισμό. Έστω κι αν τα επιχειρήματα αυτά διατυπώνονται διαστρεβλωμένα προκειμένου να επιτευχθεί ο σκοπός της μετατροπής μιας παράτυπης/παράνομης δραστηριότητας σε θεμιτή, δεν παύουν να σχετίζονται με την αξία του ατόμου ως βασικής μονάδας της οικονομίας, την εμπιστοσύνη στον ανταγωνισμό και την απόρριψη κάθε συλλογικότητας στη βάση της κοινωνικής θέσης. Όπως γίνεται αντιληπτό, υπό αυτούς τους όρους δεν μπορεί να γίνει λόγος για σύνδεση της πρακτικής που μελετάται εδώ με τα κινήματα αλληλέγγυας και κοινωνικής οικονομίας αφού τα τελευταία διακρίνονται από χαρακτηριστικά όπως η πολιτικοποίηση, η κολλεκτιβική δομή, η προώθηση της συλλογικότητας στη λήψη αποφάσεων και κυρίως η απόρριψη της μεγιστοποίησης του κέρδους.³²¹

Αυτήν την κατάσταση δείχνει να την αντιλαμβάνεται (μόνο) το πιο αντιδραστικό κομμάτι της ελληνικής ακροδεξιάς, το οποίο σπεύδει να επενδύσει σ' αυτήν, υποδαυλίζοντας τα πιο αντιδραστικά χαρακτηριστικά της,³²² πετυχαίνοντας τελικά να αποκτήσει σημαντική επιρροή. Η ριζοσπαστικότητα του τρόπου δράσης των μελών του λειτουργεί σαν εγγύηση προστασίας των καπνοκαλλιεργητών και της άτυπης πρακτικής τους, την ίδια στιγμή που άλλοι φορείς προβάλλουν θεσμικούς κι εν πολλοίς ξεπερασμένους από την ίδια την πραγματικότητα και τους καπνοπαραγωγούς τρόπους αντιμετώπισης των προβλημάτων. Όπως είπε ο Γιώργος:

Εμείς εδώ δουλεύουμε για να ζήσουμε. Άμα θέλουνε, μας αφήνουνε. Άμα δε θέλουνε, ξέρουμε κι άλλον τρόπο...

³²¹ Βλ. ενδεικτικά: Κολέμπας, Γ., 2015, *Ο σύγχρονος κοινοτισμός*, Αθήνα: Οι εκδόσεις των Συναδέλφων.

³²² Theodosopoulos D., 2014, "The Ambivalence of Anti-Austerity Indignation in Greece: Resistance, Hegemony and Complicity", *History and Anthropology*, Vol. 25, No. 4, 488-506.

Ο Θεοδοσόπουλος, αντλώντας τεκμηρίωση από τον Herzfeld, διατείνεται πως είναι συνηθισμένο στην Ελλάδα, να πραγματοποιείται μια στρατηγική απόδοση ευθυνών στους «ξένους» και κυρίως στις «μεγάλες δυνάμεις», διαδικασία στην οποία η Ελλάδα απεικονίζεται σαν θύμα και η οποία γρήγορα μετατρέπεται σε εθνικισμό. Με την οικονομική κρίση να βαθαίνει προοδευτικά, αυτός ο μηχανισμός ενεργοποιείται προκειμένου να κατευναστούν τα αισθήματα ανασφάλειας, φόβου και περιθωριοποίησης, ιδιαίτερα μεταξύ των λιγότερο προνομιούχων τμημάτων της ελληνικής κοινωνίας.³²³ Η ίδια η «αντιμνημονιακή» ρητορική, χαρακτηρίστηκε εξ αρχής από μια αμφιθυμία: από τη μια πλευρά γόνιμη κριτική στον καπιταλισμό, από την άλλη συμπλήρωμα του εθνικισμού.³²⁴ Όσον αφορά τους καπνοκαλλιεργητές του Περιθωρίου, τα χαρακτηριστικά αυτά εντείνονται καθώς η προηγηθείσα κατάρρευση της καπνοκαλλιέργειας και ο εγγενής συντηρητισμός τους ως αγροτική ομάδα, λειτούργησαν ως ενισχυτής στην εμφάνιση και εδραίωση τέτοιων αντιλήψεων. Ο εθνικισμός εδώ μετατρέπεται σε τοπικισμό ο οποίος οδηγεί σε κάποιου είδους απομονωτισμό προκειμένου τα άτομα να προφυλαχθούν από την καταγίδα της οικονομικής αβεβαιότητας. Ας θυμηθούμε τα λόγια του Πέτρου ο οποίος επιθυμούσε να μετατραπεί το χωριό σε μια απομονωμένη ζώνη προκειμένου να καλλιεργείται ελεύθερα σ' αυτήν ο καπνός. Η αλήθεια είναι πως τέτοιου είδους πολιτικές συμπεριφορές κάθε άλλο παρά άγνωστες είναι στον αγροτικό χώρο. Η αφοσίωση στην ιδιωτικότητα κι ο συντηρητισμός που επιδεικνύουν οι αγρότες και η σποραδικότητα των όποιων κινητοποιήσεών τους³²⁵ οι οποίες εστιάζονται κατά κύριο λόγο σε περιφερειακά κι όχι τόσο σε κλαδικά ή κατηγοριακά αιτήματα, δίνει την εικόνα μιας ακινησίας στον αγροτικό χώρο ενώ με την προϊούσα ενσωμάτωση των αγροτικών στρωμάτων στον καπιταλισμό, τα χαρακτηριστικά αυτά εντείνονται.³²⁶ Πρόκειται, όπως έχει επισημανθεί, για πληθυσμούς στους οποίους παραδοσιακά τα δικαιώματα εμφανίζονται, επιδιώκονται και απονέμονται ως χάρες.³²⁷ Έτσι, παρά το ότι η δυνητική ισχύς της αγροτιάς είναι τεράστια, η πραγματική της δύναμη κι επιρροή αποδεικνύονται ελάχιστες, ενώ μια διαρκής κι επίμονη αίσθηση

³²³ Theodossopoulos D., 2013, "Infuriated with the Infuriated? Blaming Tactics and Discontent about the Greek Financial Crisis", *Current Anthropology*, Vol. 54, No. 2, April, σ. 202.

³²⁴ Theodossopoulos D., "The Ambivalence of Anti-Austerity Indignation in Greece: Resistance, Hegemony and Complicity", ό. π.

³²⁵ Theodossopoulos D., στο ίδιο.

³²⁶ Δαμιανάκος Στ., *Από τον Χωρικό στον Αγρότη. Η Ελληνική Αγροτική Κοινωνία Απέναντι στην Παγκοσμιοποίηση*, ό. π., σσ. 28-31.

³²⁷ Pardo I., *Managing Existence in Naples Morality, action and structure*, ό. π., σ. 137.

κατωτερότητας κι αδυναμίας είναι πάντοτε παρούσα.³²⁸ Εξίσου σημαντικό είναι το ότι αυτή η συλλογική εμπειρία από ήττες και απογοητεύσεις εγγράφονται στις τοπικές κοινωνικές σχέσεις.³²⁹

Για να επανέλθουμε στο ερώτημα που τέθηκε στην αρχή του κεφαλαίου, η στροφή των καπνοκαλλιεργητών προς την ανεπίσημη πρακτική τους, σίγουρα δεν μπορεί να ερμηνευτεί ως η ανάπτυξη με ταξικούς όρους ενός ανταγωνιστικού κινήματος. Ούτε μπορεί με κανέναν τρόπο να ενταχθεί στις μαζικές κινητοποιήσεις που σημειώθηκαν με το ξέσπασμα της οικονομικής κρίσης.³³⁰ Πρόκειται όμως για μια στάση η οποία αναμφίβολα δημιουργεί κάποιου είδους κίνηση, αφού βασίζεται σε συγκεκριμένους ηθικούς, κοινωνικούς και πολιτιστικούς όρους και αφού έστω και «αθόρυβα», πετυχαίνει να εγκαθιδρύσει ένα δεύτερο, συμπληρωματικό προς το επίσημο, κρατικό επίπεδο νομιμότητας, με έναν τρόπο συμβατό με την παράδοση της ελληνικής υπαίθρου σε τέτοιου είδους διαδικασίες.³³¹

Μιλώντας για τον σύγχρονο καπιταλισμό, όπως επισημαίνει η Nader, είναι σημαντικό να κατανοούμε πως συνοδεύεται πάντοτε από ένα πραγματικό οπλοστάσιο νομοθετικών καινοτομιών που επιτρέπουν τη συγκέντρωση της εξουσίας στα χέρια κυρίαρχων ομάδων.³³² Η εφαρμογή των φιλελεύθερων πολιτικών στην περιοχή που εξετάζεται, αποκρυσταλλώνεται στο «τέλος του καπνού» ως αποτέλεσμα της εφαρμογής της ΚΑΠ και στη γενικότερη υποβάθμιση των όρων της καθημερινής ζωής που συνόδευσαν την εμφάνιση της οικονομικής κρίσης. Όπως και σε άλλα παραδείγματα που αφορούν πληθυσμούς της υπαίθρου, οι αγρότες δεν έχουν πια

³²⁸ Hobsbaum E. J., "Peasants and politics", ό. π.

³²⁹ Massey D., 1995, *Spatial Divisions of Labour. Spatial Structures and the Geography of Production*, London: Macmillan, σ. 51.

³³⁰ Dalakoglou D., 2012, *Beyond spontaneity: crisis, violence and collective action in Athens*. City: analysis of urban trends, culture, theory, policy, action, 16 (5), pp. 535-545.

³³¹ Μπάδα Κ., *Ο Κόσμος της Εργασίας, Οι ψαράδες της λιμνοθάλασσας Μεσολογγίου (18^{ος} - 20^{ός} αιώνας)*, ό. π. σ. 57. Ερευνώντας τους ψαράδες της λιμνοθάλασσας Μεσολογγίου η συγγραφέας παρατηρεί: «Όμως λίγοι από τους ψαράδες που συνάντησα αναφέρονται στις αφηγήσεις τους στις συλλογικές διεκδικήσεις του κλάδου τους και πολύ λιγότεροι καταφέρνουν να συνθέσουν μια «αντικειμενική» ιστορία των συλλογικών τους κινητοποιήσεων και επιτυχιών». Γενικότερα βλ. Δαμιανάκος, Στ., *Από τον Χωρικό στον Αγρότη. Η Ελληνική Αγροτική Κοινωνία Απέναντι στην Παγκοσμιοποίηση*, ό. π., σσ. 168-169.

³³² Nader, L., 2002, *The Life of the Law: Anthropological Projects*, Berkeley: University of California Press, σ. 162.

κάποια διαπραγμάτευση να κάνουν, ούτε κάποια διεκδίκηση να επιδιώξουν,³³³ αιτίες για τις οποίες παραδοσιακά συνασπίζονταν και οργανώνονταν. Βρέθηκαν μάλιστα στην παρούσα κατάσταση και με τη δική τους συναίνεση, έστω κι αν τα αποτελέσματά της άργησαν να φανούν λόγω των επιδοτήσεων που συνοδεύουν την εφαρμογή τέτοιων πολιτικών.³³⁴ Οι παράτυποι καπνοκαλλιεργητές του Αγρινίου επιλέγουν μια πρακτική στην οποία στρατηγικά προσδίδουν ηθικό βάρος προκειμένου να αποκτήσει κύρος νομιμότητας. Με τον τρόπο αυτό αμφισβητούν έμπρακτα ένα χαρακτηριστικό που βρίσκεται στον πυρήνα των πολιτικών που τους έπληξαν τα τελευταία χρόνια: τη νομιμότητά τους. Έτσι, η τελευταία δεν αποτελεί ένα «φυσικό» πλέγμα κανόνων και υποχρεώσεων επιβεβλημένων από «πάνω», αλλά μάλλον αναδύεται μέσα από πρακτικές και ιδεολογίες ως ένα πολύπλοκο πλέγμα απόψεων που αλληλεπιδρούν στο πολιτικό, κοινωνικό, οικονομικό και πολιτιστικό επίπεδο, παράγοντας τελικά αυτό που οι άνθρωποι θεωρούν νόμιμο.³³⁵

Η αφομοίωση βασικών φιλελεύθερων προταγμάτων, όπως η εμπιστοσύνη στην αγορά και στον ανταγωνισμό, οδηγεί στο συμπέρασμα πως οι καπνοκαλλιεργητές αποδέχονται σε μεγάλο βαθμό τις κυρίαρχες αντιλήψεις. Η ταυτόχρονη όμως επιλογή τους να αγνήσουν τον επίσημο νόμο αποδεικνύει την αποστασιοποίηση και την προσπάθεια για αποφυγή των συνεπειών που προκύπτουν για τους ίδιους από αυτές ακριβώς τις αντιλήψεις. Μένουν έτσι σε ένα μεταίχμιο, σε μια «γκρίζα ζώνη» όπου υπό την πίεση μιας δέσμης ζωτικών και πιεστικών αναγκών δρουν ως αγρότες κι όχι ως ιδεολόγοι, αρκούνται στην οικοδόμηση μιας στρατηγικής καιροσκοπικής και ατομικής,³³⁶ αρπάζοντας τη διαθέσιμη ευκαιρία έστω κι αν αυτό δεν τους είναι ευχάριστο. Η ευκολία στην εφαρμογή αυτής της προσαρμοστικής λύσης ως στρατηγικής επιβίωσης, μπορεί να είναι ακριβώς μια αιτία για την αδιαφορία των καπνοκαλλιεργητών να διεκδικήσουν συλλογικά αυτό που αντιλαμβάνονται ως το «δικαίωμα στην επιβίωση». Σε αυτό το πλαίσιο, βρίσκει εφαρμογή η διατύπωση του

³³³ Scott J. C., *Weapons of the Weak everyday forms of peasant resistance*, Yale University, ό. π. σ. 243.

³³⁴ Δημαρά Ε., Σκούρας Δ., *Η Καλλιέργεια του Καπνού στην Ελλάδα*, ό. π., σσ. 62-69.

³³⁵ Andreas P. and Greenhill K. M., 2010, *Sex, Drugs, and Body Counts: The Politics of Numbers in Global Crime and Conflict*, Ithaca and London: Cornell University Press, σσ. 23-45 και γενικότερα Donnan H., Wilson M. T., 1999, *Borders: Frontiers of Identity, Nation and State*, Berg: Oxford.

³³⁶ Scott J. C., *The Moral Economy of the Peasant: Rebellion and Subsistence in Southeast Asia*, ό. π., σσ. 195-196.

Ε. Ρ. Thompson: «είναι η αυτοσυγκράτηση κι όχι η αναταραχή που εντυπωσιάζει».³³⁷ Οι σχέσεις ισχύος γίνονται αποδεκτές αφού η βιωμένη εμπειρία συνηγορεί υπέρ της προσδοκίας για περιθώρια ελιγμών και εκμετάλλευσης των περιοριστικών συνθηκών για βελτίωση των συνθηκών κοινωνικής αναπαραγωγής. Χαρακτηριστικό είναι πως οι προσδοκίες αυτές αυξάνονται σε περιόδους κρίσης.³³⁸

Απέναντι στους καπνοκαλλιεργητές βρίσκεται ένα κράτος εξαρθρωμένο, που έχει εκχωρήσει μεγάλο μέρος των ρυθμιστικών εξουσιών του, το οποίο δεν εμφανίζει τη διάθεση ή την ισχύ να επιβάλλει τους νόμους του. Απέναντι σ' έναν τέτοιο «αντίπαλο» επιλέγουν να στραφούν στην άτυπη αγορά, επιστρέφοντας σε μορφές αντίδρασης δοκιμασμένες σε παλιότερες εποχές πολιτικής και οικονομικοκοινωνικής αστάθειας· μορφές αντίδρασης που πηγάζουν από την παράδοση της αγροτιάς στην εναλλακτική ερμηνεία των αστικών νόμων, σύμφωνα με την οποία συχνά οι αγρότες αναγκάζονται να στραφούν σε μορφές αντίδρασης που δεν προϋποθέτουν και δεν συνεπάγονται απαραίτητα την ανοιχτή αντιπαράθεση.³³⁹ Φαίνεται δηλαδή πως στον βαθμό ακριβώς που με την καπνοκαλλιέργεια καταπραΰνεται το αίσθημα του κινδύνου, μειώνονται και οι πιθανότητες ανάδειξης διεκδικήσεων συλλογικού χαρακτήρα.³⁴⁰

Οι καπνοκαλλιεργητές της περιοχής του Αγρινίου, προχωρούν σε μια ερμηνεία της κατάστασης σύμφωνα με την οποία, οι πιέσεις που υφίστανται προέρχονται από κέντρα εξουσίας απέναντι στα οποία δεν έχουν τη δύναμη να αντιταχθούν ανοιχτά ελπίζοντας σε κάποιου είδους βελτίωση των όρων της διαβίωσής τους. Έτσι, εκμεταλλευόμενοι ευνοϊκούς παράγοντες που διαμορφώνονται σε ένα επίπεδο τοπικό, εντός του δικού τους «βεληνεκούς», επιλέγουν μια πιο συγκαλυμμένη μορφή αντίδρασης, στρεφόμενοι στην άτυπη οικονομία. Μ' αυτόν τον τρόπο, ο απόλυτος έλεγχος μιας οικείας πηγής πλούτου τους επιτρέπει να βρίσκονται πάνω από το επίπεδο διαβίωσης, κινούμενοι σε έναν χώρο ο οποίος ανοίγεται ευκαιριακά μπροστά τους και ο οποίος είναι σχετικά ελεύθερος από οποιαδήποτε ρυθμιστική επιτήρηση.

³³⁷ Thompson E. P., "The moral economy of the English crowd in the eighteenth century", ό. π., σ. 112.

³³⁸ Δημητρίου-Κοτσώνη Σ., Δημητρίου Σ., 1996, Ανθρωπολογία και Ιστορία, Αθήνα: Καστανιώτης, σ. 403.

³³⁹ Scott J. C., 2009, *The Art of Not Being Governed. An Anarchist History of Upland Southeast Asia*, Yale University Press και Scott J. C., *Weapons of the Weak everyday forms of peasant resistance*, ό. π.

³⁴⁰ Scott J. C., *The Moral Economy of the Peasant: Rebellion and Subsistence in Southeast Asia*, ό. π., σ. 204.

Συμπεράσματα

Η παρούσα μελέτη καταλήγει στο ότι οι παράτυποι καπνοκαλλιεργητές, προσδιορίζοντας εναλλακτικά τις έννοιες και αξιολογήσεις του νόμιμου, του ηθικού και του κοινωνικά αποδεκτού, επιχειρούν να υπερκεράσουν τα εμπόδια που υψώνονται στην πορεία προς την οικογενειακή και κοινοτική ευημερία και αξιοπρέπεια. Εμπόδια τα οποία απειλούν να τους περιθωριοποιήσουν ή να τους αποκλείσουν σε κάθε περίπτωση. Η σκληρή δουλειά, η φροντίδα της οικογένειας και κυρίως των παιδιών αλλά και το «δικαίωμα στην επιβίωση», είναι η βάση πάνω στην οποία εδράζεται μια ευρεία κοινωνική συναίνεση. Χάρη στην τελευταία, η εξεταζόμενη παράνομη δραστηριότητα δικαιολογείται, ηθικοποιείται και τελικά νομιμοποιείται. Εμφανίζεται έτσι η πρακτική αυτή ως ένα βιωμένο περιβάλλον, αποτελούμενο από εγγενείς προσδοκίες, κανόνες που καθορίζουν όρια στη χρήση και ταυτόχρονα αποκαλύπτουν δυνατότητες κι επικυρώσεις, τόσο του Νόμου, όσο και των υφιστάμενων πιέσεων που δέχονται τα υποκείμενα.

Έτσι, αυτό που εκ πρώτης όψεως μοιάζει να είναι μια ενστικτώδης αντίδραση, καταλήγει σε μια εναλλακτική ερμηνεία του κυρίαρχου οικονομικού μοντέλου της Αγοράς, η οποία ενσωματώνει παράγοντες όπως η μεταβολή της ηθικής και των αξιών, η αυθαιρεσία, η προσαρμογή στον νόμο της προσφοράς/ζήτησης και ο ανταγωνισμός. Εντοπίζοντας και στη συνέχεια διαμορφώνοντας μια ρωγμή μεταξύ νόμου και απουσίας του, έναν χώρο δηλαδή ο οποίος χτίζεται με τα δομικά υλικά που είναι διαθέσιμα και προέρχονται είτε από την παραγωγική και πολιτισμική τοπική παράδοση, είτε από τη σημερινή οικονομικοκοινωνική πραγματικότητα, οι παράτυποι καπνοκαλλιεργητές ανακαλύπτουν μια ευκαιρία για αποφυγή της περιθωριοποίησης.

Για να το επιτύχουν, δημιουργούν δίκτυα βασισμένα στη συγγένεια ή στην εντοπιότητα, επιστρατεύοντας την παραδοσιακή εξοικείωση και σύνδεση της ελληνικής αγροτικής κοινότητας με την οικονομική δραστηριότητα που την περιβάλλει. Τόσο αυτή η πολιτισμική πλαισίωση, όσο και ο άτυπος χαρακτήρας της παραγωγικής αυτής πρακτικής με την έμφαση στην εμπιστευτικότητα που συνεπάγεται, προκαλούν μια ενδυνάμωση των οικογενειακών δεσμών. Η οικογένεια

αναδεικνύεται και πάλι ως μια σταθερά γύρω από την οποία οργανώνεται η ζωή των πληθυσμών της υπαίθρου.

Στην πορεία αυτή, παρατηρείται κινητικότητα στο επίπεδο των κοινωνικών ρόλων που αναλαμβάνουν τα υποκείμενα στο πλαίσιο της καπνοκαλλιέργειας, των έμφυλων ταυτοτήτων τους ή του κύρους που απολαμβάνουν εντός της κοινότητας. Ο ίδιος ο καπνός, ως ισχυρό πολιτιστικό σύμβολο στην περιοχή, επιβάλλει την επανεμφάνιση ή την τροποποίηση τέτοιων ταυτοτήτων αλλά κυρίως ανακόπτει τον πολιτιστικό εκφυλισμό που βίωσαν οι άνθρωποι αυτοί μετά την κατάργηση της καλλιέργειάς του. Αποκτά έτσι αυτή η δραστηριότητα προστιθέμενη αξία στην καθημερινή τους μάχη για τον κατευνασμό της αφόρητης πίεσης που τους ασκείται από τις βίαιες μεταβολές που λαμβάνουν χώρα τα τελευταία ιδίως χρόνια με την προοδευτική εμβάθυνση της οικονομικής κρίσης. Η στρατηγική των καπνοκαλλιεργητών μορφοποιείται έτσι σε δύο επίπεδα: ένα πρακτικό, καθημερινό, που αποβλέπει στην επιβίωση κι ένα δεύτερο, φαντασιακό που στοχεύει στην απαλλαγή από την καθημερινή έγνοια για την επιβίωση.³⁴¹

Η περίπτωση των καπνοκαλλιεργητών του Αγρινίου και της παράτυπης/παράνομης πρακτικής τους ενσωματώνει χαρακτηριστικά που προσφέρονται για την εξέταση πολιτικών σχέσεων που αναπτύσσονται όχι μόνο σε τοπικό αλλά σε εθνικό κι ίσως και σε ακόμα ευρύτερο επίπεδο. Όπως έδειξε η έρευνα, τα όρια αυτής της «σχεδόν νομιμότητας» μοιάζουν να είναι αρκετά ευμετάβλητα και συνεπώς αναπάντητο μένει το ερώτημα της δυνητικής διεύρυνσής τους. Εντυπωσιακό είναι το γεγονός ότι, παρόλο που η ερευνώμενη πρακτική είναι τυπικά παράνομη, παρόλο που εμφανίζει χαρακτηριστικά γενικευμένης συμμετοχής, τόσο στην κοινότητα η οποία εξετάστηκε, όσο και στις περισσότερες στην ευρύτερη περιοχή, δεν συνεπάγεται κοινωνική αναταραχή. Η παντελής απουσία περιστατικών που να δείχνουν κάποιου είδους προσπάθεια για ανάδειξη συλλογικότητας, ερμηνεύεται εδώ ως απροθυμία των καλλιεργητών να αμφισβητήσουν στον πυρήνα τους τις σχέσεις εξουσίας. Αυτό όμως δε σημαίνει την υιοθέτηση μιας στάσης παθητικής απέναντι στις δυσχέρειες που αντιμετωπίζουν. Αντίθετα καταδεικνύεται από την έρευνα η εμπιστοσύνη με την οποία περιβάλλουν οι παράτυποι καπνοκαλλιεργητές τη συγκεκριμένη πρακτική, η

³⁴¹ Πιζάνιας Π., *Οι φτωχοί των πόλεων: η τεχνογνωσία της επιβίωσης στην Ελλάδα το Μεσοπόλεμο*, ό. π., σ. 112.

οποία με έναν πιο συγκαλυμμένο τρόπο δείχνει να τους εξασφαλίζει το μεγάλο ζητούμενο: μια καθημερινότητα, σε κάποιο βαθμό απαλλαγμένη από την απειλή για την επιβίωση. Η επιλεκτική προσαρμογή εξάλλου ήταν πάντα μια τέχνη των αδυνάτων.³⁴² Στην εδραίωση της λογικής αυτής βοηθούν τόσο η απροθυμία του κράτους να διαδραματίσει τον ρυθμιστικό του ρόλο, όσο και η υπόρρητη (τουλάχιστον) αποδοχή από τους εντόπιους εκπροσώπους του, μεγάλου μέρους των επιχειρημάτων των καπνοπαραγωγών.

Αν ο προσδιορισμός του τι είναι ανεπίσημο ή παράνομο είναι μια κοινωνική διαδικασία, η απλή κατηγοριοποίηση της παράτυπης καπνοκαλλιέργειας ως έκνομης, συνεπάγεται ότι αγνοείται η ηθική της νομιμότητα, η οποία είναι το αποτέλεσμα των διαδικαστικά επανακαθορισμένων ηθικών και πολιτιστικών αξιών των δρώντων, της επιχειρηματικότητάς τους, της κατανόησης του Νόμου και τελικά της εξουσίας. Αυτό που τελικά κάνει τη συγκεκριμένη περίπτωση ενδιαφέρουσα, είναι ότι δεν πρόκειται απλά για ένα παροδικό φαινόμενο αλλά για μια κατάσταση η οποία αποτελεί ενδεχομένως οινόν για το μέλλον πληθυσμών ευρύτερων ή ευρύτερων γεωγραφικών περιοχών και που, αν αυτό ισχύει, η κοινωνική ανθρωπολογική έρευνα οφείλει να συμπεριλάβει.

³⁴² Bauman Z., 1999, *Culture as Praxis*, London: Sage, σ. 95.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αγγέλη Μ., 2008, *Ο Κόσμος της εργασίας: Γυναίκες και άνδρες στην παραγωγή και επεξεργασία του καπνού (Αγρίνιο 19ος-20ός αι.)*, διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, (αδημοσίευτη).

Agamben G., 2007, *Κατάσταση εξαίρεσης*, μτφ. Οικονομίδου Μ., Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη.

Αλιμπραντή-Μαράτου Λ., Γαληνού Π., 2000, «Πολιτισμικές Ταυτότητες: Από το Τοπικό στο Παγκόσμιο;», στο: Κωνσταντοπούλου Χρ., Μαράτου-Αλιμπραντή Λ., Γερμανός Δ., Οικονόμου Θ. (επιμ.), «Εμείς» και οι «άλλοι». Αναφορά στις τάσεις και στα σύμβολα, Αθήνα: ΕΚΚΕ-Τυπωθήτω- Δαρδάνος Γ., σσ. 109-120.

Abrams L., 2010, *Θεωρία Προφορικής Ιστορίας*, μτφ. Ρινόπουλος Λ. (επιμ.), Μπούσχοτεν Βαν Ρ., Αθήνα: Πλέθρον.

Ανθοπούλου Θ., Πέτρου, Μ., 2015, *Όψεις της κρίσης και της επιστροφής στον αγροτικό χώρο: Η συζήτηση για την αγροτική ανθεκτικότητα*, στο: ηλεκ. περ. Αειχώρος, τ. 20, (96-121).

Αρώνη-Τσίχλη Κ., 2009, *Αγροτικές εξεγέρσεις στην Παλαιά Ελλάδα. 1833-1881*, Αθήνα: Παπαζήσης.

Ασδραχάς Σ., 1988, «Από τη συγκρότηση του αρματολισμού, ένα ακαρνανικό παράδειγμα», *Ελληνική κοινωνία και οικονομία ιη' και ιθ' αι.*, Αθήνα: Ερμής.

Αστρινάκη Ρ., 2002, *Ο άντρας κάνει τη γενιά ή η γενιά τον άντρα; Ταυτότητες, βία, ιστορία στην ορεινή Κρήτη*, διδακτορική διατριβή, (αδημοσίευτη).

Βαμβακάρης Μ., 1978, *Η αυτοβιογραφία μου*, Κάιλ-Βέλλιου Α., Αθήνα: Παπαζήση.

Βαρουφάκης Γ., 2007, *Πολιτική οικονομία. Η οικονομική θεωρία στο φως της κριτικής*, Αθήνα: Gutenberg.

Benjamin W., 2002, *Για Μια Κριτική Της Βίας*, μτφ. Μαρσιανός Λ., Ελευθεριακή Κουλτούρα.

Βεργόπουλος Κ., 1975, *Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα*, Αθήνα: Εξάντας.

Γιαννακοπούλου Ε., 2002, «Βραχώρι: Οικισμός-Κοινωνία-Οικονομία», στο: «Αγρίνιο. Η πόλη του καπνού», *Ελευθεροτυπία-Ιστορικά 152* (26 Σεπτεμβρίου), σσ. 6-10.

Γιδαράκου Ισ., 1999, «Ενδογενής ανάπτυξη της υπαίθρου και γυναικεία απασχόληση», στο: Κασσίμης Χ., Λουλούδης Λ. (επιμ.), *Υπαιθρος Χώρα: η Ελληνική Αγροτική Κοινωνία στο τέλος του Εικοστού Αιώνα*, Αθήνα: Πλέθρον, ΕΚΚΕ, σσ. 189-216.

Γκέφου-Μαδιανού Δ., 1998, «Αναστοχασμός, Ετερότητα και Ανθρωπολογία. Οίκοι: Διλήμματα και Αντιπαραθέσεις», στο: Γκέφου-Μαδιανού Δ. (επιμ.), *Ανθρωπολογική Θεωρία και Εθνογραφία: Σύγχρονες Τάσεις*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, σσ. 365-435.

Γκέφου-Μαδιανού Δ., 1999, *Πολιτισμός και Εθνογραφία: Από τον εθνογραφικό ρεαλισμό στην πολιτισμική κριτική*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Γκέφου-Μαδιανού Δ., 2006 (2003), «Εννοιολογήσεις του εαυτού και του «Άλλου»: ζητήματα ταυτότητας στη σύγχρονη ανθρωπολογική θεωρία», στο: Γκέφου-Μαδιανού Δ. (επιμ.), *Εαυτός και «Άλλος». Εννοιολογήσεις, ταυτότητες και πρακτικές στην Ελλάδα και την Κύπρο*, Αθήνα: Gutenberg, σσ. 15-110.

Godelier M., 2005, *Μαρξιστικοί Ορίζοντες στην Ανθρωπολογία*, τ. Α', μτφ.-επιμ. Παραδέλλης Θ., Αθήνα: Gutenberg.

Godelier M., 1987, *Η Θεωρία Της Μετάβασης Στον Μαρξ*, μτφ.-επιμ. Δεμαθά Λ., Πολέμη Π., Δεμαθά Ζ., Αθήνα: Gutenberg.

Γούσιος, Δ., 1999, «Υπαιθρος, αγροτικός χώρος και μικρή πόλη: Από την γεωργοποίηση στην τοπική ανάπτυξη», στο: Οικονόμου, Δ. και Πετράκος, Γ. (επιμ.), *Η ανάπτυξη των ελληνικών πόλεων: Διεπιστημονικές προσεγγίσεις αστικής ανάλυσης και πολιτικής*, Βόλος: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Θεσσαλίας, Gutenberg.

Δαλκαβούκης Β., Δρίνης Γ., 2009, «Κατανοώντας το παλίμψηστο του τόπου», στο: Σπυριδάκης Μ. (επιμ.), *Μετασχηματισμοί του χώρου*, Αθήνα: Νήσος, σσ. 311-340.

Δαμιανάκος Σ., Νιτσιάκος Β., Ζακοπούλου Έ., Κασίμης Χ., 1997, *Εξουσία, εργασία και μνήμη σε τρία χωριά της Ηπείρου. Η τοπική δυναμική της επιβίωσης*, Αθήνα: Πλέθρον.

Δαμιανάκος Στ., 1999, «Το δυσεύρετο μοντέλο της ελληνικής Γεωργίας», στο: Κασίμης Χ., Λουλούδης Λ. (επιμ.), *Υπαιθρος Χώρα: η Ελληνική Αγροτική Κοινωνία στο τέλος του Εικοστού Αιώνα*, Αθήνα: Πλέθρον, ΕΚΚΕ, σσ. 55-84.

Δαμιανάκος Στ., 2002, *Από τον Χωρικό στον Αγρότη. Η Ελληνική Αγροτική Κοινωνία Απέναντι στην Παγκοσμιοποίηση*, μτφ. Βουγιούκα Α., Αθήνα: Εξάντας.

Δαμιανάκος Στ., 2003, *Παράδοση, ανταρσία και λαϊκός πολιτισμός*, Αθήνα: Πλέθρον.

Δαμιανάκος Στ., 2005, *Ήθος και Πολιτισμός των Επικίνδυνων Τάξεων στην Ελλάδα*, Αθήνα: Πλέθρον.

Δημαρά Ε., Σκούρας Δ., 1997, *Η Καλλιέργεια του Καπνού στην Ελλάδα*, Αθήνα: Ομβρος.

Δημητρίου-Κοτσώνη Σ., Δημητρίου Σ., 1996, *Ανθρωπολογία και Ιστορία*, Αθήνα: Καστανιώτης.

Δημητρίου Σ., 2001 «Εισαγωγή», στο: Δημητρίου Σ. (επιμ.), *Ανθρωπολογία των φύλλων*, Αθήνα: Σαββάλας.

Evans-Pritchard E. E., 1987, *Κοινωνική Ανθρωπολογία*, μτφ. Παρίση Α., Αθήνα:

Εκδόσεις Καρδαμίτσα.

Ζακοπούλου Έ., 2008, «Ο θρίαμβος του χωρικού»: Η θέση του Στάθη Δαμιανάκου για την αγροτικότητα της νεοελληνικής κοινωνίας, στο: *Αγροτικότητα, Κοινωνία και Χώρος*, Ζακοπούλου Έ., Κασίμης Χ., Λουλούδης Λ. (επιμ.), Πλέθρον: Αθήνα.

Ζαϊμάκης Γ., 2002, *Κοινοτική Εργασία και Τοπικές Κοινωνίες. Ανάπτυξη, συλλογική Δράση, πολυπολιτισμικότητα*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Θανοπούλου Μ., 1999, «Η συλλογική μνήμη ως στοιχείο της πολιτιστικής ταυτότητας. Η περίπτωση μιας αγροτικής κοινότητας», στο: Κωνσταντοπούλου Χρ., Μαράτου-Αλιμπραντή Λ., Γερμανός Δ., Οικονόμου Θ. (επιμ.), «Εμείς» και οι «άλλοι». Αναφορά στις τάσεις και τα σύμβολα, Αθήνα: ΕΚΚΕ-Τυπωθήτω-Δάρδανος Γ., σσ. 215-224.

Ίγκλετον Τ., 2003, *Οι αυταπάτες της Μετανεωτερικότητας*, μτφ. Σπανός Γ., Αθήνα: Καστανιώτης.

IOBE, 2013, Ημερίδα με θέμα: *Το παράνομο εμπόριο του καπνού και οι επιπτώσεις για τον κλάδο και την οικονομία*, πρακτικά στο: http://iobe.gr/docs/events/sp/SP_25112013_PRS_GR.pdf.

IOBE, 2014, *Αξιολόγηση του υφιστάμενου πλαισίου φορολόγησης των καπνικών προϊόντων στην Ελλάδα*.

Ιωακείμογλου Η., Μηλιός Γ., 1990, *Η διεθνοποίηση του ελληνικού καπιταλισμού*, Αθήνα: Εξάντας.

Καμπέρης Ν., 2007, *Όψεις της εφαρμογής του Προγράμματος των Νέων Αγροτών στο μεταβαλλόμενο πρότυπο της αγροτικής ανάπτυξης*. Μια εμπειρική έρευνα βασισμένη στους Νέους Αγρότες των δήμων Αρακύνθου και Μακρυνείας του νομού Αιτωλοακαρνανίας, Διδακτορική Διατριβή, Τμήμα Αγροτικής Οικονομίας και Ανάπτυξης, Γεωπονικό Πανεπιστήμιο Αθηνών.

Καμπέρης Ν., 2013, *Αγροτική Κρίση, Εργασιακή Ανασφάλεια και Κοινωνική Αβεβαιότητα στους Νέους Αγρότες*, έρευνα στον Νομό Αιτωλοακαρνανίας, Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών.

Καμπέρης Ν., 2016, *Αδιέξοδα Και Απελπισία Στην Ελληνική Ύπαιθρο: Οι αυτοκτονίες των αγροτών. Έρευνα στον Νομό Αιτωλοακαρνανίας 1994 – 2008*. Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών.

Καρακιουλάφη Χ., Σπυριδάκης Μ., Γιαννακοπούλου Ε., Καραλής Δ., και Σώρος Γ., 2014, *Ανεργία και εργασιακή επισφάλεια. Διαστάσεις και επιπτώσεις σε καιρό κρίσης*, Αθήνα: Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ.

Καρανικόλας Π., Μαρτίνοβ Ν., «Η ελληνική γεωργία μπροστά στην κρίση: προβλήματα και προοπτικές», περ. *Λόγιος Ερμής*, τ. 2, 15 Φεβρουαρίου 2012.

Κασίμης Χ., Ζακοπούλου Έ., Παπαδόπουλος Α., 2003, «Η Συμβολή των Μεταναστών στη Σύγχρονη Οικογενειακή Εκμετάλλευση: μελέτη τριών παραδειγματικών περιοχών» *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 111-112: 9-38.

Κασίμης Χ., Παπαδόπουλος Α. Γ., 1999, «Η διατήρηση της οικογενειακής Γεωργίας και η καπιταλιστική ανάπτυξη της Γεωργίας στην Ελλάδα: Μια κριτική ανασκόπηση της Βιβλιογραφίας», στο: Κασίμης Χ., Λουλούδης Λ. (επιμ.), *Υπαιθρος Χώρα: η Ελληνική Αγροτική Κοινωνία στο τέλος του Εικοστού Αιώνα*, Αθήνα: Πλέθρον, ΕΚΚΕ, σσ. 85-114.

Καυταντζόγλου Ρ., 2001, *Στην σκιά του ιερού βράχου: Τόπος και μνήμη στα Αναφιώτικα*, Αθήνα: ΕΚΚΕ-Ελληνικά Γράμματα.

Καυταντζόγλου, Ρ., Κοβάνη Ε., 1999, «Πολιτιστική ταυτότητα και ενσωμάτωση στην Αγροτική Ελλάδα», Κασίμης Χ., Λουλούδης Λ. (επιμ.), *Υπαιθρος Χώρα: η Ελληνική Αγροτική Κοινωνία στο τέλος του Εικοστού Αιώνα*, Αθήνα: Πλέθρον, ΕΚΚΕ.

Κολέμπας Γ., 2013, *Τα χαρακτηριστικά της τοπικοποιημένης συλλογικής, κοινωνικής και αλληλέγγυας οικονομίας*, διαθέσιμο στο: http://www.enallaktikos.gr/ar200el_ta-xaraktiristika-tis-topikopoimenis-syllogikis-koinwnikis-kai-allileggyas-oikonomias.html.

Κολέμπας, Γ., 2015, *Ο σύγχρονος κοινοτισμός*, Αθήνα: Οι εκδόσεις των Συναδέλφων.

Κουτσού Σ., Ανθοπούλου Θ., 2008, «Μεταναστευτικές Ροές και Τοπικά Αγροτοπαραγωγικά Συστήματα. Χωρικές και Κοινωνικές Ανασυνθέσεις στον Υπαιθρο Χώρο», στο: *Αγροτικότητα, Κοινωνία και Χώρος*, Ζακοπούλου Έ., Κασίμης Χ., Λουλούδης Λ. (επιμ.), Πλέθρον: Αθήνα, σσ. 115-135.

Cowan J., 1992, «Η κατασκευή της γυναικείας εμπειρίας σε μια μακεδονική κομμόπολη», στο: Παπαταξιάρχης Ε. και Παραδέλλης Θ. (επιμ.), *Ταυτότητες και φύλο στη σύγχρονη Ελλάδα. Ανθρωπολογικές προσεγγίσεις*, Αθήνα: Καστανιώτης.

Κρούγκμαν Π., 2009, *Η κρίση του 2008*, μτφ. Αλαβάνου Α., Αθήνα: Καστανιώτης.

Κυριακίδου-Νέστορος Ά., 1988, «Ο χρόνος της προφορικής ιστορίας», *Σύγχρονα Θέματα* 35-37, σσ. 233-238.

Κυριακίδου-Νέστορος Α., 1993, «Προφορική Ιστορία και Λαογραφία», στο: Κυριακίδου- Νέστορος Α., *Λαογραφικά Μελετήματα II*, Αθήνα: Πορεία, σσ. 227-270.

Le Goff J., 1998, *Ιστορία και Μνήμη*, μτφ. Κουμπουρλής Γ., Αθήνα: Νεφέλη.

Lefèvre H., 2007, *Δικαίωμα στην Πόλη. Χώρος και Πολιτική*, Αθήνα: Κουκίδα.

Λουλούδης Λ., 1999, «Αγρότες, κράτος και εξουσία στην Ελλάδα (1981-1996)», στο: Κασίμης Χ., Λουλούδης Λ. (επιμ.), *Υπαιθρος Χώρα: η Ελληνική Αγροτική Κοινωνία στο τέλος του Εικοστού Αιώνα*, Αθήνα: Πλέθρον, ΕΚΚΕ, σσ. 217-236.

Λουλούδης Λ., 2008, ««Το δυσεύρετο μοντέλο της ελληνικής γεωργίας», Μια επίσκεψη στην προβληματική του Στάθη Δαμιανάκου περί της ελληνικής ιδιαιτερότητας στο: ευρωπαϊκό αγροτικό γίγνεσθαι», στο: *Αγροτικότητα, Κοινωνία και Χώρος*, Ζακοπούλου Έ., Κασίμης Χ., Λουλούδης Λ. (επιμ.), Αθήνα: Πλέθρον, σσ. 185-216.

Μαντόγλου Α., 2013, «Πρόλογος στην ελληνική έκδοση», στο Halbwachs Maurice, Η συλλογική μνήμη, μτφ. Πλυτά Τ., Αθήνα: Παπαζήση, σσ. 12-28.

Μαρξ Κ., 1986, *Η 18η Μπρυμαίρ του Λουδοβίκου Βοναπάρτη*, μτφ. Φωτίου Φ., Αθήνα: Θεμέλιο.

Mauss M., 1979, *Το Δώρο. Μορφές και Λειτουργίες της Ανταλλαγής στις Αρχαϊκές Κοινωνίες*, μτφ. Σταματοπούλου-Παραδέλλη Α., Αθήνα: Καστανιώτης.

Μπάδα Κ., 2003, «Οι καπνεργάτριες του Αγρινίου», στο: Μπάδα Κ. (επιμ.), *Η μνήμη του επαρχιακού αστικού τόπου και τοπίου: Το Αγρίνιο μέχρι τη δεκαετία του '60*, Πρακτικά Ημερίδας (23 Σεπτεμβρίου 2001), Αθήνα: Μεταίχμιο-Δήμος Αγρινίου, σσ. 117-130.

Μπάδα Κ., 2004, *Ο Κόσμος της Εργασίας, Οι ψαράδες της λιμνοθάλασσας Μεσολογγίου (18^{ος}-20^{ός} αιώνας)*, Αθήνα: Πλέθρον.

Μπάδα Κ., 2004, «Προς μια διεπιστημονική προσέγγιση της κοινωνίας και του πολιτισμού», στο: *Όψεις της ανθρωπολογικής σκέψης και έρευνας στην Ελλάδα*, σσ. 275-289, Αθήνα: Ελληνική Εταιρεία Εθνολογίας.

Μπάδα Κ., Αγγέλη Μ., 2007, έρευνα για την υλοποίηση του έργου: *Η εικόνα της μητέρας μεταξύ παράδοσης και σύγχρονης εποχής*, Πάτρα, διαθέσιμο στο: www.womanway.eu/studies/files/economy_psp.pdf.

Μπάδα Κ., 2008, ««Η εμπειρία της μετανάστευσης από την πλευρά των γυναικών. Από τα ορεινά χωριά στις επαρχιακές πόλεις. Το παράδειγμα του Αγρινίου», στο: *Αγροτικότητα, Κοινωνία και Χώρος*, Ζακοπούλου Έ., Κασίμης Χ., Λουλούδης Λ. (επιμ.), Αθήνα: Πλέθρον, σσ. 95-114.

Μπάδα Κ., 2009, «Ιστορίες μετανάστευσης μέσα από παράνομα μονοπάτια. Χώρος και ταυτότητες», στο: Σπυριδάκης Μ. (επιμ.), *Μετασχηματισμοί του χώρου. Κοινωνικές και πολιτισμικές διαστάσεις*, Αθήνα: Νήσος, σσ. 227-256.

Μπάδα Κ.-Ματσούκη Ε., 2010, «Προσεγγίσεις στην υλική μνήμη και στους μνημονικούς τόπους», στο: Κορρέ Κ., Κούζας Γ. (επιμ.), *Η έρευνα και διδασκαλία του υλικού πολιτισμού στα ελληνικά πανεπιστήμια*, Πρακτικά Διημερίδας Αθήνα (7-8 Μαΐου 2007), Αθήνα: Πανεπιστήμιο Αθηνών, σσ. 375-399.

Μπακόλας Γ., 2001, *Η δίκη των καπνοπαραγωγών Ξηρομέρου-Βάλτου στο Αγρίνιο το 1962*, Γενικές σκέψεις πάνω στο Αγροτικό Πρόβλημα, εκδ. Δήμου Στράτου.

Μπαμπινιώτης Γ., 1998, *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*, Αθήνα: Κέντρο λεξικολογίας Ε.Π.Ε.

Μπαρχαμπάς Α., 2007, *Καπνεργάτες: Οι κληρονομοί του ονείρου*, Αγρίνιο: Ίβυκος.

Μπουρντιέ Π., 2006, *Η Αίσθηση της Πρακτικής*, μτφ. Παραδέλλης Θ., Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

Μπουρντιέ, Π., 2013, *Η Διάκριση, Κοινωνική Κριτική της Καλαισθητικής Κριτικής*, μτφ. Καψαμπέλη Κ., Αθήνα: Πατάκης.

Νικολακόπουλος Η., 2001, *Η καχεκτική δημοκρατία*, Αθήνα: Πατάκης.

Νικολακόπουλος Η., 1960-1974, *Η μετάβαση στη Δημοκρατία*, ομιλία στις 25/2/2013, προσπελάσιμη στο: <http://www.blod.gr/lectures/Pages/viewlecture.aspx?LectureID=727>.

Νιτσιάκος Β., 1977, «Συμβολικές σχέσεις και κοινωνική μνήμη: Η ανασυγκρότηση της τοπικής ταυτότητας στην Πυρσόγιαννη», στο: Δαμιανάκος Σ., Νιτσιάκος Β., Ζακοπούλου Έ., Κασίμης Χ., 1997, *Εξουσία, εργασία και μνήμη σε τρία χωριά της Ηπείρου. Η τοπική δυναμική της επιβίωσης*, Αθήνα: Πλέθρον.

Νιτσιάκος Β., 1995, *Οι ορεινές κοινότητες της Βόρειας Πίνδου: Στον απόηχο της μακράς διάρκειας*, Αθήνα: Πλέθρον.

Νιτσιάκος Β., 2003, *Χτίζοντας το χώρο και το χρόνο*, Αθήνα: Οδυσσέας.

Νιτσιάκος Β., 2008, *Προσανατολισμοί: Μια κριτική εισαγωγή στη Λαογραφία*, Αθήνα: Κριτική.

Νιτσιάκος Β., 2015, Πεκλάρη: Κοινωνική Οικονομία Μικρής Κλίμακας, Ιωάννινα: Ισνάφι.

Οικονόμου Α., 2011/2012, «Τόπος, τοπίο, τοπωνύμιο: Θεωρητικά σχόλια με αφορμή εθνογραφικά παραδείγματα», *Εθνολογία* 15, σσ. 91-107.

Οικονόμου Α., 2007, *Η Κοινωνική Παραγωγή Του Αστικού Χώρου Στη Μεταπολεμική Αθήνα. Το Παράδειγμα Της Βούλας. 1950 – 1974*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Παπαθανασίου Α., 2002, «Στη Δίνη του Εθνικού Διχασμού», στο: «Αγρίνιο. Η πόλη του καπνού», *Ελευθεροτυπία-Ιστορικά* 152 (26 Σεπτεμβρίου), σσ. 36-41.

Παπαθανασίου Α., 2003, «Αγρίνιο 1920-1940. Η ενσωμάτωση των προσφύγων στη σχολική διαδικασία», στο: Μπάδα Κ. (επιμ.), *Η μνήμη του επαρχιακού αστικού τόπου και τοπίου: Το Αγρίνιο μέχρι τη δεκαετία του '60*, Πρακτικά Ημερίδας (23 Σεπτεμβρίου 2001), Αθήνα: Μεταίχμιο-Δήμος Αγρινίου, σσ. 63-65.

Παπαστράτος Ε., 2012, *Η δουλειά και ο κόπος της*, Αθήνα: Gema.

Παπαταξιάρχης Ε., 1992, «Εισαγωγή: Από τη σκοπιά του Φύλου: Ανθρωπολογικές Θεωρήσεις της Σύγχρονης Ελλάδας», στο: Παπαταξιάρχης Ε. και Παραδέλλης Θ. (επιμ.), *Ταυτότητες και Φύλο στη Σύγχρονη Ελλάδα: Ανθρωπολογικές Προσεγγίσεις*, Αθήνα: Πανεπιστήμιο Αιγαίου-Εκδόσεις Καστανιώτη, σσ. 11-98.

Παπαταξιάρχης Ε., 1992, «Ο κόσμος του καφενείου. Ταυτότητα και ανταλλαγή στον ανδρικό συμποσιασμό», στο: Παπαταξιάρχης Ε. και Παραδέλλης Θ. (επιμ.), *Ταυτότητες και Φύλο στη Σύγχρονη Ελλάδα: Ανθρωπολογικές Προσεγγίσεις*, Αθήνα: Πανεπιστήμιο Αιγαίου-Εκδόσεις Καστανιώτη, σσ. 209-250.

- Παπατρέχας Γ. Η., 1991, *Ιστορία του Αγρινίου*, Αγρίνιο: Εκδόσεις Δήμου Αγρινίου.
- Παπατρέχας Γ., 1997, *Αρματολισμός και κλεφτουριά στην Ακαρνανία και Αιτωλία*, Αγρίνιο: Ιστορική και Αρχαιολογική Εταιρεία Δυτικής Ελλάδας.
- Παραδέλλης Θ., 1999, «Ανθρωπολογία της μνήμης», στο: Μπενβενίστε Ρ., Παραδέλλης Θ. (επιμ.), *Διαδρομές και Τόποι της Μνήμης. Ιστορικές και ανθρωπολογικές προσεγγίσεις*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, σσ. 27-58.
- Πασσερίνι Λ., 1998, *Σπαράγματα του 20ού αι. Η ιστορία ως βιωμένη εμπειρία*, μτφ. Βαρών-Βασάρ Ο., Λαλιώτου Ι., Πεντάζου Ι., Αθήνα: Νεφέλη.
- Πατρώνης Β., 2002, «Ο καπνός και το καπνεργατικό κίνημα», στο: «Αγρίνιο: Η πόλη του καπνού», *Ελευθεροτυπία- Ιστορικά 152* (26 Σεπτεμβρίου), Τράπεζα Πειραιώς, σσ. 30-35.
- Πατρώνης Β., 2003, «Η οικονομία του καπνού και το καπνεργατικό ζήτημα στο Αγρίνιο του Μεσοπολέμου», στο: Μπάδα Κ. (επιμ.), *Η μνήμη του επαρχιακού αστικού τόπου και τοπίου: Το Αγρίνιο μέχρι τη δεκαετία του '60*, Πρακτικά Ημερίδας (23 Σεπτεμβρίου 2001), Μεταίχμιο-Δήμος Αγρινίου, Αθήνα, σσ. 161-169.
- Πιζάνιας Π., 1993, *Οι φτωχοί των πόλεων: η τεχνογνωσία της επιβίωσης στην Ελλάδα το Μεσοπόλεμο*, Αθήνα: Θεμέλιο.
- Πολάννι Κ., *Ο μεγάλος μετασχηματισμός*, μτφ. Γαγανάκης Κ., Θεσσαλονίκη: Νησίδες.
- Rosener W., 1999, *Οι αγρότες στην Ευρώπη*, μτφ. Δημητρώκας Ι., Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Sivignon M., «Οι ελληνικές αγροτικές εκμεταλλεύσεις από τον Καραβίδα στον Δαμιανάκο», στο: *Αγροτικότητα, Κοινωνία και Χώρος*, Ζακοπούλου Έ., Κασίμης Χ., Λουλούδης Λ. (επιμ.), Αθήνα: Πλέθρον, σσ. 81-92.
- Σπυριδάκης Μ. (επιμ.), 2009, *Μετασχηματισμοί του χώρου. Κοινωνικές και πολιτισμικές διαστάσεις*, Αθήνα: Νήσος.
- Σπυριδάκης Μ., 2009, «Εισαγωγή», στο: Σπυριδάκης Μ. (επιμ.), *Μετασχηματισμοί του χώρου. Κοινωνικές και πολιτισμικές διαστάσεις*, Αθήνα: Νήσος, σσ. 11-22 (11).
- Σπυριδάκης Μ., 2010, *Εργασία και κοινωνική αναπαραγωγή στη ναυπηγοεπισκευαστική βιομηχανία του Πειραιά*, Αθήνα: Παπαζήσης.
- Σπυριδάκης Μ., (επιμ.), 2013, *Ανεργία και εργασιακή ανασφάλεια. Όψεις ενός εμμένοντος κινδύνου*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Σταυρίδης Στ., 1990, *Η Συμβολική Σχέση με το Χώρο: Πώς οι Κοινωνικές Αξίες Διαμορφώνουν και Ερμηνεύουν το Χώρο*, Αθήνα: Κάλβος.
- Σταυρίδης Σ., 2006, «Η σχέση χώρου και χρόνου στη συλλογική μνήμη» στο: Σταυρίδης Σ. (επιμ.), *Μνήμη και εμπειρία του χώρου*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, σσ. 13-42.

Strathern M., 2004, «Διεπιστημονικότητα και λογοδοσία», στο: Δερμεντζόπουλος Χ., Σπυριδάκης Μ. (επιμ.), *Ανθρωπολογία, Κουλτούρα και Πολιτική*, Αθήνα: Μεταίχμιο.

Thompson E. P., 1983, *Χρόνος, εργασιακή πειθαρχία και βιομηχανικός καπιταλισμός*, μτφ. Τομανάς Β., Θεσσαλονίκη: Νησίδες.

Thompson P., 2002, *Φωνές από το παρελθόν. Προφορική Ιστορία*, μτφ. Μπούσχοτεν P. B., Ποταμιάνος Ν., επιμ. Μπάδα Κ., Μπούσχοτεν P. B., Αθήνα: Πλέθρον.

Τσιμιτάκη Μ., «Αποχαιρετισμός στα καπνά», εφημ. *Η Καθημερινή*, 2 Ιουλίου 2006, τχ. 161.

Φουκώ Μ., 1991, *Η μικροφυσική της εξουσίας*, μτφ. Τρουλινού Λ., Αθήνα: Ύψιλον.

Φουκώ Μ., 2003, *Η ιστορία της σεξουαλικότητας Ι, Η δίψα της γνώσης*, μτφ. Ροζάκη Γκ., Αθήνα: Ράππα.

Foucault M., 2004, *Επιτήρηση Και Τιμωρία. Η Γέννηση Της Φυλακής*, μτφ. Χατζηδήμου Κ. και Ράλλη Ι., Αθήνα: εκδόσεις Ράππα.

Friedman M., συνέντευξη στο ηλ. περιοδικό *e-rooster*, 21 Σεπτ. 2006, διαθέσιμη στο: <http://e-rooster.gr/09/2006/326>.

Halbwachs M., 2013, *Η συλλογική μνήμη*, μτφ. Πλυτά Τ., Αθήνα: Παπαζήση.

Χαριτάτος Μ., Γιακουμάκη Π., 1998, *Η Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Αθήνα: Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο.

Hastrup K., 1998, «Ιθαγενής Ανθρωπολογία: μια αντίφαση στους όρους;», στο: Γκέφου-Μαδιανού Δ. (επιμ.), *Ανθρωπολογική Θεωρία και Εθνογραφία: Σύγχρονες Τάσεις*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, σσ. 337-364.

Herzfeld M., 1998, *Η ανθρωπολογία μέσα από τον καθρέφτη: Κριτική εθνογραφία της Ελλάδας και της Ευρώπης*, μτφ. Αστρινάκη Ρ., Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

Herzfeld M., 2011, «Η ουσιοκρατία σήμερα είναι πιο επικίνδυνη από ποτέ...», συνέντευξη στους: Καζά Μ., Πισκοπάνη Α. Μ., Πουρή Π. και Ραβδά Π., για το ηλεκ. περιοδικό «εγχειρίδιον».

Herzfeld M., 2012, *Η ποιητική του ανδρισμού. Ανταγωνισμός και ταυτότητα σε ένα ορεινό χωριό της Κρήτης*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

Hobsbaum E. J., 2002, *Αηστές*, μτφ. Κούρκουλος Ν., Αθήνα: Θεμέλιο.

Χουμεριανός Μ., 2002, «Λαθρέμποροι και Λαθρεμπόριο στο Αϊβαλί», *Εγκυκλοπαίδεια Μείζονος Ελληνισμού*, Μ. Ασία.

ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Andreas P. and Greenhill K. M., 2010, *Sex, Drugs, and Body Counts, the Politics of Numbers in Global Crime and Conflict*, Ithaka and London: Cornell University Press.

- Appadurai A., 1986, *The Social life of Things. Commodities in Cultural Perspective*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Askew K. and Wilk R., 2006, “The Anthropology of Media: A Reader”, *The Anthropology of the State*, Blackwell Publishing.
- Augè M., 1995, *Non-Places: Introcuction to an Anthropology of Supermodernity*, London: Verso.
- Bada K. and Aggeli M., 2008, “The women of tobacco”, στο: Trono A., Rizzello K., Ruppì F. (eds), *The language of the mother in history. New cultural itinerates*, Lecce: Edizioni del Grifo.
- Banister J. M. et. al., 2015, “Illicit Economies and State(less) Geographies: The Politics of Illegality”, *Journal of the Regional Studies Association*.
- Bauman Z., 1999, *Culture as Praxis*, London: Sage.
- Bourdieu P., 1984, *Distinction, A Social Critique of the Judgement of Taste*, London: Routledge.
- Bourdieu P., 1991, *Language and Symbolic Power*, Harvard University Press.
- Bourdieu P., 2001, *Masculine domination*, Stanford: Stanford University Press.
- Brecher J., Costello T. and Smith B., 2000, *Globalization from Below: The Power of Solidarity*, Cambridge, MA: South End Press.
- Bryant R., 2016, “On Critical Times: Return, Repetition, and the Uncanny Present”, *History and Anthropology*, 27:1, pp. 19-31.
- Byrne Ch., 2017, “Neoliberalism as an object of political analysis: an ideology, a mode of regulation or a governmentality?”, *Policy & Politics*, Vol. 45, No. 3, July, pp. 343-360.
- Campbell H. and Heyman J. Mc. C., 2015, “Illicit Economies and State(less) Geographies – The Politics of Illegality”: A Commentary by Howard Campbell and Josiah Heyman, *Territory, Politics, Governance*, 3:4, pp. 469-472.
- Campbell J. K., 1964, *Honour, family and patronage: a study of institutions and moral values in a Greek mountain community*, Clarendon Press: Oxford.
- Cassimis Ch., and Papadopoulos A. G., 2013, “Rural Transformations and Family Farming in Contemporary Greece, Agriculture in Mediterranean Europe: Between Old and New Paradigms”, *Research in Rural Sociology and Development*, Vol. 19, pp. 263-293.
- Comaroff J. and Comaroff J. L., 2006, “Law and Disorder in the Postcolony: An Introduction”, στο: Comaroff J. and Comaroff J. L. (eds.), *Law and Disorder in the Postcolony*, Chicago: The University of Chicago Press, pp. 1-56.
- Dalakoglou D., 2012, *Beyond spontaneity: crisis, violence and collective action in Athens*, City: analysis of urban trends, culture, theory, policy, action, 16 (5), pp. 535-545.

Das V. and Poole D., 2004, "State and Its Margins: Comparative Ethnographies", στο: Das V. and Poole D. (eds.), *Anthropology in the Margins of the State*, School of Santa Fe, NM: School of American Research Press, pp. 3-34.

Donnan H., Wilson M. T., 1999, *Borders: Frontiers of Identity, Nation and State*, Berg: Oxford.

Fassin D., (ed), 2012, *A companion to moral anthropology*, West Sussex: Wiley-Blackwell.

Ferguson J. and Gupta A., 2002, "Spatializing States: Toward an Ethnography of Neoliberal Governmentality", *American Ethnologist*, Vol. 29, No. 4, November, pp. 981-1002.

Foucault M., 1980, "Questions on Geography" στο: Gordon C., (ed), *Power/Knowledge, Selected Interviews and Other Writings 1972-1977* by Michel Foucault, New York: Pantheon Books.

Galemba R., 2008, "Informal and Illicit Entrepreneurs: Fighting for a Place in the Neoliberal Economic Order", *Anthropology of Work Review*, 24 (2).

Galemba R., 2012, "Corn is food, not contraband": The right to "free trade" at the Mexico–Guatemala border", *American Ethnologist*, Vol. 39, No. 4, November.

Galemba R., 2013, "Illegality and Invisibility at Margins and Borders", *PoLAR: Political and Legal Anthropology Review*, Vol. 36, Number 2.

Galemba R. and Kedron T., 2013, "Illegal Anthropology: An Introduction", *PoLAR: Political and legal anthropology review*, Vol. 36, Number 2.

Goodale, M. (2006), Introduction to "Anthropology and Human Rights in a New Key", *Current Anthropology*, Vol. 47, No. 3 (June 2006), pp. 485-511.

Goodale M., 2007, "Locating Rights, Envisioning Law Between the Global and the Local", στο: Goodale M. and Merry S. E. (eds.), *The Practice of Human Rights: Tracking Law Between the Global and the Local*, Cambridge University Press: pp. 1-38.

Götz N., 2015, "'Moral economy': its conceptual history and analytical prospects", *Journal of Global Ethics*, 11, pp. 147-162.

Graeber D., 2001, *Toward an Anthropological Theory of Value: The False Coin of Our Own Dreams*, New York: Palgrave.

Graeber D., 2011, *Debt: The first 5000 years* Brooklyn, N.Y.: Melville House.

Greenhouse J. C., 2012, *Law*, στο: Fassin D. (ed), 2012, *A companion to moral anthropology*, West Sussex: Wiley-Blackwell.

Gupta A. and Ferguson J., 1992, "Beyond Culture: Space, Identity, and the Politics of

Difference”, *Cultural Anthropology*, Vol. 7, No. 1, pp. 6-23.

Gupta A., 1995, “Blurred Boundaries: The Discourse of Corruption, the Culture of Politics, and the Imagined State”, *American Ethnologist*, 22 (2), pp. 375-402.

Gupta A. and Ferguson J., 1997, *Anthropological Locations, Boundaries and Grounds of a Field Science*, Berkeley and Los Angeles: University of California Press.

Gupta A. and Ferguson J., 1997, “Culture, Power, Place: Ethnography at the end of an Era”, στο: Gupta A. and Ferguson J. (eds.), *Culture, Power, Place: Explorations in Critical Anthropology*, Durham and London: Duke University press, pp. 1-29.

Gupta A. and Ferguson J., 1997, “Discipline and Practice: “The Field” as Site, Method, and Location in Anthropology”, στο: Gupta A. and Ferguson J. (eds.), *Anthropological Locations, Boundaries and Grounds of a Field Science*, Berkeley and Los Angeles: University of California Press, pp. 1-46.

Harvey D., 2005, *A brief History of Neoliberalism*, Oxford University Press.

Herzfeld M., 2009, *Evicted from Eternity, The Restructuring of Modern Rome*, Chicago: University of Chicago Press.

Herzfeld M., 2011, “Crisis Attack: Impromptu Ethnography in the Greek Maelstrom”, *Anthropology Today*, 27: 22-6.

Heyman J. Mc C. (ed.), 1999, *States and Illegal Practices*, Oxford and New York: Berg Press.

Heyman, Josiah McC., 2013, *The Study of Illegality and Legality: Which Way Forward?*, PoLAR: Political and Legal Anthropology Review, Vol. 36., No 2.

Hobsbaum E. J., 1973, “Peasants and politics”, *The Journal of Peasant Studies*, 1:1, pp. 3-22.

Hobsbaum E., 1983, “Introduction: Inventing Traditions”, στο: Hobsbaum E. and Ranger T. (eds), *The Invention of Tradition*, Cambridge: Cambridge University Press, pp. 1-14.

Karanikolas P. and Zografakis S., 2008, “Greek Farm Households: Income inequality, poverty and distributional impact of farm income”, *Social Cohesion and Development*, Vol. 3 (1), pp. 27-44.

Kasimis Ch., Papadopoulos A. G., 2013, *Rural Transformations and Family Farming in Contemporary Greece, Agriculture in Mediterranean Europe: Between Old and New Paradigms Research in Rural Sociology and Development*, Vol. 19, pp. 263–293.

Knight D. M., 2012, “Cultural Proximity: Crisis, Time and Social Memory in Central Greece”, *History and Anthropology*, 23:3, 349-374.

Knight D. M., 2015, “Opportunism and Diversification: Entrepreneurship and Livelihood Strategies in Uncertain Times”, *Ethnos: Journal of Anthropology*, 80:1, pp. 117-144.

Knight D. M. and Stewart C., 2016, "Ethnographies of Austerity: Temporality, Crisis and Affect in Southern Europe", *History and Anthropology*, 27:1, pp. 1-18.

Kopytoff I., 1986, "The Cultural Biography of Things: Commoditization as Process", στο: Appadurai A. (ed.), *The Social Life of Things: Commodities in Cultural Perspective*, Cambridge: Cambridge University Press, pp. 64-94.

Kyriakopoulos L., 2011, "The state of exception as precondition for crisis", Beyond the "Greek crisis": Histories, rhetorics, politics", Papailias P. (ed.), *Hot Spots-Cultural anthropology, Journal of the society for cultural anthropology*, October.

Lefebvre H., 1991, *The Production of Space*, Oxford: Basil Blackwell.

Loomba A., 1998, *Colonialism/Postcolonialism*, Routledge: London and New York.

Low S., 2003, *Behind the Gates. Life, Security, And the Pursuit of Happiness in Fortress America*, New York: Routledge.

Malinowski B., 1985, [1926] *Crime and Custom in Savage Society*, Totowa: Rowman & Littlefield.

Marcus G. E. and Fischer M., 1986, *Anthropology as Cultural Critique. An Experimental Moment in The Human Sciences*, Chicago: The University of Chicago Press.

Marcus G. E., 1998, *Ethnography through Thick and Thin*, Princeton University Press.

Massey D., 1995, *Spatial Divisions of Labor. Spatial Structures and the Geography of Production*, London: Macmillan.

Massey D., 2001, *Space, place and gender*, Minneapolis: University of Minnesota Press.

Massey D., 2005, *For Space*, Sage: London.

Mattei U. and Nader L., 2008, *Plunder: When the Rule of Law is Illegal*, Wiley-Blackwell.

Mattera Ph., 1985, *Off the Books: The Rise of the Underground Economy*, New York: St. Martin's Press.

Mindie L. B. and Hirsch S. (eds.), 1994, *Contested States: Law, Hegemony, and Resistance*, Routledge.

Nader, L., 2002, *The Life of the Law: Anthropological Projects*, Berkeley: University of California Press.

Narotzky S., 1997, *New Directions in Economic Anthropology*, London: Pluto Press.

Narotzky S. and Smith G., 2006, *Immediate Struggles People, Power and Place in*

Rural Spain, Los Angeles: University of California Press.

Narotzky S., 2016, "Between Inequality and Injustice: Dignity as a Motive for Mobilization During the Crisis", *History and Anthropology*, 27:1, 74-9.

Nordstrom C., 2007, *Global Outlaws: Crime, Money and Power in the Contemporary World*, University of California Press.

Ong A., 2006, *Neoliberalism as a mobile technology*, Department of Anthropology, Berkeley: University of California.

Ortner Sh. B., 1995, "Resistance and the Problem of Ethnographic Refusal", *Comparative Studies in Society and History*, Vol. 37, No. 1, January, pp. 173-193.

Ortner Sh. B., 2006, *Anthropology and Social Theory culture, power, and the acting subject*, Durham and London: Duke university Press.

Panella C. and Kedron T., 2015, "Ethics, evaluation, and economies of value amidst illegal practices", *Critique of Anthropology*, 35 (1).

Papadopoulos A. G., 2015, "In What Way Is Greek Family Farming Defying the Economic Crisis?", *Agriregioni europa*, 11, No. 43.

Pardo I., 1995, «Morals of legitimacy in Naples: streetwise about legality, semi-legality and crime», *Archives Européennes de Sociologie XXXII*, pp. 44-71.

Pardo I., 1996, *Managing Existence in Naples Morality, action and structure*, New York: Cambridge University Press.

Pardo I., 2004, *Between Morality and the Law*, London and New York: Routledge.

Passaro J., 1997, "You Can't Take the Subway to the Field!": "Village" Epistemologies in the Global Village", στο: Gupta A. and Ferguson J. (eds), *Anthropological Locations, Boundaries and Grounds of a Field Science*, Berkeley and Los Angeles: University of California Press, pp. 147-162.

Redfield R., 1956, *Peasant Society and Culture*, Chicago: The University of Chicago Press.

Roitman J., 2014, *Anti-crisis*, Durham and London: Duke University Press.

Rosaldo R., 1989, *Culture and Truth: The Remaking of Social Analysis*, Boston: Beacon Press.

Sabaté I., 2016, "The Spanish Mortgage Crisis and the Re-emergence of Moral Economies in Uncertain Times", *History and Anthropology*, 27:1, pp. 107-120.

Sahlins M., 1985, *Islands of History*, Chicago: University of Chicago Press.

Said E. W., 1989, "Representing the Colonized: Anthropology's Interlocutors", *Critical Inquiry*, Vol. 15, No. 2, Winter, pp. 205-225.

Matsas S. M., 2010, «Greece and the World Capitalist Crisis», *Journal of Socialist Theory*, pp. 489-502.

Schnedel V. W., and Abraham I. (eds.), 2005, *Illicit Flows and Criminal Things: States, Borders, and the Other Sides of Globalization*, Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press.

Scott J. C., 1976, *The Moral Economy of the Peasant: Rebellion and Subsistence in Southeast Asia*, New Haven: Yale University Press.

Scott J. C., 1985, *Weapons of the Weak everyday forms of peasant resistance*, Yale University.

Scott J. C., 2009, *The Art of Not Being Governed. An Anarchist History of Upland Southeast Asia*, Yale University Press.

Sen A., 1977, “Rational Fools: A Critique of the Behavioral Foundations of Economic Theory”, *Philosophy and Public Affairs*, 6 (4): pp. 317–344.

Spyridakis M., 2013, *The Liminal Worker. An ethnography of work, unemployment and precariousness in contemporary Greece*, London and New York: Routledge.

Staudt K., 1998, *Free Trade? Informal Economies at the U.S.-Mexico Border*, Philadelphia: Temple University Press.

Strathern M., 1987, “The limits of auto-anthropology”, στο: Jackson A. (ed), *Anthropology at home*, London: Routledge.

Taussig M., 1997, *The Magic of the State*, London and New York: Routledge.

Taussig M., 2003, *Law in a Lawless Land*, Chicago: The University of Chicago Press.

Theodossopoulos D., 2013, “Infuriated with the Infuriated? Blaming Tactics and Discontent about the Greek Financial Crisis”, *Current Anthropology*, Vol. 54, No. 2, April.

Theodossopoulos D., 2014, “The Ambivalence of Anti-Austerity Indignation in Greece: Resistance, Hegemony and Complicity”, *History and Anthropology*, Vol. 25, No. 4, pp. 488-506.

Thompson E. P., 1971, “The moral economy of the English crowd in the eighteenth century”, *Past & Present*, 50 (1), 76-136.

Thompson E. P., 1993, *Customs in Common: Studies in Traditional Popular Culture*, New York: New Press.

Tonkin E., 1992, *Narrating our Pasts: The social construction of Oral History*, Cambridge: Cambridge University Press.

Tsing A. L., 1994, “From the Margins”, *Cultural Anthropology*, 9: pp. 279–297.

Vered A. and Rapport N., 2002, *The Trouble with Community: Anthropological Reflection on Movements, Identity, and Collectivity*, Pluto Press.

Weber M., 1978 [1922], *Economy and Society: An Outline of Interpretive Sociology*, Berkley: University of California Press.

Weston K., 1997, “The Virtual Anthropologist”, στο: Gupta A., Ferguson J. (eds), *Anthropological Locations, Boundaries and Grounds of a Field Science*, Berkeley and Los Angeles: University of California Press, pp. 163-184.